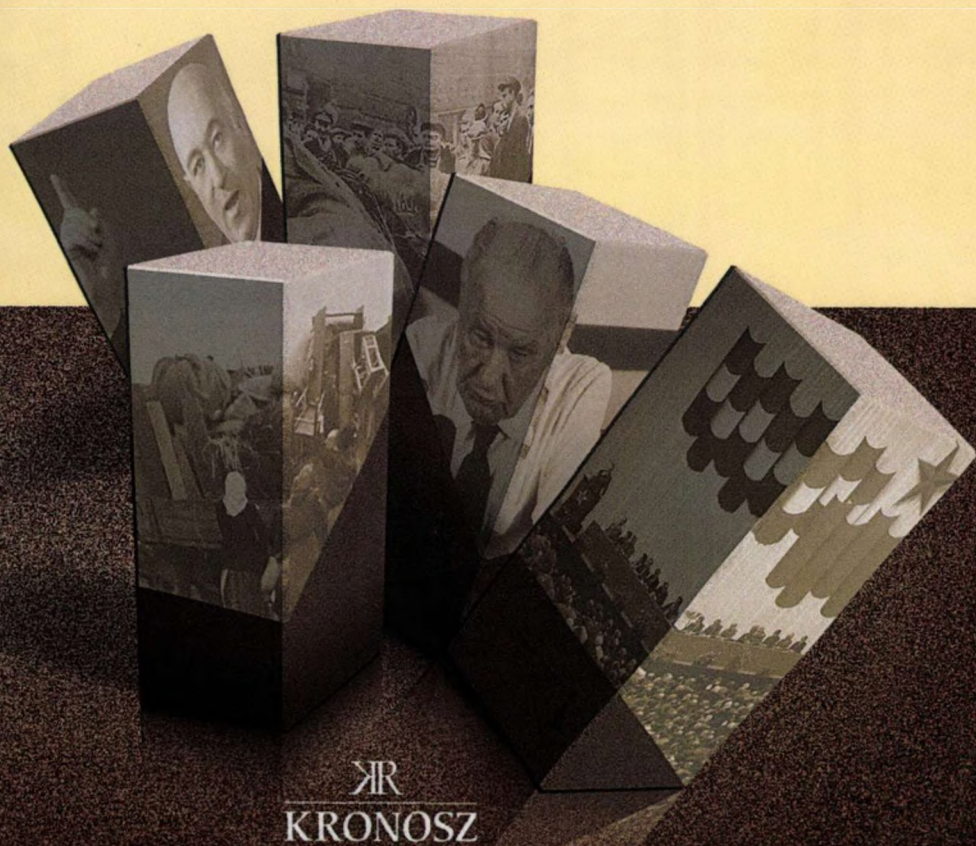

Vonyó József

EGY MONOLIT RENDSZER ÁRNYALATAI

Tanulmányok Magyarország 1945 utáni történelméről

18

Vonyó József

Egy monolit rendszer árnyalatai

Unokáimnak
Virágnak, Andrásnak, Leventének

Vonyó József

Egy monolit rendszer árnyalatai

Tanulmányok
Magyarország 1945 utáni történetéről

Kronosz Kiadó
2012

ISBN 978 615 5181 94 8

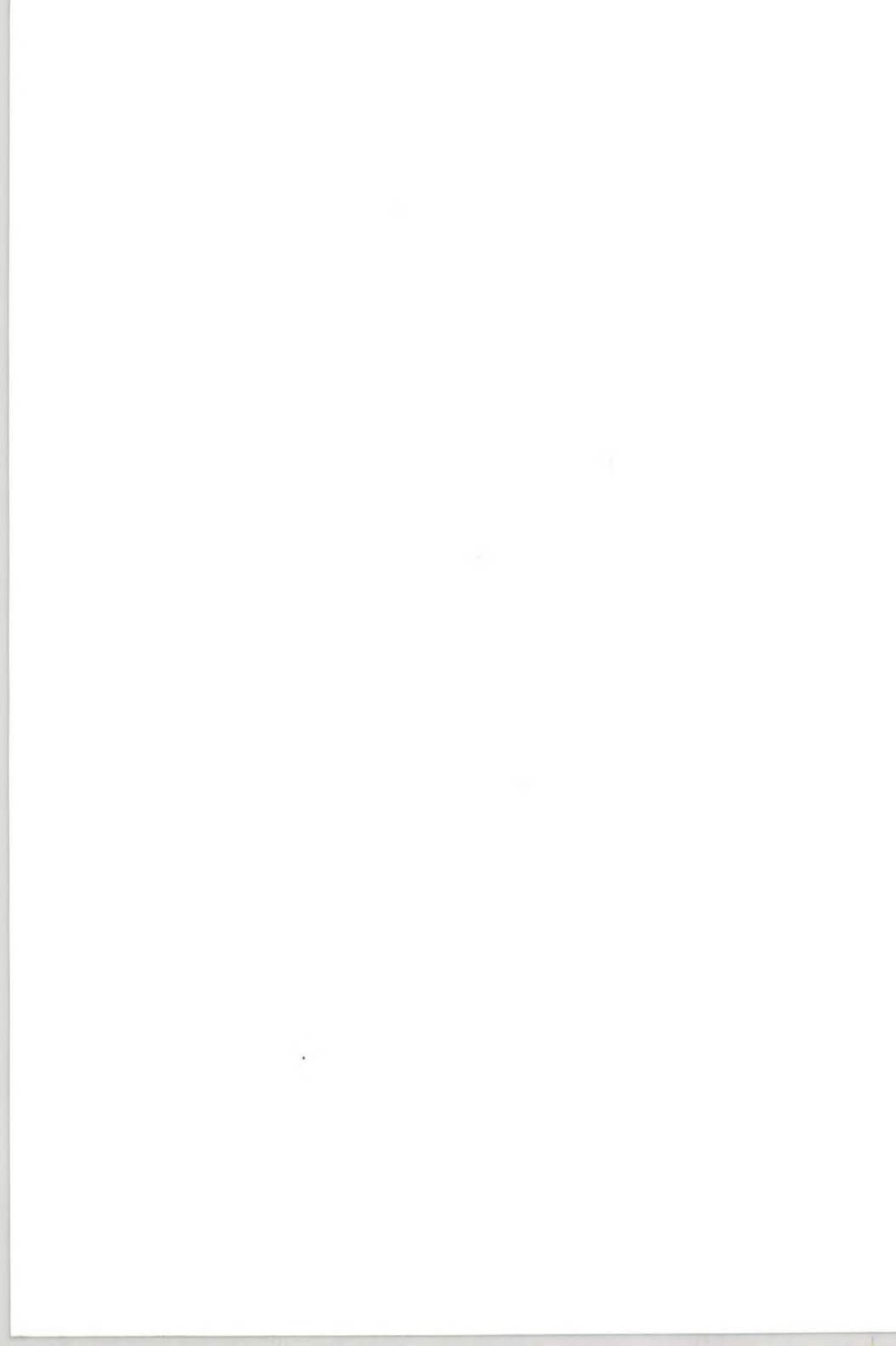
© Vonyó József

© Kronosz Kiadó

Tartalom

Előszó	7
1. Lehetséges-e monolit rendszer?	7
2. Hogyan lettem történész?	9
A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon (1949–1989)	16
A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzésében	43
A magyarországi németek önszerveződésének korlátai a Rákosi-korszakban (1949–1956)	63
A magyarországi németekről alkotott kép. Torzképek, sztereotípiák és korrekciójuk a magyar történetírásban	82
A vesztesek dicsősége. Gondolatok az 1956-os magyar forradalomról és szabadságharcról	93
Totalitás, lokalitás, parcialitás, perszonalitás (Töprengés a történetíró módszereiről az '56-os forradalom kapcsán)	106
A Kádár-éra Magyarországon	115
Erjedés és lefojtás – 1980–1985 (Adalék az MSZMP-ben zajló folyamatok természetrajzához)	124
Az állampárt bomlási folyamata és az MSZP létrejötte Pécsen	172
A közlemények eredeti megjelenésének helye	190

Előszó

1.

Lehetséges-e monolit rendszer?

Tudniillik a valóságban. Mert emberek képzeletében igen. Olyanokban, akik megálmodnak és működtetni próbálnak monolit rendszereket. És olyanokban, akik azok (*szükségszerű*) felbomlása után – politikai érdekből – szeretnék annak láttatni, másokkal is. Politikai híveikkel és azzá megnyerni kívánt emberekkel. S főként: az adott korszakokat személyes élmények révén nem ismerő ifjúsággal. Pedig maga a tény, hogy valamennyi eddigi monolit(nak hitt) rendszer – előbb vagy utóbb – megszűnt, mást bizonyít. Éppen azért bomlott fel, dőlt össze minden ilyen konstrukció, mert a *valóságban* egyik sem volt monolit. Nem csak a rendszer egésze. Az az egyeduralkodó párt sem, melyben alapját és (egyik) legfőbb eszközét látták „megtervezőik”.

Minden ország társadalmá sokrétű, összetett, bonyolult struktúra. Emberek tömegéből áll, akik között különbségek garmadája fedezhető fel. Eltérő szociális és vagyoni helyzet, nemzetiségi, felekezeti hovatartozás, iskolázottság, személyes élmények, családi hagyományok (stb.), s mindezekből fakadóan: más-más kulturális és politikai attitűdök. A különböző helyzetű, más-más kultúrával rendelkező személyek és csoportok eltérően látnak és értékelnek azonos eseményeket, szituációkat, folyamatokat – és rendszereket. És ebből fakadóan: másként reagálnak ugyanazon jelenségekre. A kommunista diktatúrában – így az 1948–1989 közötti Magyarországon – más helyzetbe került a földjét veszített, üldözött kulák, mint a kedvezményezett munkás, más élményeket szerzett az elűzött német, mint a helyére telepített, saját korábbi lakhelyéről ugyancsak elűzött székely. Másként értékelt politikai szituációkat a hasonló politikai szimpátiáktól vezérelt értelmiségi, mint az iskolázatlan, egyszerű földműves. S mindez nemcsak gondolkodásukat, hanem tetteiket, politikai aktivitásukat is befolyásolta. Mert szükségszerűen másként

reagált az, akitől elvettek, mint az, akinek adtak. Másként cselekedett az, akit ez a rendszer sújtott, mint az, akit az általa felváltott régi.

A diktatúrák hatalmat birtokoló/bitórló pártjainak belső története igazolja, hogy a fent jelzett különbségek, s azok következményei – jóllehet, nem azonos szerkezetben és módon – még bennük is érvényesülnek. Ennek (is) volt következménye, hogy Hitler, Mussolini, Sztálin, Rákosi, Kádár és a többiek ugyanúgy bebörtönöztették vagy kivégeztették saját pártjuk vezető tagjait is, mint politikai ellenfeleiket.

A monolit rendszeren belül továbbbővülő társadalmi, kulturális és politikai különbségek, ellentétek létét bizonyítják az azokat felváltó időszakok. Nem csak arra kell gondolnunk, hogy a rendszerváltást követően hasonló politikai ideológiák, irányzatok, sőt, azonos nevű pártok jelentek meg, mint amilyeneket a pártállam elfojtott, felszámolt. Ezt bizonyították az 1956-os forradalom eseményei is. A Rákosi-féle hatalomgyakorlás kegyetlensége és a társadalom életszínvonalát rontó gazdaságpolitikája, a külső hatalmi kényszer egységet mutató ellenállásra készítette a magyar társadalom egészét. Ez az egység azonban csak a diktatórikus eszközök, illetve a szovjet katonai jelenlét és politikai diktátum elutasításában maradt fenn végig. Néhány nap után nyilvánvalóvá vált, hogy győzelem esetén más gazdasági, társadalmi és politikai célokat kívántak realizálni különböző társadalmi csoportok. S ezek a különbségek jelentek meg a forradalom napjaiban alkalmazott, eltérő módszerekben, a forradalmi tettek radikalizmusának eltérő mértékében is.

Érdemes és szükséges figyelni a rendszerek közötti és az egyazon rendszer különböző szakaszai közötti eltérésekre is. A kemény diktatúrák az ideológiai-politikai egység megteremtése érdekében a fizikai terrort is alkalmazták – mint pl. Magyarországon a Rákosi-korszakban, vagy az 1956-os forradalmat követő megtorlás időszakában. Azt követően azonban, a Kádár-korszak nagyobb mozgásteret biztosított a gondolatok megfogalmazása és publikálása tekintetében – persze változatlanul szigorú korlátok között. Még ha ezek a korlátok kevésbé voltak is szűkek, mint az 1950-es évek első felében. A politikai akaratok kifejezése azonban változatlanul a hatalom megtorló intézkedéseit vonta maga után, ha enyhébb formában is, mint 1962 előtt. Mindenesetre – különösen az 1980-as években – a politikai vélemények is árnyaltabban jelenhettek meg, mint korábban. Még az uralkodó Magyar Szocialista Munkáspárton belül is. A benne lezajló szellemi, majd azt követő – az eltérő politikai nézetek megjelenítésére több lehetőséget biztosító – szervezeti változások azt jelezték,

hogy a több mint 800 ezres párttagság (legalábbis részlegesen, és persze eltérő módon) leképezi a társadalom egészében zajló folyamatokat. Mindennek együtt volt szerepe abban, hogy (1) az 1980-as évek második felében létrejövő ellenzéki politikai erők *relatíván szabadon* szervezkedhettek; (2) a kedvező nemzetközi változások által is lehetővé váló rendszerváltás – más országoktól eltérően – az ellenzék és az állampárt közötti tárgyalások révén, azaz megegyezéssel, békés módon valósulhatott meg. Annak minden ellentmondásával, melyek nagyrészt szintén a magyar társadalmat tradicionálisan jellemző és – a látszatok ellenére – rendszeren átívelően megosztó különbségekből, ellentétekből is fakadnak.

E különbségek, árnyalatok – azaz a fontos és jellemző részletek – nélkül a rendszer nem ismerhető meg pontosan, nem értékelhető reálisan. Miként más rendszerek sem.

Az alább olvasható tanulmányok, forrásközlések a magyarországi pártállami rendszer monolit jellegét megteremteni hivatott intézményes kereteket, s a benne – változó módon és intenzitással megjelenő – különbségeket, „*árnyalatokat*” kívánják bemutatni. Olyan szerző írásait olvashatja a Tisztelt Olvasó, aki együtt született az új rendszerrel, ennél fogva gyermekként, ifjúként és felnőttként élhette meg a bemutatott korszak egyes szakaszait. Az utolsó másfél-két évtizedben az MSZMP, majd az MSZP választott (társadalmi) tisztségviselőjeként, belülről figyelhette meg a rendszert és annak vezető pártját – egységre törekvő kereteivel és belső különbségeivel együtt. S tehette mindezt akkor már történészként, Magyarország 20. századi történetének hivatásos kutatójaként.

2.

Hogyan lettem történész?

A Korall című folyóirat „Hogyan lettem történész?” körkérdésére adott válaszként írtam az alábbi sorokat. Azok a gondolatok, melyek akkor fogalmazódtak meg bennem, szorosán kapcsolódnak a kötetben olvasható írások nagy részének keletkezéséhez, s talán megkönnyítik az olvasó számára a bennük foglaltak értelmezését, értékelését.

A történész a múltbéli valóságot rekonstruálja: történelmet ír. Mások történetét. Most egy szerkesztői ötlet – mondhatnánk szerkesztői szélességnek is – arra készteti, hogy saját történetét írja meg. Amit a történész nem szokott megtenni, hisz – „*sine ira et studio*” – tárgyilagosságnak

kell lennie, tárgyát kívülről/felülről kell néznie, hogy valós képet fessen a múltról, s reális értékítéletet alkosson róla. De lehet-e képes kívülről/felülről nézni jelen tárgyát: önmagát? A feltett kérdések mögött meghúzódó jogos szándék persze az, hogy tisztázzuk: képesek vagyunk-e ugyanerre mások története esetén. Tudjuk-e magunkat függetleníteni – politikai személyiségek, társadalmi csoportok, kulturális közösségek, szellemi áramlatok vagy akár gazdasági folyamatok értékelése során – mindattól, ami velünk valaha is történt?

A szerkesztői kérdés úgy szólt: Miért, hogyan lettem történész, s egy bizonyos terület szakértője? Erre bonyolult esetben is lehet viszonylag egyszerűen – akár egy mondatnál – válaszolni. Ezért is érdemes továbbgondolni, és újabb kérdésekkel megtoldani az eredetit. Milyen történész lettem? Nem a minőséget tekintve, mert arról értékítéletet mondanak az arra illetékesek: a kollégák és az olvasók. Inkább abban az értelemben: milyen habitusú? Nem csak az fontos, milyen témakörök mellett kötöttem ki. Sokkal inkább az, miként közelíték hozzájuk, milyen szempontok alapján tárom fel részleteit, szintetizálom a részeredményeket, s mondok értékítéletet az egészeiről. Egyáltalán: minősítek-e vagy csak regisztrálok? S mindez valóban tőlem függ, nem a tárgytól.

A dolog közepébe vágva: véletlenül lettem történész – és mégsem.

Elsőgenerációs értelmiségi vagyok. Az első szellemi hatások tehát nem otthon értek, hanem az iskolában. Szüleim, nagyszüleim (paraszatok, vendéglátósok) az anyagi javak előteremtésével és nem szellemi gyarapodásunkkal voltak elfoglalva. (Jelszószerűen fejezte ki ezt földműves nagyapám és – az ő hatására – anyám sokszor elhangzott mondata: „Az a tied fiam, amit megeszel.”) Társadalmi környezetünk, az életfeltételeket alakító politikai viszonyok később sem képeztek beszédtemát otthon. Olyan évben (1951) kezdtem tanulmányaimat, amikor a tanító néni kötelességének érezte elsőként arra utasítani bennünket: mindenkit „Előre!” köszöntéssel üdvözlünk. Gyermekekoromban a sport vonzott, középiskolásként emellett az irodalom. A könyveket kezdetben nem otthoni, hanem könyvtári polcokról emelhettem le, a – nagyvárosi mércével mérve – szegényes siklósi könyvtár polcairól. Saját „könyvtáram” előbb az Olcsó Könyvtár, majd a Diákkönyvtár 3-6 forintos, szerény kötetei révén kezdett gyarapodni. Sportoltam, irodalmat olvastam – és írással próbálkoztam. Ezért is akartam sportújságíró lenni. A Népsport akkori főszerkesztő-helyettese tanácsára („Végezzen egyetemet, tanuljon nyelveket!”) jelentkeztem az ELTE orosz-arab szakára. Utóbbi

útikönyvek és Germanus Gyula munkái hatására választottam. A sikeres felvételi ellenére, hely hiányában elutasítottak, s a Művelődésügyi Minisztérium felvételi eredményem alapján a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar-történelem-orsz szakára irányított. Történt mindez 1963-ban, a forradalmat követő terrort–szigort felváltó „enyhülés” évében.

Eddig a véletlen, ami már magában foglalta a „mégsem”-et is. Jóllehet, a gimnáziumban fiatal magyartanárom dinamizmusa irodalom iránti vonzalmamat erősítette, volt egy tanárnőnk, a történelmet és földrajzot tanító *dr. Barlay Magda*, aki – kevésbé látványosan – életre szóló hatást gyakorolt rám. Még a háború előtt szerezte doktori címét. Gazdag tudása, a jelenségek okait, a folyamatok lényegét, a személyiség történelemformáló erejét (az osztályalapú hivatalos történelemértelmezés időszakában) előttünk feltáró történelemóráinak jelentőségét később, a főiskolai tanulmányok idején ismertem fel. Itt hasonló élmények érték olyan kiváló *tanárok* részéről, mint *Vas Károly* és *Dénes Béla*. A kutató történészek nem ismerhetik nevüket könyvek címol-dalairól, folyóiratok tartalomjegyzékeiből – ők „csak” tanárok voltak, nem kutatók. Ám széleskörű és alapos felkészültségükkel, rendszerező képességükkel, komplex látásmódjukkal, emberségükkel olyanokban is felkeltették a történelem iránti érdeklődést, megláttatták velük a múlt feltárásának szépségeit, izgalmát és nehézségeit egyaránt, akik eredendően közömbösen viseltettek a „felvett” tárgy iránt. Végzés után már nem volt kérdéses, hogy három szakom közül történelemből fogok egyetemi diplomát szerezni.

Így kerültem mégis az ELTE-re – levelező tagozatra, immár *történelem* kiegészítő szakon. Még nem hivatásként választva a tudományágat. Már korábban a politika felé sodródtam, ami később vonzott is. Ebbe az irányba terelt a korabeli hivatalos iskolai nevelés, amit nem ellensúlyoztak családi és baráti hatások. Mint legjobb tanulót választottak ki KISZ-vezetőnek a középiskolában (1960-ban). A munkát a főiskolán is folytattam. Ennek kapcsán is sokat olvastam – politikai és (politika) történeti munkákat – de nem sokfélét, ami a szövegek szellemiségét illeti. Az olvasottak, hallottak – „ellenszövegek” ismerete, s más jellegű tapasztalatok hiányában – sokáig hiteles válaszokat látszottak adni számos kérdésre. Mindezek hatására és eredményeként lettem függetlenített egyetemi, illetve főiskolai KISZ-titkár – miközben történeti ismereteimet igyekeztem gazdagítani a legpatinásabb magyarországi bölcsészkar padjaiban. Két évig, havonta három napon át. A főiskolán a

képzés funkcionális jellege (az általános iskolai tanári feladatokra való felkészülés), az egyetemen a levelező képzés szűkös időkeretei miatt nem vehettem részt olyan intenzív szemináriumokon, melyek a történeti kutatómunkához szükséges módszertani felkészültséggel vétezhettek volna fel.

Ebből a szituációból kerültem a Pécsi Tanárképző Főiskola történelem tanszékére tanársegédnek 1972-ben. A hetvenes években – jóllehet, változatlanul a pedagógusképzésen volt a hangsúly – a „tanárképzőkön” is követelménnyé vált a kutatómunka, azok oktatóitól is kezdték elvárni a fokozatszerzést. Az egyetemi doktori cím megszerzését szolgáló könyvészeti és levéltári búvárkodás, illetve a szintézis elkészítése során kellett először szembesülnöm módszertani felkészültségem hiányosságaival. Ezeket részben önállóan (a történeti szakmunkák metodikai vonatkozásainak tudatos elemzése révén), részben későbbi kollégáim segítségével pótoltam. E tekintetben különösen hálával tartozom – a közülünk 2005-ben eltávozott – *Szita Lászlónak*, akinek fő kutatási területemet is köszönhetem. Megfelelő disszertációtémát keresve, ő adta kezembe a Nemzeti Egység Pártja Baranya megyei iratanyagát, amivel Gömbös politikai pályája, illetve a politikai pártok és rendszerek vizsgálatára irányította figyelmemet – mondhatni: életre szólóan. S ő volt az, aki a kutatómunka rejtelseibe is bevezetett. Jó tíz évvel később ezek „témaszpecifikus” elmélyítésében segített – az immár egyetemivé vált tanszéken – *Ormos Mária*, aki Pécsre kerülve iskolát teremtett, sokoldalúan segítve fiatal kollégái, tanítványai szakmai fejlődését, kibontakozását.

Főiskolai-egyetemi oktatóként sem hagytam fel a politikai tevékenységgel: intézményen belüli feladatokat kaptam és vállaltam az MSZMP-ben. A párhuzamosan végzett kétféle munka kölcsönhatásai sokrétűen befolyásolták aktivitásom mindkét területét. Egyrészt azt eredményezték, hogy a politikai *szervező* a szakmában is *az* maradt: a tudomány-szervezést és -népszerűsítést ugyanolyan fontosnak tartva, mint magát a kutatást. Az utóbbival azonos (vagy tán több) időt, energiát fordítottam az előbbire. Ennél fontosabbak és jelentősebbek voltak azonban a tartalmi hatások.

Gömbös Gyula politikai pályájának alakulását, ezen belül az általa átszervezett kormánypárt, a NEP történetét kutatva döbbsentem rá (meglehetősen későn, csak az 1970–1980-as évek fordulóján) az addig „fasisztának” minősített miniszterelnök által kiépíteni tervezett rend-

szer és a korabeli „létező szocializmus” rendszerének hasonló vonásaira. S ezt nemcsak a kutatott témának, hanem politikai tapasztalataimnak is köszönhettem. A korabeli hatalom hirdetett elvei és gyakorlata közötti ellentmondásokat, az ebből adódó emberi problémákat egy kar pártvezetőjeként kellett megélnem, tapasztalnom. Egy részleg irányítójaként tettem kísérleteket a – gyakran személyes tragédiákkal fenyegető – politikai és emberi konfliktusok humánus megoldására, a rendszer elemeinek ezt szolgáló módosítására. Felismeréseim a politika terén csak – más esetekhez képest – szokatlan, a „másként gondolkodókkal” szemben megértő, humánus megoldást eredményeztek helyi kérdésekben, ami legfeljebb annyi eredményt hozott, hogy emberek egy csoportja – „mindkét oldalon” – tapasztalhatta: így is lehet, s ez befolyásolhatta reagálásaikat, cselekedeteiket más esetekben is. Az egészen azonban nem változtatott.

Annál inkább a történeti problémák megközelítésével kapcsolatos látásmódomon. A fentiek – sokakkal ellentétben – nem elfordítottak a politikatörténettől, hanem felerősítették érdeklődésemet iránta. Felerősítették, és *új tartalmi elemmel* gazdagították: az ún. szocialista rendszer, a bolsevik típusú pártok, illetve a kétféle diktatúra és vezető politikai erőik összehasonlító vizsgálatával.

Felerősítették, és *új szempontokkal* gazdagították. Mindenekelőtt azal, hogy nem elég az eseménytörténetet áttekinteni. A politikai folyamatok nem értelmezhetők a szervezetek, a rendszerek, azok intézményi kereteinek és működési elveinek módszeres vizsgálata nélkül. Ezen belül nem elég a struktúra fő elemeit, s a felső vezetést megismerni, hanem ugyanilyen fontos az alsóbb szintű egységek lehetőségeinek, a helyi vezetők személyiségének és mozgásterének – mindezekből fakadóan a nagypolitika lokális módosítása esélyeinek feltárása. Ehhez pedig nélkülözhetetlen a politológia, a szervezetszociológia eszköztárának használata. A politika alakulása és hatása aligha értékelhető megalapozottan a társadalom és elemei reakcióinak, viszonyulásának, s mindezek révén „visszahatásának” felismerése nélkül. A választások eredményeinek alakulását például csak részben magyarázzák a kormányzati politika, a pártok ideológiája és programjai, a külpolitikai hatások stb. tényei. Aligha érthetjük meg őket az egyes társadalmi csoportok, helyi közösségek sajátos helyzetének, ebből fakadó érdekeinek, mentalitásának, gondolkodásmódjának, értékrendszerének ismerete nélkül. Ez alapos társadalomtörténeti kutatást igényel – mégpedig mikro szintűeket.

Miként a szervezetek, intézményrendszerek működési mechanizmusainak teljes értékű feltárása is. Ez irányította figyelmemet a helytörténetre, amit csak erősített az a majd nyolc év, melyet a pécsi Városházai Múzeumban töltöttem. És a részletek folytathatók... Summa summarum: meggyőződésemmé vált, hogy politikatörténetet csak komplex módon – a gazdaság-, társadalom-, ideológia- és kultúrtörténeti szempontokat, politológiai, szociológiai és pszichológiai módszereket, illetve a makro- és mikrotörténeti nézőpontot ötvözve – lehet eredményesen, s ezért csak így érdemes művelni.

Mindez persze közel sem volt ilyen egyszerű. Mellbevágó és sokkoló új ismereteket, felismeréseket eredményezett. Olyanokat, melyek mások számára evidenciának számítottak – ha nyilvánosan nem is beszéltek róla. Olyanokat, melyek kikezdték, sőt érvénytelenné, semmissé tettek sok mindent abból, amit addig gondoltam, véltem, hittem. S ami ezzel járt: sötétben tapogatózást, vívódásokat – eszméikkel, korábbi nézetekkel, s mindenekelőtt önmagammal. Vívódásokat: szakmai és morális értelemben egyaránt. Ezért nem is hirtelen megvilágosodásról volt szó, hanem hosszú és keserves folyamatról. Ami persze sok mindent meg is könnyített. Időt adott problémák megemésztésre, megoldások kiérlelésére – ha úgy tetszik, kísérletezésre. Mindennek feltétele volt, hogy a „megvilágosodás” *nem külső változásokhoz* történő igazodás, hanem *belső tényezők*, saját felismerések eredménye volt – jóval a „nagy változások”, a rendszerváltozás előtt.

A „megélt történelem”, illetve annak (és egyben önmagam tevékenységének) értékelése–átértékelése további felismerésekkel szolgált. Az MDP, MSZMP történetét tárgyaló – egyelőre még sajnálatosan kis számú – munkát olvasva vált nyilvánvalóvá számomra, hogy azt teljes hi-telességgel feltárni csak olyanok lesznek képesek, akik részesei voltak a szervezetek működésének, valamilyen szinten „belülről” láthatták az eseményeket, folyamatokat. Ez azzal, a bolsevik típusú állampártokra – általában: a diktatúrák uralkodó pártjaira – különösen jellemző momentummal van összefüggésben, hogy bennük számos döntés, információtovábbítás stb. titkosan, informális módon történt. Ráadásul, a „sajátos” iratselejtezési gyakorlat miatt fontos dokumentumok nem maradtak fenn. Így a pártszervezetek, testületek működése – az iradatlan mennyiségű iratanyag ellenére – pusztán írott és nyomtatott forrásokból nem rekonstruálható, utóbbiak a személyes tapasztalatok nélkül gyakran tévesen értelmezhetők. A „belső” személy feltáró mun-

kája azonban csak abban az esetben hozhat megbízható eredményt, ha az illető képes felülemelkedni korábbi önmagán, függetleníteni magát esetlegesen meglévő személyes kötődéseitől, azokból fakadó érdekeitől, érzelmeitől; ha képes „kívülről”, a másik póluson lévők szemével is látni azt, amit „belülről” élt meg. Ez az attitűd – „sine ira et studio” – persze nem csak ezzel a témával foglalkozó, s nem csak a személyes érintettségű kutatók esetében követelmény.

A személyes aspektusok még egy fontos szakmai tanulsággal jártak számomra: a korábbinál sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanom a személyiség szerepének vizsgálatára. Nemcsak az első számú és országos, hanem a helyi vezetők, illetve szervezetek egységei irányítóinak személyiségjegyeire, habitusára, mindezeknek a helyi szervezet működését befolyásoló, esetleg az országos trendeket módosító hatásaira is. S nem csak a társadalmi, politikai szereplők tekintetében.

Azóta a történeti munkák olvasása során fokozottan érdekel a szerző személye, személyisége is. Mert saját példából tudom: a történész – bevallja vagy sem, mi több: észreveszi vagy sem – mások történetébe is beleírja a sajátját. S így a történeti monográfia vagy tanulmány – miként egy regény vagy festmény – legalább annyit mond szerzőjéről, mint tárgyáról. És nem csak ilyen sajátos esetben, mint a mostani, amikor a kettő ugyanaz.

A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon (1949–1989)

„... hol zsarnokság van,
mindenki szem a láncban ...”
(Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*)

Történettudományunk, s részben a politológia még korántsem tárta fel az 1948/49–1989 közötti hatalmi struktúrát olyan mértékben, hogy az kielégítően segítené a rendszer mechanizmusának kellő ismeretét, és annak alapján az események megértését. Sok más tényező mellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy a történeti köztudatban az államszocializmus korát sokan kizárólag az erőszak rendszereként értelmezik. A terror alkalmazásával kapcsolatos megállapítások persze indokoltak és megalapozottak. A rendszer egészének működése azonban jóval összetettebb volt, s – jól tudjuk – időben is változott. Aligha tekinthető azonosnak a hatalomgyakorlás a Rákosi-korszakban és a forradalom megtorlása idején, illetve az 1962–1963 utáni kádári politika évtizedeiben – miközben a hatalmi rendszer szerkezete, működtetésének valamennyi alapelve csak egyes elemeiben módosult, finomodott. Azonban 1985-ig – az 1983. évi választójogi törvény alapján lebonyolított választásokig, s az új országgyűlés működésének megkezdéséig – lényegében azonos volt az 1950-re kialakulttal.

A rendszer működtetésének kulcseleme volt az állampárt – MDP, majd MSZMP – kizárólagos uralma és ennek alapján gyakorolt, az élet minden területére kiterjedő irányító szerepe. Ennek alapfeltétele, a gyökeres rendszerváltozás, az egypártrendszer persze nem alakulhatott volna ki, és nem szilárdulhatott volna meg a társadalom terrorizálása nélkül. Másrészt, az erőszakot, a koncepciók pereket nemcsak az ellenzéki pártok vezetőivel és a kommunista párt más politikai ellenfeleivel szemben alkalmazták, hanem a párton belüli – potenciális – ellenzék felszámolása érdekében is. Ez azonban nem lett volna elegendő a párt

mindenre kiterjedő irányító szerepének biztosításához. Annak alapvető jogi és szervezeti feltételei is voltak.

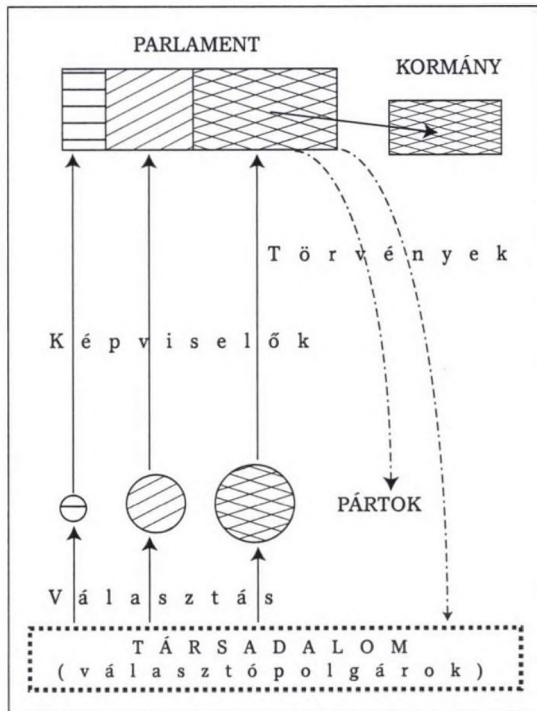
Államjogi értelemben az MDP egyeduralmának megalapozását, s egyben a rendszer egészének törvényesítését szolgálta az új alkotmány (1949:XX. tc.), melyet már az 1949 májusában (az első ún. népfrontválasztás során) megválasztott, de facto egypártrendszerű, új országgyűlés fogadott el. Ezt aktualizálta a módosult gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokhoz igazodva az 1972. évi I. tc., anélkül, hogy a rendszer alapszerkezetén változtatott volna.

Mindenekelőtt azzal, hogy az állam és az állampolgárok fő feladataként az MDP politikai céljainak illetve programjának megvalósítását jelölte meg: „A Magyar Népköztársaság állama [...] szervezi a társadalom erőit a szocializmus építésére.” (3.§.) „A dolgozók munkájukkal [...] a szocialista építés ügyét szolgálják.” (9. §. [3] bekezdés) Ennek realizálása érdekében deklarálták: „Minden munkaképes polgárnak [...] kötelessége és becsületbeli ügye, hogy képességei szerint dolgozzék.” (9. §. [2] bekezdés) És a példák sorolása további részkérdésekben folytatható. Ha bárki, vagy bármilyen szervezet e politikai célokat veszélyeztető, vagy csak attól eltérő tevékenységet folytatott, nézeteket hangoztatott, törvényellenes, sőt alkotmányellenes tettet követett el. Tehát jogszerűen büntethetővé vált. Ennek következtében számos – történeti és politológiai munkákban is – joggal törvénytelennek minősített politikai per valójában nem tartalmi, hanem eljárásjogi értelemben volt törvénytelen – legalábbis a „Népköztársaság Alkotmányának” szelleme és betűje értelmében.

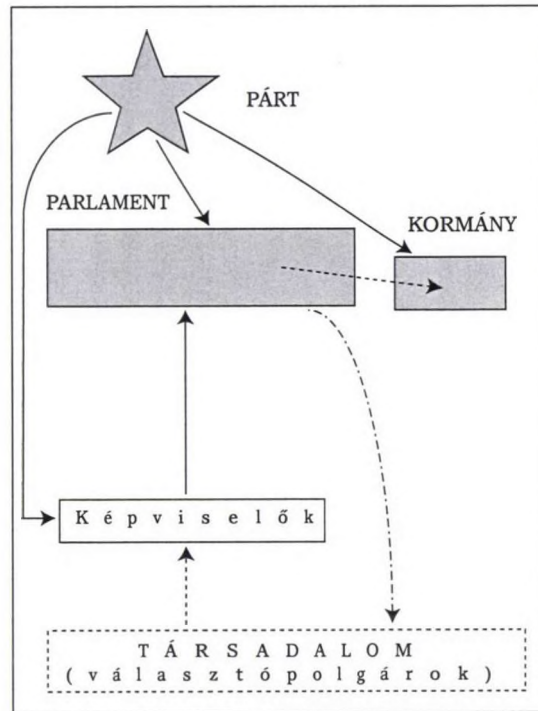
Ennél fontosabb a téma szempontjából, hogy az alkotmány deklarálta a kommunista párt vezető szerepét. Az 1949:XX. tc. még a törvény VIII. Az állampolgárok jogai és kötelességei című fejezetében „elrejtve”: „A nép demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje.” (56.§. [2] bekezdés utolsó mondata). Ez az „élcsapat” pedig – a kommunista ideológia szerint – a párt, az MDP volt. A módosított változat (1972:I. tc.) leplezetlenebbül fogalmazott: „A munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje.” (3.§.) Már maga a szövegezés egyértelművé tette, hogy nemcsak az állam tekintetében érvényesülő, hanem a társadalom egész életére kiterjedő, totális vezető szerepre utal. A párt totális vezető szerepének biztosítása szempontjából ennél is nagyobb jelentősége volt egy hiánynak. Annak deklarálása mellett ugyanis nem szabályozták tartalmát, részterületeit, kereteit, korlátait, ellenőrzésének

A POLITIKAI RENDSZEREK KÉT TÍPUSA

ÁLLAMKÖZPONTÚ

PÁRTKÖZPONTÚ

lehetőségeit. Ezáltal a vezető párt mintegy alkotmány feletti erővé vált, mely arra is hivatott, hogy maga döntsön az alaptörvényben nem rendezett kérdésekről. Így vált lehetővé, hogy a párt és az állam, a párt és a társadalom viszonyát meghatározó szabályokat 1949 és 1989 között sohasem állami szervek alkotta törvényekben és rendeletekben, hanem párthatározatokban fogalmazták meg. Ezeket pedig a társadalom jó-részt nem is ismerte, s ezért sem befolyásolhatta, ellenőrizhette, még kevésbé volt lehetősége megváltoztatni, megsemmisíteni őket. Ezzel 1949 után nem államközpontú, hanem pártközpontú politikai rendszer épült ki Magyarországon. Abban nem az állam határozta meg a politikai párt(ok) mozgásterét (többek között egyesületi vagy/és párttörvény, választójogi törvény stb. által), hanem a hatalmat kizárólagosan uraló párt önkényesen alakíthatta az állam működését, s általa is a társadalom életét.

Az irányítottak

Az állam és szervei

A párt kizárólagos hatalmának biztosítását szolgálta a polgári állam-szervezési elvek, mindenekelőtt a hatalmi ágak megosztásának, relatív függetlenségének, egymást ellenőrző szerepének tagadása. Rákosiék – a marxi elképzelések nyomán és Sztálin gyakorlatát követve – nyíltan deklarálták a törvényhozó és végrehajtó hatalom egységét. A bírói hatalmat nem vonták be ebbe a körbe, de annak függetlensége a gyakorlatban nem – hosszú ideig még a látszat szintjén sem – érvényesült.

A szocialista államot a legdemokratikusabbnak deklaráló pártnak azonban fenn kellett tartania az állam demokratikus voltának legalább a látszatát. Ezért hangoztatták a népszuverenitás elvét, s azt, hogy a belőle fakadó jogosítványokat „a Magyar Népköztársaság állampolgárai [által] általános, egyenlő és közvetlen választójog alapján, titkos szavazással” választott országgyűlés gyakorolja. (1949:XX. tc. 10.§. [2] bekezdés, 62.§. [1] bekezdés)

A demokratikus elvek azonban súlyosan sérültek a gyakorlatban. A népszuverenitás ab ovo nem érvényesülhetett egy olyan rendszerben, amelyben az állampolgárok – egypártrendszer lévén – nem választhattak különböző politikai alternatívák közül, s az egyes jelölés követ-

keztében még csak azonos politikai elveket más-más módon képviselő személyek között sem. A képviselőket nem az állampolgárok, vagy azok szuverén szervezetei jelölték, hanem formailag – a párt által irányított – Népfront (Magyar Függetlenségi Népfront, majd Hazafias Népfront) szervei, valójában a párt vezető testületei. A képviselők összetétele látványosan a magyar társadalom – „hatalmat gyakorló” – dolgozó osztályainak arányait tükrözte. Ám általában több mint kétharmad részük volt párttag, s a többi is lojális a hatalomhoz, ami a társadalom egészéről aligha állítható. Másrészt többségük nem hivatásos politikus volt, hanem laikus, s a kezdeti időszakban különösen sok az alacsony iskolázottságú, akiket a legkülönbözőbb eszközök segítségével könnyűszerrel manipulált a pártvezetés. Ez az országgyűlés is csak évente 2-4 alkalommal ülésezett, alkalmaként 2-5 napig. Ilyen időkeretben nem nyílhatott mód érdemi vitákra, a végrehajtó hatalom ellenőrzésére.

A ritkán ülésező országgyűlést – az alkotmány módosítását kivéve, minden tekintetben teljes jogkörrel – a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) helyettesítette, ellenőrzés nélkül. Miként az elnevezés is jelzi, az általa alkotott *törvényerejű rendeletek* pótolták a törvényeket, amelyeket csak bemutatni kellett az országgyűlésnek, nem jóváhagyatni vele. A 21 tagú testület pedig már nemcsak manipulálható, hanem direkt módon irányítható volt. A NET-nek a rendszer működtetésében betöltött szerepét mindennél jobban jelzi, hogy 1951 és 1986 között éves átlagban 5 törvényt és 33 (azaz majd hétszer annyi) törvényerejű rendeletet alkottak.

Az egység jegyében a végrehajtó hatalmat formailag is teljesen alárendelték a NET által helyettesített törvényhozó hatalomnak. Ez nemcsak, és nem is elsősorban a kormány vonatkozásában volt fontos, hanem a vidék igazgatásának átalakítása tekintetében. A tanácsrendszer megteremtésével megszűnt a települések és a megyék önkormányzata. A lakosság által választott helyi tanácsokat már az alkotmány megfelelő fejezetcíme is „Az államhatalom helyi szervei”-ként definiálta, melyek – a tanács törvény szerint – „a demokratikus centralizmus elveinek megfelelően egymás alá és fölé rendelt szervek” (1.§.). Ezzel egyrészt megszüntették azt a polgári gyakorlatot, mely szerint a települések és nagyobb közigazgatási egységek választott testületei a törvényekben meghatározott szuverenitással rendelkeztek, helyi jogszabályokat alkothattak, s azok révén a felsőbb testületek beleszólása nélkül alakíthatták az adott közösség életének fontos területeit. Másrészt felépítettek egy, a

különböző szintű szervek alá- és fölérendeltségén alapuló, vertikálisan tagolt hierarchikus rendszert, mely – az országgyűléstől és a minisztertanácstól a legkisebb község tanácsi hivataláig – magába foglalta a magyar állam- és közigazgatás valamennyi testületét és intézményét. (Melléklet 1. sz. ábra)

A központi hatalom sokféle eszközt alkalmazott akarata érvényesítésére. Az államosítások nyomán a tanácsok nem rendelkeztek saját tulajdonnal és bevételekkel, költségvetésüket a redisztribúciós rendszer keretében központilag határozták meg, s folyósították. A tanácsi hivatalok munkatársai nem tanácsi, hanem állami alkalmazottként dolgoztak. Mindez a tanácsokat eleve kiszolgáltatotta a központi hatalomnak. A felsőbb szintű tanácsok minden tekintetben irányítási, felügyeleti szerepet tölthettek be a hierarchiában alattuk elhelyezkedő tanácsok felett, s egyben azok fellebbviteli fórumaiként működtek. Csak néhány fontos példa e jogosítványok hatályáról. A megyei és járási tanácsok határozatai kötelezőek voltak a hierarchiában alattuk elhelyezkedő tanácsok számára. Utóbbiak feladata jószerével a felettes szervek határozatainak, utasításainak végrehajtására korlátozódott. A tanácsok szabályrendeleteit csak a felettes tanács előzetes jóváhagyása után lehetett kihirdetni, melyek utólag is megsemmisíthették a felügyeletük alá tartozók döntéseit. Előzetes, illetve utólagos felsőbb jóváhagyás nélkül érvénytelen volt a vezetők választása és a szakigazgatási szervek (tanácsi hivatalok) vezető tisztségviselőinek kinevezése. Utóbbiakat azonban a felettes hatóságok (az illetékes szakminiszter, megyei tanács végrehajtó bizottsága, illetve osztályvezetői) a helyi szervek egyetértése nélkül is áthelyezhették. A NET fel is oszlathatta azt a helyi tanácsot, „amelynek működése az Alkotmányba ütközik, vagy a dolgozó nép érdekeit súlyosan veszélyezteti” (1949:XX. tc. 20.§. [3] bekezdés). Ennek mérlegelése azonban nem a választók – „a dolgozó nép” – joga volt, hanem az illetékes pártszerveké. Az Elnöki Tanács feladata pedig a végrehajtásra korlátozódott. A felettes szervek irányító, ellenőrző szerepe egymást erősítve, párhuzamosan érvényesült a rendszer mindhárom vertikumában, a *képviselési szervek*, a *végrehajtó testületek* és a *hivatali apparátus* (szakigazgatási szervek) körében.

A központi akarat érvényesítését szolgálta a tanácsok szerveinek horizontális struktúrája és jogköreik szabályozása. A lakosság által választott, nagyobb létszámú képviselési szervek, a tanácsok érdekérvényesítő szerepét nemcsak a parlamenti képviselőkhez hasonló jelölési-választási

szisztéma, a viszonylag ritka ülésezés korlátozta. Döntéshozó szerepüket a kisebb létszámú, gyakrabban ülésező operatív testületek, a végrehajtó bizottságok (VB) vették át. Mégpedig a törvényalkotók szándéka szerint. Ezt fejezte ki, hogy a tanácsok elsőszámú vezetőit (elnökök, titkárok), illetve a hivatali apparátusát – a tanácstörvény szövegének megfelelően – nem tanácselnököknek, tanácsitkárnak, hanem *VB-elnöknek* és *VB-titkárnak* nevezték, a hivatali apparátus pedig a *VB osztályai* keretében látta el feladatait. A VB-elnök irányította a jogi értelemben felettes szerv, a tanács munkáját, elnökölt annak ülésein is. Ezek összehívása, napirendjének kezdeményezése, a rendeletek és határozatok tartalmát döntően befolyásoló előterjesztések és határozati javaslatok megfogalmazása a VB joga és kötelessége volt. A vezetők választása és a hivatalnokok kinevezése is a megfelelő pártszervek és a felettes tanácsai szervek által közvetlenül irányított VB-k, nem pedig a tanácsok jogosítványa volt. Az állami alkalmazottakat tömörítő tanácsai osztályok egyrészt önálló hatósági jogköröket is gyakoroltak, másrészt döntően befolyásolhatták a testületek döntéseit helyzetelemzéseikkel, a rendelet- és határozattervezetek előzetes megfogalmazásával. Így a központi hatalomtól egzisztenciálisan is függő hivatalnokoknak – különösen az első másfél évtizedben – általában nagyobb befolyásuk volt a rendszer működtetésében, mint a lakosság által választott tanácsstagoknak.

Mindez azt eredményezte, hogy a községek, városok lakossága által közvetlenül választott tanácsok nem választóik akaratát érvényesítették hétköznapi életük megszervezésében, hanem a felettes hatalom céljainak megvalósítására szervezték választóikat. Nem az utóbbiak vágyai, törekvései megvalósításának segítői, hanem azok kordában tartói voltak.

Az alkotmány deklarálta ugyan a bírák függetlenségét, a politikai hatalomtól független bíraskodás azonban – legalábbis politikai természetű ügyekben – nem létezett. Ezt fejezte ki, hogy mind az alkotmány, mind a bíróságokról szóló törvény (1954:II. tc.) szövege szerint a bíróságok funkciója: védeni „a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét”, illetve nevelni „a dolgozókat a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására” (1949:XX. tc. 41.§.). Ezek pedig nem igazságszolgáltatási, hanem a hatalom céljait szolgáló politikai feladatok voltak. A bírákat választották, és visszahívhatók voltak. Mindkettőben a pártvezetésnek volt döntő szava, miként – esetenként – az ítéletek tartalmának meghatározásában is. Mindennél nyilvánvalóbban derült ez ki a koncepciók perek során.

A kommunista hatalomváltást követően felszámolták a korábbi közigazgatási bíróságokat, s nem hoztak létre helyette hasonló funkciójú bírói szervet (pl. alkotmánybíróságot). Így a kommunista diktatúra időszakában nem volt olyan független bíróság, mely elfogulatlanul ítélezhetett volna a különböző hatalmi szervek egymás közötti, illetve az állampolgárokkal szemben kialakult vitás ügyeiben, valamint amely jogi védelmet nyújthatott volna az állampolgárok számára az állammal, illetve a hatalmat ténylegesen birtokló párttal szemben. Ennek egyik felemás következménye volt, hogy a községi tanácsok, ha nem értettek egyet közvetlen felettes szervük (a járási tanács) utasításaival, jogorvoslatért csak ahhoz a – fellebbviteli fórumként is működő – megyei tanácshoz fordulhattak, melynek döntése kényszerítette a járási tanácsot a kifogásolt határozat meghozatalára, s amelyeket minden alatta lévő tanácsí szerv köteles volt végrehajtani, a „kifogásoltak” épp úgy, mint a „kifogásolók”.

Ilyen feltételek mellett politikai természetű esetekben nem a szóvalódi értelmében vett igazságszolgáltatás folyt, hanem a korlátlan hatalommal rendelkező párt alkotmányos normává emelt politikai céljai megvalósításának segítése – bírói eszközökkel, jogi kényszer alkalmazásával.

A társadalmi szervezetek

A polgári rendszerekben nemcsak az önkormányzatok, hanem az önszerveződéssel kialakult társadalmi egyesületek széles köre is biztosított lehetőségeket az állampolgárok számára. A tulajdonosi és munkavállalói érdekképviselői szervek védelmet a másik féllel, illetve az állammal szemben; a vallási, nemzetiségi alapon, vagy korosztályok és nemek szerint szerveződők az adott csoportok sajátos törekvéseinek megvalósítására; az azonos érdeklődésűek által alakított kulturális és sportegyesületek a szabadidő értelmes, személyiséget gazdagító eltöltésére stb. Ezt, a Magyarországon is létrejött hálózatot számolta fel az új hatalom 1945 és 1950 között. A belőlük/helyettük létrehozott, a párt által irányított, hatalmas, egységes társadalmi és tömegszervezetek (szakszervezetek, DISZ majd KISZ, MNDSZ, Hazafias Népfront stb.) valójában nem a társadalom szerveződése, hanem az új hatalmi struktúra szerves részei voltak. Funkciójuk nem a társadalom akaratának érvényesítése, hanem egyfajta „transzmissziós szíj” szerepének betöltése: a társadalom véleményének, hangulatának megismertetése a

hatalom birtokosaival, s még inkább az utóbbi céljainak elfogadtatása, akarátának érvényesítése a lakosság pártonkívüli többsége körében.

Ezt fejezte ki pl. az, hogy – a jövő biztosítása, az ifjúság nevelése miatt kiemelten kezelt – a DISZ-t, illetve a KISZ-t nem az ifjúság szervezeteként, hanem a *párt ifjúsági szervezeteként* definiálták. Miként a szakszervezetek funkcióváltása és szervezeti rendjének ezt szolgáló átalakítása is. Feladatukká az irányításukat átvevő kommunista párt (MDP) a dolgozók érdekeinek védelme helyett utóbbiak mozgósítását tette a hatalom által meghatározott gazdaságpolitikai célok megvalósítására. Az érdekvédelmi tevékenységet – kártékony és bűnös „szindikalizmusnak” és „szociáldemokratizmusnak” bélyegezve azt – elítélték, s helyette azt várták el tőlük, hogy a munkásokat a teljesíthetetlen normák betartására (I. ötéves terv), munkaversenyek szervezésére, plusz (szocialista) műszakok vállalására készítsék, kényszerítsék. A SZOT elnökségének 1950. május 7-i határozata – a szakszervezet tragikomikus karikatúrájaként – arra kötelezte az üzemi szakszervezeti szerveket, hogy „ne tűrjenek meg semmi liberalizmust a vállalatvezetés részéről. Hassanak oda, hogy a vállalati fegyelmi bizottságok hozzanak szigorú intézkedéseket a normalizítások, bércsalások elkövetőivel szemben.”¹ Az ellentmondásos szituáció a rendszer egészének jellemzőiből fakadt. Az alkotmány (és a propaganda) szerint „a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam [...] tulajdonában van.” (1949:XX. tc. 4.§. [1] bekezdés) A „munkások és dolgozó parasztok államá[nak]” (2.§. [1] bekezdés) tulajdonában. Utóbbiak így saját javaikat gyarapítják erejük megfeszítésével végzett – az alkotmány által „kötelességükké és becsületbeli ügyükké” tett – munkájukkal. Ha viszont úgy érezték, hogy az eléjük állított követelmények ellentmondanak érdekeiknek, s ezért szembefordultak a tulajdonossal, a tulajdonviszonyok szerkezete miatt egyben az állammal fordultak szembe. Ezzel pedig államellenes tevékenységet fejtettek ki, amit a törvény szerint büntetni kellett és lehetett. A hatalmat gyakorló párt céljait szolgálta, hogy a korábbi szakmai szakszervezeteket ágazatok szerinti egységekbe tömörítették, s erősítették az egész mozgalom egységét. Ezáltal direkter érdekesíthették a pártirányítást, másrészt az érdekképviselői szerv struktúrája közelített az állami tulajdonú gazdaság és az állami intézményrendszer

¹ *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat, Budapest, 1986 239.

szerkezetéhez, ami lényegesen megkönnyítette az azonos célokat szolgáló, de részben eltérő módszerekkel történő párhuzamos irányítási feladatok ellátását a társadalom életének egyes területein.

A kulturális és sportegyesületeket, a különböző tárgyakat gyűjtők köreit, a hagyományörző és honismereti csoportokat stb. nem lehetett ilyen monolit szervezetekbe tömöríteni. Ezeket vagy állami intézmények (minisztériumok, egyetemek, iskolák, állami vállalatok stb.), vagy tanácsok, szövetségek (stb.) és azok intézményei vették át, szervezték és finanszírozták. Ily módon betagozódtak az állam intézményrendszerének hierarchiájába. Azokat, amelyek oda sem illettek, a Hazafias Népfront fogta össze, s biztosította – mindenekelőtt a hatalom által történt – ellenőrzésüket.

Az állampolgárok valódi önszerveződése ezzel lényegében baráti körökre, s esetenként azokból kibontakozó, határozott programok megvalósítására szerveződő csoportokra korlátozódott. A hatalom azonban ezeket is kontrollálta – „titkosszolgálati eszközökkel”, besúgók alkalmazásával, lehallgatásokkal stb., amit az ÁVH, majd a III/III-as ügyosztály végzett vagy irányított.

Az irányító – a párt (MDP, MSZMP)

Az egész problémakör egyik nagy kérdése: miként lehetett képes a társadalom általában 8% körüli részét tagjai sorában tudó párt négy évtizeden keresztül megtartani hatalmát, s ennek nagyobb részében (1963–1989) a nyers erőszak alkalmazása nélkül? Mi tette lehetővé, hogy egy szűk csoport, időszakonként a legfelső pártvezetés néhány (például 1951–1953 között a Honvédelmi Bizottság három) tagja dönthessen az egész ország sorsáról? A válasz részben külső tényezőkben (nemzetközi erőviszonyok, szovjet befolyás és katonai jelenlét stb.) keresendő. Ezek azonban éppúgy nem adnak mindenre magyarázatot, mint a terror. Autentikus válaszok csak a párt szervezetének, belső működési mechanizmusainak és az irányítás eszközeinek, módszereinek ismeretében adhatók.

A párt szervezete és működése

Az MDP és az MSZMP szervezeti struktúráját – miként a hatalmat kizárólagosan gyakorló pártokét (állampártokét) általában – területi

és munkahelyi szempontok szerint alakították ki. Működési alapelvük pedig – más bolsevik típusú pártokkal egyezően – a demokratikus centralizmus volt. E két elv érvényesítésével egy vertikálisan tagolt, szigorú hierarchia keretei között működő szervezet jött létre, és működött – a név- és a részleges formai változások ellenére – bő négy évtizeden keresztül lényegében változatlanul. (Melléklet 2a. és 2b. sz. ábra)

A két szervezeti elv önmagában nem kárhoztatható. Még a sokak által és sokszor minden rossz forrásaként aposztrofált demokratikus centralizmus sem. Számos (köztük több mai magyarországi) polgári párt gyakorlati működésében legalább annyi centrális elem fedezhető fel, mint amennyi például az MSZMP szervezeti szabályzataiból kiolvasható. Az igazi probléma nem a hirdetett elvekben, hanem a tudatosan torzított megvalósításban volt.

A demokratikus centralizmus, szervezeti szabályzatokban megfogalmazott, legfontosabb *demokratikus elemei* az alábbiak voltak: (1) a vezető szervezet alulról felfelé, titkos szavazással választották; (2) a vezetők és a testületek beszámolási kötelezettséggel tartoztak választóiknak; (3) a határozatokat testületek hozták többségi szavazással; (4) a tagságnak és az alacsonyabb szintű szervezeteknek joga volt javaslatokkal, véleményezéssel befolyásolni a felsőbb szervek döntéseit, munkáját. A *centrális elemek*: (1) a felső szervek határozatai kötelezőek az alsó szintű szervekre és a párt valamennyi tagjára; (2) a választott vezetők a felettes szint testületeinek is felelősséggel tartoztak, azok is beszámoltathatták, ellenőrizhették őket; (3) a testületekben többségi szavazással hozott döntések képviselte és végrehajtása a kisebbségben maradtak számára is kötelező volt; (4) utóbbiak nem ismertethették meg álláspontjukat a tagsággal, illetve más pártszervezetekkel. (Aki ezt tette, az egyik legsúlyosabb pártvétséget követte el, a frakciózást.) Lássunk néhány példát, melyek jelzik az elmélet és gyakorlat kontrasztját.

A különböző szintű vezető szervek, azok irányítóinak (első titkárok, titkárok) illetve a pártértekezletekre, a kongresszusra delegált küldöttek megválasztása a szervezeti szabályzat szellemében, valóban alulról felfelé, titkos szavazással történt. Rendszerint a párt legfelsőbb szerve, a kongresszus előkészítéseként. A Központi Bizottság (KB) vagy a Politikai Bizottság (PB) választások rendjét szabályozó határozatai szerint azonban a tagság, illetve a küldöttek által választott jelölőbizottságok csak olyan javaslatokat terjeszthettek az alapszervezet taggyűlése, illetve a pártértekezletek elé, melyeket a felettes végrehajtó bizottság (a megyei

szervek esetében a Politikai Bizottság vagy a titkárság) jóváhagyott. A párt működésében – hasonlóan a törvényhozáshoz és a tanácsrendszerhez – nem a közvetlenül választott, nagy létszámú, ritkábban üléselő döntéshozó szervek (KB, pártbizottságok), hanem a kis létszámú, operatív végrehajtó testületek játszottak meghatározó szerepet. Ezeket és vezetőiket nem közvetlenül a kongresszus és a pártértekezletek választották, hanem az általuk választott KV/KB és pártválasztmányok/pártbizottságok. A jelölés pedig ebben az esetben már nem választott jelölőbizottságok joga volt, hanem – képviselője révén – közvetlenül a felettes végrehajtó testületé. Mindez azt jelentette, hogy a választás csak formálisan történt alulról felfelé. A tagság és a küldöttek titkos szavazással valójában a felettes szervek által kijelölt (jóváhagyott) személyeket juttattak párttisztiségekre. Azaz: a *vezetőket* a gyakorlatban nem alulról felfelé választották, hanem *felülről kiválasztották*. Ez is szerepet játszott abban, hogy a választott vezetők többnyire nem választóik érdekeinek, véleményének képviselői, hanem kiválasztóik (azaz feletteseik) akaratának érvényesítői lettek. Ez pedig nem a demokratikus működést, hanem a centrális irányítás lehetőségét erősítette.

A felülről történő „kiválasztás” gyakorlata nemcsak a demokratikus elemet változtatta centrális elemmé. Konzerváló tényező is volt, hisz az új vezetők jelölését jóváhagyó felsőbb szerveket az előző kongresszust megelőzően (4-5 évvel korábban) választották. Ezáltal nemcsak a felsőbb szintek, hanem mindig a régi vezetők választották ki az újakat – saját normáik szerint. Nem véletlen, hogy konszolidált időszakokban minden szinten a változatlanosság jellemezte a pártvezetést, s csak nagyobb társadalmi feszültségek felhalmozódása, a hatalom válsága, vagy külső nyomás eredményezett jelentős változásokat a vezetés személyi összetételében és politikai habitusában.

Hasonlóképpen sérültek más demokratikus jogok is. A KB-t és a pártbizottságokat választóik (a kongresszus és a pártértekezletek) csak 4-5 év elteltével számoltathatták be, s már nem ugyanazok a küldöttek, akik választották és megbízásokkal látták el őket. E döntéshozó szervek – ritkán tartott – ülésein nem nyílhatott mód az általuk választott végrehajtó szervek és vezetők következetes és tartalmas beszámoltatására. Ezt a felettes végrehajtó szervek rendszeres irányító és ellenőrző munkája helyettesítette.

Mindezek következtében nem a tagság, s még csak nem is a döntéshozó testületek, hanem minden téren a végrehajtó szervek határozták

meg a párt működését, s ezzel önmagában is sértették a demokratikus centralizmus elvét. Ezt példázza a választási gyakorlat alakulása is. A vezetőségek alulról felfelé történő, demokratikus választásáról a párt legfelsőbb szerve, a kongresszus által elfogadott szervezeti szabályzat rendelkezett. Ezt az elvet a kongresszus által választott KB, illetve az utóbbi által választott (9-13 fős) PB, vagy (5-7 fős) titkárság határozatai alapján változtatták (és sértették) meg a gyakorlatban. Azaz a KB vagy a PB saját felettes szervük – rájuk nézve kötelező – határozatát nem hajtották végre, sőt az általuk irányított alsóbb pártszervezeteket arra kényszerítették, hogy a párt alapszabályával ellentétes tevékenységet folytassanak. S mivel a KB (PB, titkárság) felettes szervük volt, ők kötelesek voltak határozatait végrehajtani. Erre kötelezte őket a párt-egység (a párt ideológiai, politikai és cselekvési egysége) érdekében szigorúan megkövetelt pártfegyelem. (Az MDP szervezeti szabályzata „vasfegyelmet” várt el a tagoktól.)

A testületek formailag demokratikusan, többségi szavazással hozott döntéseinek kötelező érvénye a hierarchia alsóbb szintjeire nézve, a kisebbségi vélemények terjesztésének, megvitatásának, s ennek érdekében a szervezetek közötti horizontális kapcsolatok tilalma egyrészt nem adott módot a különböző álláspontok széleskörű ütköztetésére, a tagság többségi véleményének megismerésére, másrészt lehetetlenné tette a pártvezetés valódi kritikáját, legalábbis azt, hogy érdemben befolyásolják utóbbi döntéseit.

Hiába deklarálták a demokratikus centralizmus meghatározó jellemzőjeként, hogy *„annak két oldala szorosan összefügg, egymás rovására nem, csak egymást erősítve fejleszthetők”,* a centrális elemek érvényesítése minden kérdésben rendre lehetetlenné tette a demokratikus elvek érvényesülését. Ennek egyik alapvető oka, hogy a szervezeti szabályzatokban nem teremtették meg az utóbbiak garanciáit, míg a centrális elemek megsértőivel szemben szigorú szankciók alkalmazását írták elő. Ezért fogalmazza a történeti és politológiai szakirodalom teljes joggal, és szinte egyhangúan: a demokratikus centralizmus jelszavával formált párt (és államszervezet, társadalmi szervezetek) működését az egyoldalú, *bürokratikus centralizmus* jellemezte.

Ez a rendszer a legfelső pártvezetés számára a párton belül csak a saját belátása által korlátozott – tehát lényegében korlátlan – döntési lehetőséget biztosított, míg a szervezeteket és a tagságot a felsőbb utasítások kritikátlan végrehajtására kényszerítette. Így az MDP és az

MSZMP, mint állampárt nem az átlagosan mintegy nyolcszázezernyi tag akaratának érvényesítője, hanem a pártot irányító néhány vezető akaratérvényesítésének eszköze lett.

Miként alkalmazták ezt az eszközt?

A pártirányítás szervezeti keretei és módszerei

Az állampárt központi szervei, a hatalom kizárólagos birtokosaként meghatározták Magyarország egész életét. Nem volt a társadalmi tevékenységnek olyan területe, a gazdaságnak olyan ágazata, a kultúrának olyan eleme, vagy éppen olyan intézménytípus, melynek működését ne szabályozták volna párthatározatok. A pártközpontban döntöttek arról, mikor, milyen kérdésről születik törvény vagy törvényerejű rendelet. Ugyanott született meg ezek koncepciója, és ütötték rá a szakminisztériumokban megfogalmazott végső szövegváltozatra a pecsétet, mielőtt az illetékes állami szerv (országgyűlés, NET, kormány) elé terjesztették elfogadásra. Nemcsak törvények, hanem párthatározatok megvalósítását is szolgálták miniszteri rendeletek, illetve társadalmi szervezetek vezető testületeinek határozatai.

Ezek a párthatározatok csak a párttagokra nézve voltak kötelezőek. Ők azonban állami vagy társadalmi szervezet tagjaként, vezetőjeként, intézmények élén állva sem cselekedhettek a „párt útmutatásától” eltérően. Övék volt a felelősség, hogy az általuk irányított szervezet, intézmény a párt(vezetés) akaratának megfelelően működjék. Az 1962-ig a fontos pozíciókban lényegében kizárólag, s azt követően is zömmel a párttagok közül kikerült vezetők így érvényesíteni tudták a párt akaratát a társadalom életének minden szférájában, valamennyi intézményben. Ezt a gyakorlatot nevezték *közvetett pártirányításnak*.

A közvetett pártirányítás megvalósításának kulcseleme volt a párt kádermunkája, az ún. nomenklaturális jogok kizárólagos gyakorlása. Az 1980-as évek végéig valamennyi állami vezető, illetve magasabb beosztású alkalmazott (például egyetemi, főiskolai tanszékvezető, tanár, docens) kinevezésére és felmentésére, a társadalmi szervezetek vezetőinek, vagy például bírák választás előtti jelölésére csak az illetékes párttestületek előzetes egyetértése esetén kerülhetett sor. E pártjogosítvány kiterjedt a minősítések, kitüntetések, előléptetések, jutalmak stb. véleményezésére, lényegében a személyzeti munka minden elemére, az 1980-as években mintegy 90 000 pozícióval kapcsolatban.

A vezetőkkel szemben hármas követelményt támasztottak: a politikai megbízhatóságot, a szakmai felkészültséget és a vezetői alkalmasságot. Kezdetben szinte kizárólag arra figyeltek, hogy a kiválasztottak az első követelménynek feleljenek meg. Később az arányok változtak, de a politikai lojalitás mindvégig primátust élvezett.

A hatalom megragadása és kiépítése időszakában általános, s később is gyakori megoldás volt, hogy alacsony iskolázottságú, kevés politikai tapasztalattal rendelkező fiatalokat neveztek ki, lakhelyüktől távoli településekre. A kinevezettek számára egzisztenciális emelkedést, kiváltságokat biztosító megbízással a kinevező felsőbb vezetők eleve megalapozták az új vezetők lojalitását, akik – megfelelő ismeretek és tapasztalatok híján, az ismeretlen környezetben – segítséget is kinevezőiktől, a tapasztalt felettesektől várhattak. Ez pedig már nem (csak) vállalt lojalitást, hanem kényszerű kiszolgáltatottságot (is) jelentett. E káderpolitikával a központi akarat érvényesítésének személyi feltételeit biztosították.

Az irányítás eszköze volt „az intézményesített többes szervezeti tagság”.² A társadalmi szervezetek (párttag) elsőszámú vezetői minden szervezeti szinten tagjai voltak a pártbizottságoknak, országos szinten a KB-nak, de a szakszervezet és a KISZ főtitkára szinte mindvégig a PB-nek is. A tanácselnököket általában beválasztották a párt végrehajtó bizottságába, s fordítva: a párt (első)titkárait a tanács VB-be. Így az állami és társadalmi szervezetek vezetői nem egyszerűen párthatározatokat hajtottak végre kötelező érvénnyel, hanem személyes részvételükkel hozott döntéseket. (Melléklet 3a. és 3b. sz. ábra)

Mindezek révén olyan hatalmi struktúra alakult ki Magyarországon (is), melyben nem az állami keretek, alkotmányos normák szabályozták a párt(ok) lehetőségeit, hanem a kizárólagos hatalmat gyakorló párt diktált mindent. A párt belső viszonyai pedig a legszűkebb vezetői körnek biztosították ezt a lehetőséget. A társadalmi szervezetek nem a lakossági érdekek érvényesítését szolgálták a hatalommal szemben, hanem az utóbbi eszközei voltak a társadalom feletti uralom biztosításában.

Ebben a rendszerben egyszerre irányított és ellenőrzött minden szervezetet az azonos szintű (munkahelyi, községi, megyei stb.) pártvezetés és a szintén a megfelelő pártszerv által irányított és ellenőr-

² Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Budapest, 2005. 257.

zött felettes állami vagy társadalmi szerv. Így valósult meg – Bihari Mihály szavaival – „a döntési jogosítványok erős vertikális és horizontális centralizációja”³, másként fogalmazva, a hatalom koncentrációja, melynek kiindulópontja mindkét irányban a párt központi vezetése volt. (Melléklet 4. sz. ábra) Az állampolgárnak pedig az irányításoknak/ellenőrzéseknek ebben a mindent és mindenkit lefedő hálójában kellett élnie mindennapi életét. A túlnyomó többség pedig – ha akart, ha nem – állami alkalmazottként (hisz másra alig volt lehetősége) valamilyen módon és mértékben kénytelen volt beilleszkedni ebbe a hálóba. A hálóba, ami nem(csak) segítette, hanem mindenekelőtt korlátozta. Ha úgy tetszik – jóllehet egyre enyhébb formában – rab-ságban tartotta. Ez a háló volt tehát a *lán*c. S benne *szem* (majdnem) mindenki, aki akkor élt...

Mindez persze csak váz, a legfontosabb jellemzők összefoglalása. Az összképet számos eltérő részlet árnyalja, s a rendszer – több vonatkozásban – időben is módosult. Ezek jelzése érdekében most csak két megjegyzést teszünk.

Egyrészt azt, hogy a szavak és a tettek kontrasztjával eleve beépítettek a rendszerbe egy olyan elemet, ami a belső bomlás lehetőségét rejtette magában. Ormos Mária már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a sztálini szisztémában a „gyakorlat lényegében elszakadt az eredetileg humanistaként megfogalmazott ideológiától”, s az utóbbi alapján „a vezetés számonkérhetővé vált”.⁴ Hozzátehetjük: még nagyobb súlya volt ebből a szempontból annak, hogy az ideológiában megfogalmazott elveket az alkotmány(ok)ban és pártszervezeti szabályzatokban kodifikálták is. Így – kedvező szituációban – jogi, illetve pártjogi értelemben is hivatkozni lehetett rájuk. E lehetőségek kihasználása is szerepet játszott abban, hogy a hatalom – válság-szituációkban (pl. 1953-ban, 1956-ban) kényszerből, konszolidált viszonyok között (a Kádár-korszak utolsó másfél-két évtizedében) a társadalommal kialakított konszenzus erősítése érdekében tett engedményként

³ Bihari: *Magyar politika 1944–2004*. i. m. 254.

⁴ Ormos Mária: Nemzetisocializmus – sztálinizmus. *História* 1995. 4. sz. 9–14. 11.; lásd még: Uő: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány* 1994. 10. sz. 1189–1201.

– változtatásokat hajtott végre a rendszer egyes elemein, illetve más, humánusabb módszereket alkalmazott.

Másrészt, épp a Kádár-korszakban bekövetkezett, az iménti momentummal is összefüggő változásokra kell utalnunk. 1962–1963 után a hatalom nem csak, sőt egyre inkább nem büntetett, hanem „csak” megfigyelt, tiltással, tűréssel és támogatással presszionált, más szocialista országoknál kedvezőbb életfeltételek (a vagyonszerzés lehetőségei, a kulturális szabadság jóval nagyobb mértéke, mozgásszabadság stb.) biztosításával nyert meg százazreket, sőt milliókat. Mindez részlegesen kiterjedt az államszervezet és a párt működésére. A demokratikus jogok bővítése az MSZMP-ben az 1970-es évek végétől, a választójog viszonylag jelentős átalakítása, az országgyűlés jogosítványainak – addig elképzelhetetlen, s korlátozott voltuk ellenére is jelentős – kiterjesztése 1983-ban, fontos pontokon bontotta meg a rendszert. Ezek a változások tették lehetővé, hogy az MSZMP 1988. évi pártértekezletén a tagságból is induló kezdeményezések hatására, a régi mechanizmusokat megtörve, a központi akarattól eltérő összetételű új testületeket választottak; az 1985. évi választásokat követően pedig az országgyűlésben már ellenzéki hangok is megszólaltak, s érdemi viták bontakoztak ki. Mindennek nem kis szerepe volt abban, hogy felgyorsult az MSZMP belső átalakulása, ami 1989 októberében elvezetett az MSZP megalakulásához. Másrészt abban, hogy az MSZMP KB eljutott a többpártrendszer elfogadásáig, az illegálisan szervezkedni kezdő ellenzéki csoportok pedig már ezt megelőzően a régi hatalmi szisztéma keretei között legálisan léphettek fel, pártokká alakulhattak, s a pártállam vezetésével folytatott tárgyalások során, az előbbi beleegyezésével és közreműködésével, békés úton valósulhatott meg a rendszerváltás kezdetét jelentő fordulat.

Válogatott bibliográfia

Források

- A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve.*
1954. május 24–30. Szikra, Budapest, 1954
- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Főszerk.: Izsák Lajos.
Napvilág Kiadó, Budapest, 1998

- A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata és szervezeti szabályzata.* Szikra, Budapest, 1948
- A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve.* 1966. november 28. – december 3. Kossuth, Budapest, 1967
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve.* 1985. március 25–28. Kossuth, Budapest, 1985
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962, 1963–1966, 1967–1970, 1971–1975, 1976–1980, 1981–1985, 1986–1989.* Kossuth, Budapest. Az MDP és az MSZMP kongresszusainak jegyzőkönyvei a Szikra, illetve a Kossuth Könyvkiadó kiadásában.
- Íme a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle* 1992. 3. sz. 73–95.
- Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat, Budapest, 1986
- Rajk-dossieré. Soltész István dokumentumválogatása.* Láng Kiadó, h.n. [Budapest] és é. n. [1989]
- Segédkönyv a Politikai Bizottság (MSZMP) tanulmányozásához.* Szerk.: Nyíró András és mások. Interart, Budapest, 1989
- Útmutató az alapszervezeti beszámoló és vezetőségválasztó taggyűlések, valamint a pártvezetőségeket választó taggyűlések, illetve küldöttértekezletek lebonyolításához.* Elfogadta a Politikai Bizottság 1984. szeptember 11-i ülésén. Budapest, 1984

Felhasznált irodalom

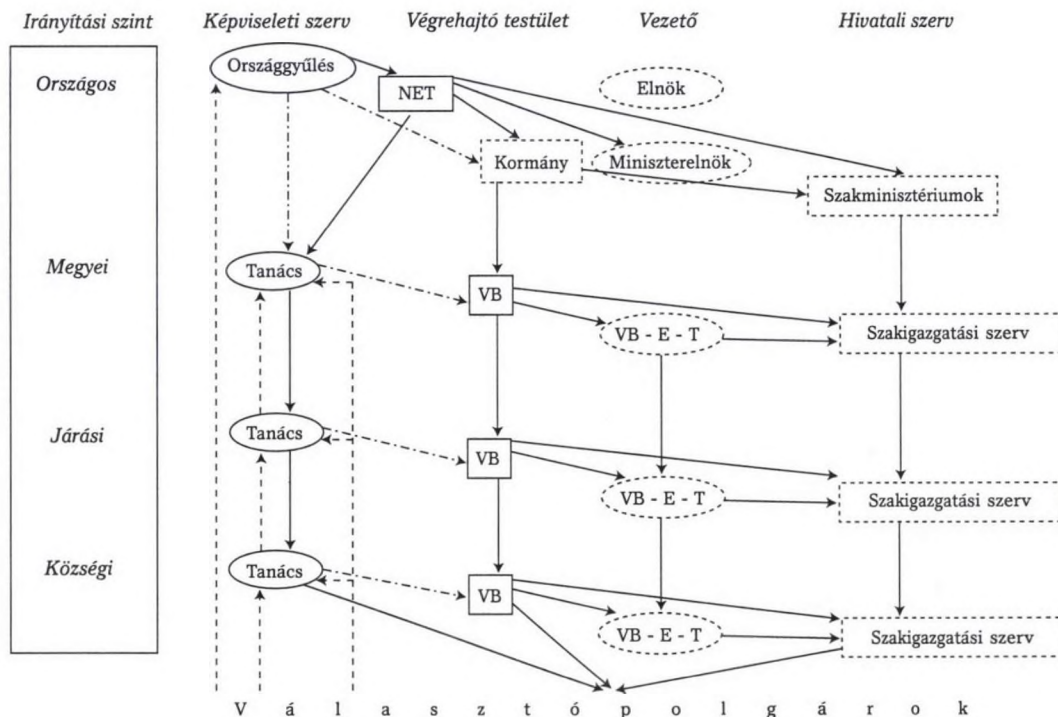
- A pártélet kisszótára.* Szerk.: Dús Ágnes. Kossuth, Budapest, 1984
- A pártirányítás és a pártélet kérdései.* Szerk.: Dús Ágnes. Kossuth, Budapest, 1984
- Állami és társadalmi szervezetek Magyarországon.* Főszerk.: Péter János Szerk.: Besnyő Károly. Kossuth, Budapest, 1985
- Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Szerk.: Gyarmati György. Történeti Hivatal. Budapest, 2000
- Az alkotmányosság alapjai. Társadalom – demokrácia – alkotmányosság.* Szerk.: Kukorelli István, Schmidt Péter. Kossuth, Budapest, 1989.
- Bélley László: A szocialista bürokráciáról. *Szociológia* 1989. 3–4. sz. 221–235.

- Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Universitas, Budapest, 1992. 206–219.
- Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Budapest, 2005
- Fejtl István: Pártvezetés és az országgyűlési választások 1949–1988. In: *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok*. Szerk.: Földes György, Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994. 285–306.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica, Budapest, 2000
- Gyarmati György: A diktatúra intézményrendszerének kiépítése Magyarországon 1948–1950. *Juss* 1991. 2. sz. 136–147.
- Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere. *Valóság* 1991. 2. sz. 51–63.
- Gyarmati György: A kampány-szocializmus állama. In: *A magyar államiság első ezer éve*. Szerk.: Font Márta – Kajtár István. Pécs, 2000. 239–263.
- Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. Habilitációs Füzetek 1. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002
- Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. *Magyar Tudomány* 1998. 10. sz. 1183–1194.
- Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989
- Hegedűs András: A funkcionárius. *Századvég* 6–7. Bp. 1988. 123–132.
- Horváth Zsolt: Kinizsi, Bástyá, Vörös Lobogó. A sportegyesületek államosítása 1949–1951. *História*, 25 (2003) 8–9. 21–25.
- Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I–III*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001
- Huszár Tibor: *Az elittől a nőmenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika Magyarországon (1945–1989)* Corvina, Budapest, 2007.
- Ki volt Kádár?* Szerk.: Rácz Árpád. Rubicon – Aquila-könyvek, Budapest, 2001.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal: *Káderek*. (Szociológiai Füzetek 52.) ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1991
- Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. Osiris, Budapest, 1995. 359–371.

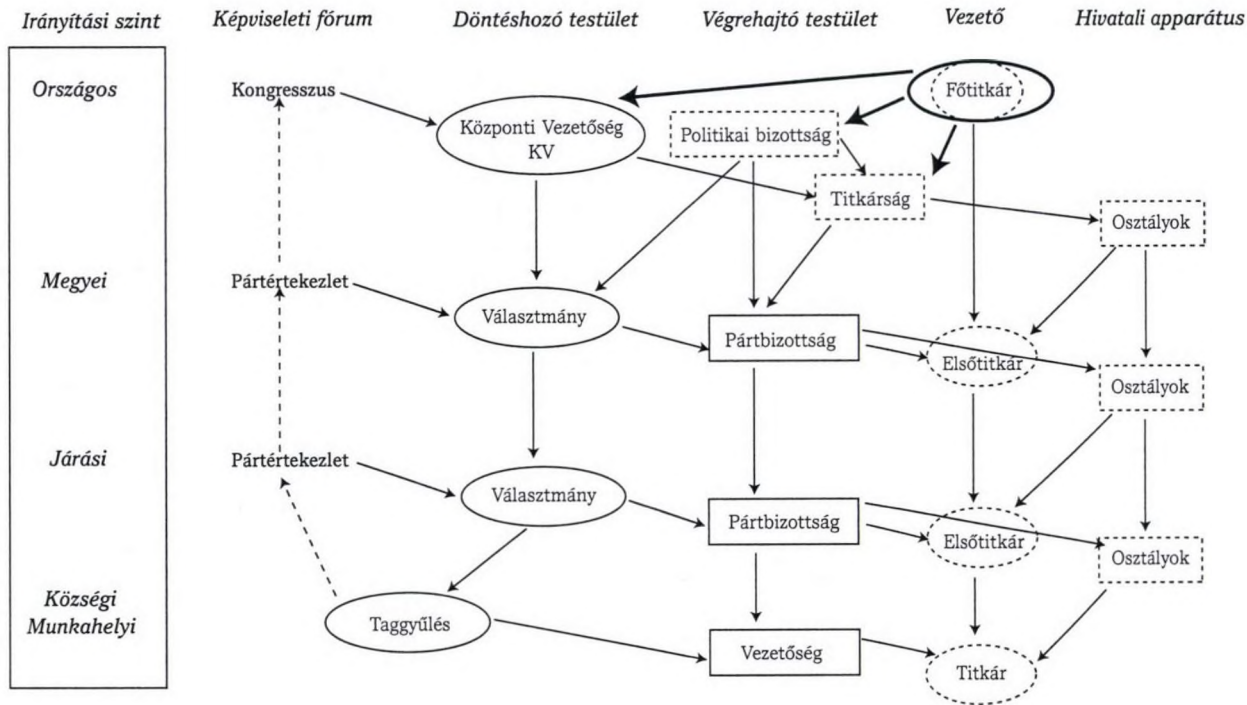
- Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás.* Főszerk.: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996
- Ormos Mária: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány* 1994. 10. sz. 1189-1201.
- Ormos Mária: Nemzetiszocializmus – sztálinizmus. *História* 1995. 4. sz. 9-14.
- Pártépítés. A párt és a tömegszervezeti munka kérdései.* Szerk.: Nemes István, Takács István. Kossuth, Budapest, 1981
- Pártmunkások kézikönyve.* Szerk.: Gyenes László, Rákos Imre. Negyedik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Budapest, 1981
- Rákosi Mátyás: A dolgozó nép alkotmánya. In: Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építésért.* Szikra, Budapest, 1951. 105-133.
- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987-1990.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2006
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 1999
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon – Aquila könyvek, Budapest, 2003
- Sipos Péter: Sport és politika 1949-1954. *História*, 25 (2003) 8-9. 16-20.
- Sz. Varga Lajos:, *Szakszervezetek a diktatúrában.* Pro Pannónia Kiadó, Pécs, 1995
- Szakadát István: Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle* 1992. 8-9. sz. 97-120.
- T. Varga György: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk* 1998. 2. sz. 175-182.
- Terror, diktatúra és demokrácia. (Pütkösti Árpád interjúja Ormos Máriával). *Népszabadság (Hétvége)* 2002. május 25. 21, 25.
- Unger Gabriella: Ellenkultúra és állambiztonság. In: Gyarmati György (szerk.), *Az átmenet évkönyve 2003.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004. 165-187.

Mellékletek

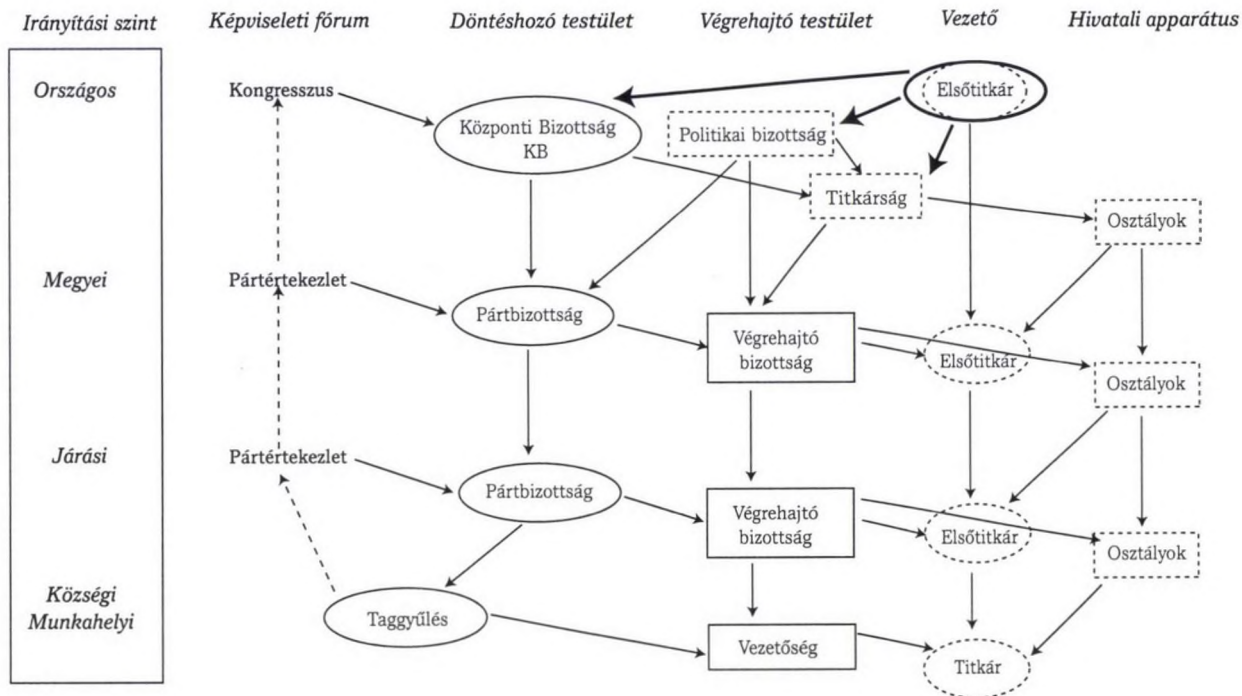
1. sz. ábra: A magyar államigazgatási rendszer szervezeti vázlata

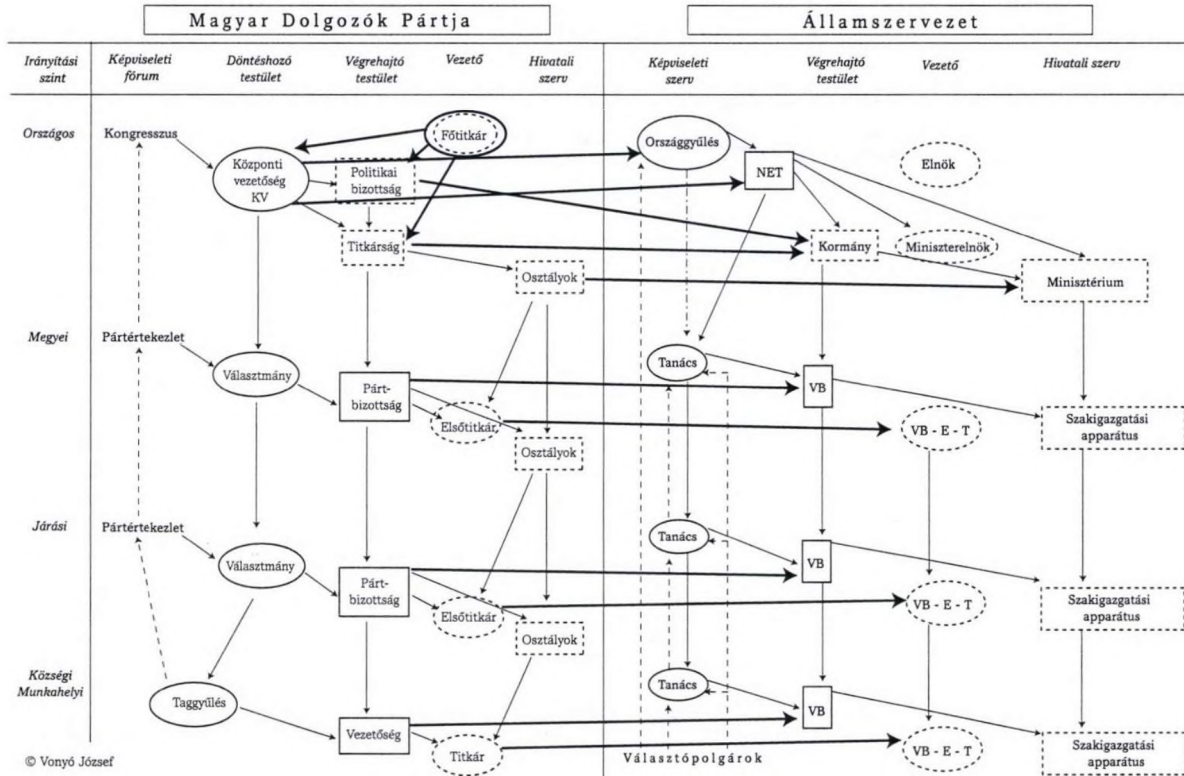
2a. sz. ábra: A Magyar Dolgozók Párja szervezeti vázlata

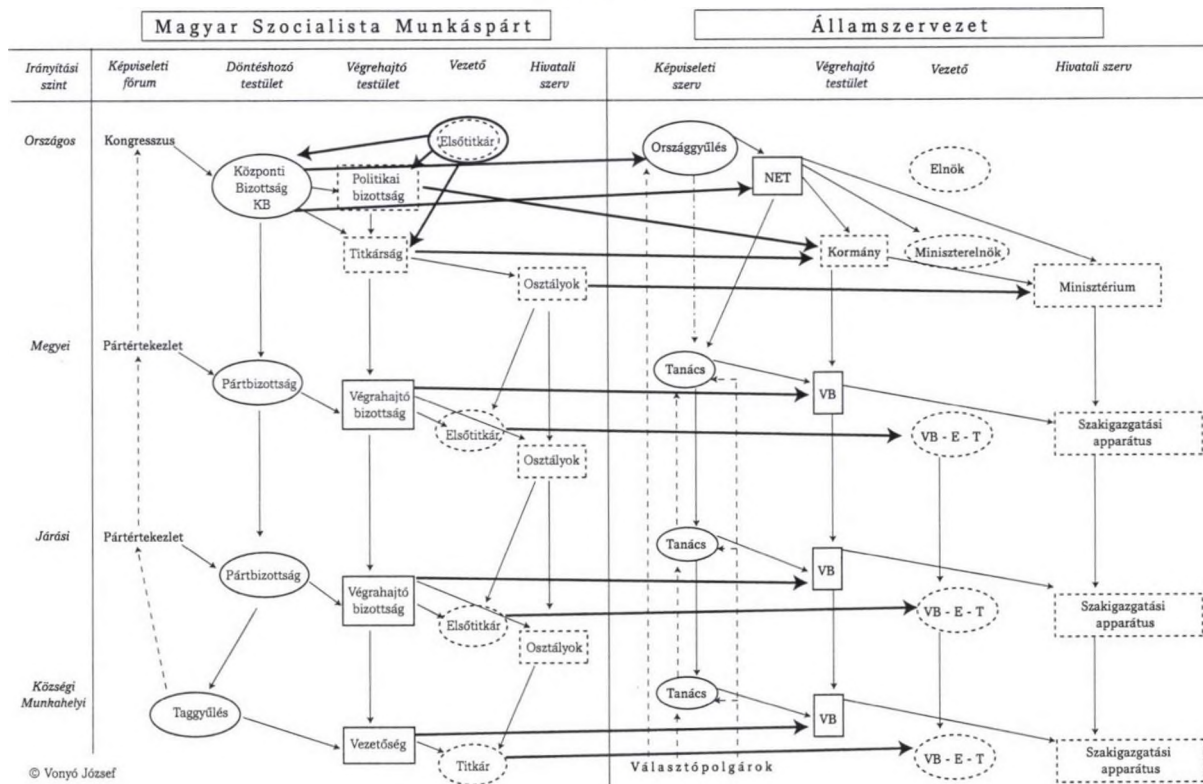
2b. sz. ábra: A Magyar Szocialista Munkáspárt szervezeti vázlata

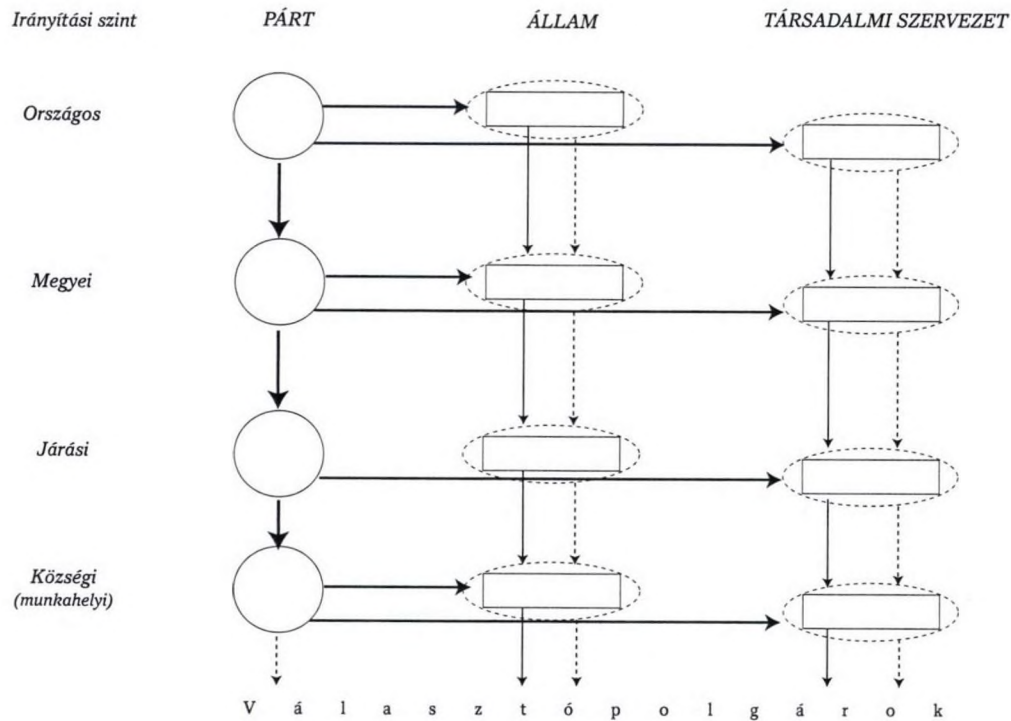
3a. sz. ábra

3b. sz. ábra

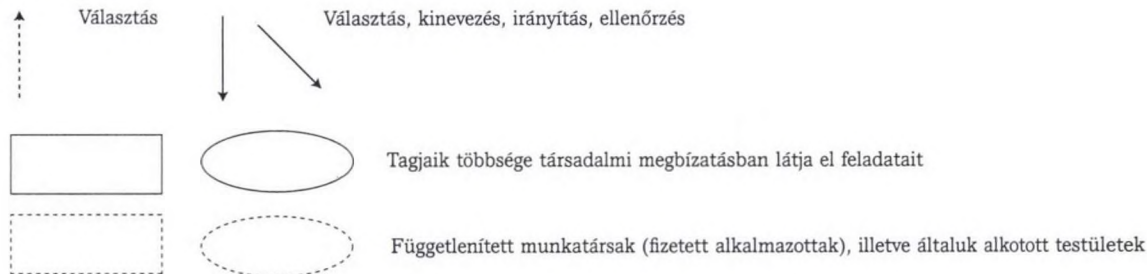

4. sz. ábra

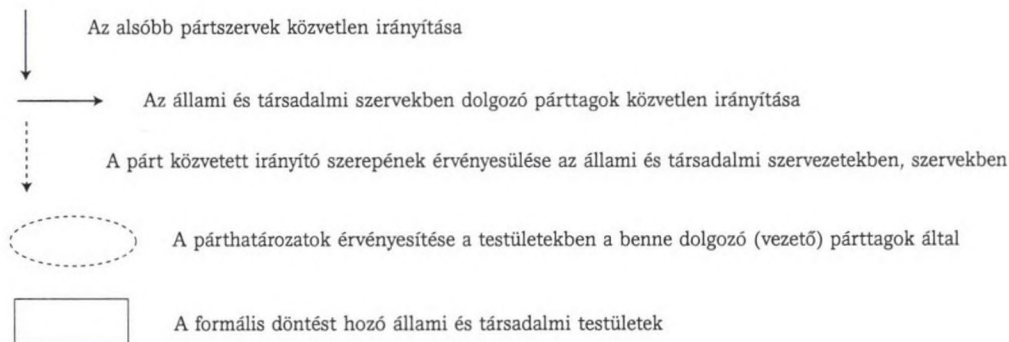

Jelzetek

1-3. sz. ábrák

4. sz. ábra

A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzetésében

(Társszerző: Norbert Spannenberger)

A második világháború után a magyar társadalom átalakulásának két fontos tényezője volt a földreform és a németek mintegy felének elűzése az országból. Jóllehet számos elemzés készült már a két kérdéskörrel, máig vannak viták arról, milyen módon befolyásolta egymást a két fontos jelenség.

Előre kell bocsátanunk két dolgot:

1. Miként azt az eddig megjelent szakirodalomból jól tudjuk, a címben foglalt két tényező önmagában nem ad kielégítő magyarázatot a magyarországi németek elűzetésére. Az döntően és alapvetően politikai megfontolások alapján hozott döntés volt, melynek egyik motivációs tényezőjét jelentette a földkérdés.
2. A németek elűzése és azon belül a földkérdés szerepe tekintetében Magyarország helyzete több vonatkozásban eltért a környező országok többségétől: Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától. Mindenekelőtt azért, hogy itt nemcsak kitelepítésekre került sor, hanem – Lengyelországhoz hasonlóan – az anyanemzethez tartozók, azaz magyarok betelepítésére, továbbá jelentős volumenű országon belüli telepítésekre is.

Mindebből fakadóan az elűzés megvalósításának mértékét és módját, a leginkább érintettek körének kialakulását több belső és külső tényező hatásának eredőjeként értelmezhetjük.

1. A háború után kialakult helyzetben lehetőség nyílt a magyar társadalmat régóta feszítő szociális problémák megoldására, mindekenélőtt a milliós nagyságrendű agrárszegénység felszámolására. Magyarországon – a környező országoktól eltérően – az első világháború után nem került sor érdemi földosztásra. Az ún. Nagyatádi-féle földreform csak a szociális elégedetlenség pilla-

natnyi csillapítására volt alkalmas, s későbbiekben inkább újabb feszültségek forrásává vált. Az 1945-ben felosztható birtokok és a földnélküliek aránytalan területi eloszlása, mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások nagy száma és a relatíve csekély számú, illetve területű nagybirtok miatt – már az 1930-as években is kezdeményezett – jelentős mértékű belső telepítésre is sor került.

2. Külső tényezőként:

- a. A szövetséges hatalmak képviselői elfogadták Beneš kezdeményezését, melynek következtében Csehszlovákiából nemcsak a németeket, hanem a magyarokat is teljes számban el akarták űzni, ami – megvalósulása esetén – több mint egymillió lakos befogadására kényszerítette volna Magyarországot.¹
- b. A magyar kormányzat az 1941-ben Jugoszláviától visszafoglalt Délvidékre (Vajdaságba) telepítette a bukovinai székelyeket. Ez a több mint tízezer fős zárt közösség 1944 őszén – javait hátrahagyva – menekülni kényszerült, s szétszóródott a Dunántúlon.
- c. A fentiek hatásaival együtt a háború alatt és után kb. 376 ezer magyar menekült a szomszédos országokból, az ottani vérengzések, a rájuk váró internálás, illetve különböző megszorító intézkedések elől Magyarországra.²

3. Miként Európa számos államában, Magyarországon belül is széles társadalmi rétegekre kiterjedően érvényesült a háború során, különösen a német megszállást követően felerősödött nácizmus-ellenesség, ami – tájékozatlanság, politikai manipulációk és régi gyökerű előítéletek hatására – gyakran általános németellenességgé változott.

E súlyos társadalmi problémák megoldásának módját döntően befolyásolta az ország státusa, s az általa meghatározott új hatalmi viszonyok. Az általunk vizsgált időszakban (1944 decembere és 1948 tava-

¹ A csehszlovák politikai elit koncepcióinak tömör összefoglalását lásd: Emilia Hrabovec: *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mähren 1945–47*. Frankfurt/M. 1995. 33–57.; Gerhard Seewann angol levéltári forrásokkal igazolta, hogy 1945-ig – szemben a magyar történeti irodalom eddigi megállapításaival – a három nagyhatalom nem támogatta Beneš tervét. Vö.: Gerhard Seewann: *Britische Quellen zum Vertreibungsprozess vor und nach Potsdam*. In: *Deutschland und seine Nachbarn. Forum für Kultur und Politik*. Heft 18. Bonn 1997. 40–49, itt 45–46.

² Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999. 302.

sza között) a szovjet fennhatóság alá került ország politikai vezetése a győztesek képviselőjének ellenőrzése és irányítása alatt működött. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében a szovjet vezetéssel működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) egyetértése nélkül a magyar kormány nem tehetett semmilyen külpolitikai lépést, s lényegében ugyanez érvényesült belpolitikai kérdésekben is. A magyar állam formálisan többpárti parlamentáris rendszer volt ugyan, de az állami szuverenitás hiányán is túlmutató korlátokkal. A szovjet hatóságok a Magyar Kommunista Pártnak (MKP) kezdettől társadalmi legitimitását messze meghaladó befolyást biztosítottak a végrehajtó hatalom gyakorlásában – ezzel lehetővé téve számára a többi párt működésének, törekvéseinek korlátozását is. Rajta kívül csak az 1890-ben megszervezett Szociáldemokrata Párt (SZDP), az 1930-ban újjáalakult kisgazdapárt (Független Kisgazdapárt – FKgP), továbbá a formálisan 1939-ben megalapított, de csak 1944 végétől, a szovjet Vörös Hadsereg által elfoglalt területen szervezkedni kezdett Nemzeti Parasztpárt (NPP) kapott korlátozott szerepet. Az egyes politikai pártok önálló törekvései érvényesülésének akadálya volt az is, hogy az 1944. december 2-án alakult, koalíciós jellegű Magyar Nemzeti Függetlenségi Front keretében működhettek. A helyzetet mindennél jobban jellemzi, hogy 1945 novemberében is koalíciós kormány alakult, melyben a hónap elején tartott választásokon 57%-os abszolút többséget szerző Független Kisgazdapárt csupán a miniszteri tárcák 50%-át birtokolhatta, a kormány legbefolyásosabb tagja pedig az MKP főtitkára, Rákosi Mátyás volt államminiszteri minőségben. A nemzetiiségek ügyeit is intéző, a közigazgatásért és a rendőri szervekért felelős belügyminiszter pedig csak kommunista lehetett. Ugyanez érvényesült a társadalom életének szervezésében, illetve ellenőrzésében meghatározó szerepet játszó közigazgatás és a rendőrség (főként a politikai rendőrség) keretében. A megyei főispánok, a nagyvárosok polgármesterei nagy többségben, a Belügyminisztérium Politikai rendészeti, majd 1946-tól Államvédelmi Osztálya (ÁVO) országos és helyi irányítói szinte kizárólag kommunisták vagy szociáldemokraták voltak.

Mindezek következtében már 1945-től minden kérdésben elsősorban a szovjet érdekeket is kiszolgáló MKP akarata érvényesült, így a földkérdés, valamint a magyarországi németekkel kapcsolatos intézkedések esetében is. A párt vezetésének indítékai mindkét kérdésben politikai természetűek voltak, s mindenekelőtt két tényező motiválta a vizsgált

kérdésben. Egyrészt a legitimációs kényszer: az 1919 augusztusa óta illegalitásban működő, 1944 őszén – becslések szerint – mindössze mintegy 3000 tagot számláló párt a nemzetközi hatalmi viszonyok alakulásának köszönhetette a hatalomban birtokolt súlyát. Másrészt: társadalmi támogatottsága ugyan – a sajátos helyzet bonyolult hatásai következtében – fokozatosan nőtt, ennek mértéke azonban messze elmaradt politikai befolyásának nagyságától. Ezt a hiányt igyekezett pótolni egyrészt ideológiai eszközökkel és a politikai propaganda felhasználásával, másrészt a társadalom – nagy tömegű, a háború előtti rendszer kárvallottjaiként számon tartott – rétegeinek támogatását biztosító gazdasági és szociális intézkedésekkel. Az első módszer tartalmi eleme volt, hogy önmagát az antifasiszta küzdelem élharcosaként, vezető erejeként tűntette fel. Ezt kívánták alátámasztani azzal, hogy nemcsak a kérészéletű Szálasi-diktatúrát, hanem az 1944 előtti rendszert is fasiszta jellegűnek és németbarátnak, a tradicionális hatalmi eliteket pedig osztályellenségnek minősítették. E gondolatkörnek volt része a magyarországi németek kollektív elítélése. A nemzetiség egész közösségét minősítették „Hitler ötödik hadoszlopának”, magyarországi szálláscsinálójának. Mindezt nem csak politikusok beszédeiben, cikkeiben lehet tetten érni. Pártpolitikai szerepeket is vállaló, kommunista történészek tudományosnak feltüntetett köntösben megjelent értékelésekben is igyekeztek uralkodóvá tenni e nézeteket, az MKP politikai támogatásával.³ A társadalmi támogatott-

³ Alapvetésként Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című, 1943-ban megjelent könyve említhető. Politikai célok is vezérelték az MKP vezetését, amikor kiadója, a Szikra 1945-ben megjelentette a könyv második, bővített kiadását. Idézni mégis a moszkvai emigrációból hazaérkező Andics Erzsébetet érdemes. A történész, aki 1945-től az MKP vezető testületeinek tagja, 1946–1953 között az MKP, majd MDP pártfőiskolájának igazgatója, többek között így ír e kérdésekről: „A Horthy-reakció tényleg fasiszta típusú politikai rendszer volt: a polgári szabadságjogok lábbal tiprása, a szociális és nacionalista demagógia, az antiszemitizmus, minden haladó gondolat elnyomása, a magyar nemzet legjobbjainak elpusztítása vagy elűldözése jellemezték.” (109.) „A reakciós magyar kormányok külpolitikájukban állandóan a legagresszívabb és legreakciósabb országokra támaszkodtak. Így a fasiszta Olaszországra és később, Hitler győzelme után, Németországra.” (111.) „... a magyar reakciós tábor, úgy ahogy volt, az összes fontos kérdésekben tűzön-vízen keresztül együttment a német nációkkal.” (116.) „Hatalmas autonóm jogokat adnak a Volksbundnak, tűrik, hogy a Magyarország területén lakó német nemzeti kisebbség államot alkosson az államban, hogy nyíltan a német imperializmus előőrsé legyen a magyar állam területén.” (117.) *Munkáosztály és nemzet*. Szikra, Budapest, 1945. (a hivatkozások az ötödik kiadás alapján: Szikra, Budapest, 1949) Hasonló érvelés jellemzi a *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, 1945 (MK szeminárium 6.), illetve *Ellenforradalom és Bethleni konszolidáció*. Szikra, Budapest, 1946 című munkáit.

ságának, politikai bázisának kiépítését szolgáló legfontosabb intézkedés volt az 1945-ös földreform. A földkérdés megoldásának módját is a fenti célok alapján alakították ki. Az MKP vezetését nem gazdasági megfontolások, illetve racionalitások vezérelték; számára nem a mezőgazdaság hatékonyságának biztosítása volt fontos, hanem „hárommillió koldus országa” legelesettebbjeinek megnyerése. Tekintettel arra, hogy – az öröklési rend, a takarékos és a birtok növelésére irányuló hatékony gazdálkodás eredményeként – a magyarországi német parasztság birtokainak átlaga egyes területeken (pl. Budapest környékén, Észak-Bácskában, vagy a soproni borvidéken) meghaladta a magyar, illetve más nemzeti-ségű parasztokét, ezek elvétele nemcsak a németek büntetését, hanem a földreform megvalósítását is szolgálta. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a székelyek letelepítésére kisajátított Bonyhád környéki falvakban mindez alárendelt szerepet játszott. Itt a döntéshozókat nem csak birtokpolitikai szempontok vezérelték. Az MKP esetében ez magyarázza a két kérdés összekapcsolását.

Mindezt tükrözte a párt moszkvai emigrációja által 1944 őszén kialakított program, mely szerint: „Fel kell osztlatni az összes fasiszta, népellenes, német zsoldban álló szervezeteket. Vagyonukat el kell kobozni, sajtójukat be kell tiltani.” (I/3. pont) „A földreform céljaira igénybe kell venni a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait, és teljes egészükben minden felszerelésükkel együtt el kell kobozni.” (II/2. pont)⁴ Ugyanez lényegében szó szerint ismétlődött meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front december 3-án kihirdetett programjában.⁵ Ez a program tehát egyértelműen a politikai felelősség alapján sújtotta volna a magyarországi németeket, ami egyéni mérlegelést tett volna szükségessé.

A földreform megvalósításának és a németek elűzésének módját – tartalmi és szervezeti értelemben is – a koalíció leggyengébb pártja, a Nemzeti Parasztpárt koncepciója határozta meg, ami teljes egészében megfelelt a politikai hatalmat döntően befolyásoló kommunisták érdekeinek.

⁴ Balogh Sándor – Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944-1948)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979², 161-164, idézet: 162.

⁵ „A földreform céljaira *elsősorban* a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait *kell igénybe venni*, és teljes egészükben minden felszerelésükkel együtt el kell kobozni.” Lásd: Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914-1999*. I. kötet, Osiris, Budapest, 2000. 373-376, idézet: 374.

A párt vezetői és prominens személyiségei – Kovács Imrétől Erdei Ferencig és Németh Lászlótól Illyés Gyuláig – az 1920-as évek végétől intenzíven vizsgálták a magyar falu szociális problémáit és annak okait. Szociográfiai műveikben, újságcikkeikben már az 1930-as években okkal rajzoltak drámai képet a magyar falvak, illetve parasztság jelentős részének nyomorúságos helyzetéről. Ennek megoldásaként sürgettek már akkor radikális földreformot. A kérdés megítélésében és a megoldások keresésében azonban erősen befolyásolták őket érzelmi momentumok. A helyzetet nemcsak társadalmi problémaként kezelték, hanem mindenekelőtt nemzeti sorskérdésként, – Szabó Dezső nyomán – a nemzet törzsének, a nemzeti hagyományok letéteményesének tekintve a parasztságot.

Szabó elsősorban az ún. „falukutató mozgalom” ill. a „népi írók” egy jelentős csoportjára volt különösen erős hatással. A húszas évek közepén meginduló falukutatás már nemcsak a nemzeti romantika forrásából táplálkozott, hanem társadalompolitikai indíttatású volt. Trianon óta pedig egyfajta küldetéstudattal is bővült. A „folklor mellett rátaláltak a szociális bajokra”, s jogosan illették súlyos kritikával a fennálló szociális viszonyokat.⁶ „A táj és a nép gyökereit kerestük, minden rendelkezésünkre álló úton és a tájból és népből elindulva végső következtetések felé igyekeztünk. De minden lépésünknel az élet eleven sodrával érvelünk, a magyar élet és táj képei suhannak, mint vádak és mint bizonyítékok. Nem sokat beszélünk, inkább magát az életet beszéltetjük” – jegyezte fel Féja Géza.⁷ Azonban a szociális bajok mellett újabb belső ellenséget találtak, mégpedig a magyarországi németiséget, s a valóban égető szociális kérdést szervesen összekapcsolták egy eddig érintetlen komponenssel, az etnikaival. „Az úri Magyarország pedig azt tanulta a parasztforradalmakból, hogy a parasztság erejét meg kell nyirbálni, idegen elemekkel kell soraikat megbontani, s így aztán hatalmuk teljességét talán az idők végezetéig is biztosíthatják” – konstataulta Féja.⁸ E sajátosan összefoltozott „történelemképből” az „idegen”, vagyis a 300 év óta itt élő német nemzetiség is egy beépített, ezúttal a földbirtokos elit készséges esz-

⁶ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris, Budapest, 2001. 173.

⁷ Féja Géza: *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Athenaum, h.n. [Budapest], é.n. [1937], 9.

⁸ Uo., 257.

köze volt, akik ellen a „megrövidített” magyar parasztságot kellett megvédeni. A „feltoluló nemzeti érzést, vagyis a magyar etnikum jogbiztonságának védelmét” – ahogy Illyés Gyula fogalmazott⁹ – immár nemcsak antiszemita attitűdökkel legitimálták, hanem egy nem kevésbé érzelmileg túlhevített németellenességgel is. Illyést, aki 1932-ben a „judeo-germán” Budapest szellemi hegemoniáját hangsúlyozta, saját bevallása szerint még Hitler hatalomra jutása előtt foglalkoztatta a németek kollektív kitelepítése.¹⁰

Mindez egyrészt azt eredményezte, hogy gondolkodásukban az okok vizsgálata és a teendők megjelölése során is háttérbe szorult a gazdasági szempontok érvényesítése, a racionális elemzés. Másrészt viszont felértékelődött a nemzeti szemponté. Ennek egyik megnyilvánulásként már az 1930-as években összekötötték a földkérdést és a nemzetiségi kérdést.¹¹ A magyar parasztság nagy részének nyomorúságos helyzetét nemcsak a nagybirtok változatlan túlsúlyával magyarázták, hanem a magyar társadalom „idegen elemeit”, a zsidóságot és a magyarországi németeket is felelőssé tették ezért. Ez a „zsidók és németek elleni kétfrontos harc” – amelynek feldolgozásával még adós a kutatás – azért lehetett sikeres, mert ügyesen épített olyan történelmies képekre, melyek a magyar történelem önreflexiójából táplálkoztak, s szervesen beépültek a köztudatba. Ez épp úgy tetten érhető publicisztikáikban, mint Németh László regényeiben és politikai írásaiban.¹² Ezt jelezte a Rákosi Jenő 1933-ban megjelent *Elnémult harangok* című regénye¹³ hatására kibontakozott vita a Hidas községben történekről,

⁹ Találkozás Illyés Gyulával. In: Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, 2005. 97–115., itt 99.

¹⁰ Vö. Ungváry Krisztián: Antisemitizmus és németellenesség – a kétfrontos harc. In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph Braham 80. születésnapjára*. Szerk.: Karsai László és Molnár Judit. MAZSIHISZ, Budapest 2002, 731–750., itt 733. és 740.

¹¹ Ennek jellemző példája Kodolányi János cikke: „Újra birtokba akarjuk venni az országot a tiszta magyarság számára. [...] Büszke tudattal valljuk: ezen a helyen csak a tiszta magyarság kipróbált politikai bölcsessége, vezető szelleme szilárdíthatja meg a rendet, nyugalmat és biztonságot. Az örök történelmi magyarság nevében szólunk hát, ha követeljük itt elsőszülöttségi jogunkat. S ennek első és legfontosabb feltétele: a föld a lábunk alatt.” Magántulajdont a földnélküli parasztságnak. *Nemzetőr*, 1939. október 9. Idézi Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Budapest, 1983. 78.

¹² Lásd pl. *Iszony* c. regényét és *Kisebbségben* c. írását.

¹³ Recepcióját lásd: Alszegehy Zsolt: *Vázlatok*. Budapest, 1925. 47.

majd Illyés¹⁴, Kodolányi¹⁵ és Fülep Lajos¹⁶ baranyai, főleg ormánsági elemzései a „németek terjeszkedéséről”, és ennek hatására „a magyarság pusztulásáról”.

Kerék Mihály, aki az 1945-ös földreform-rendelet tervezetét készítette, *A magyar földkérdés* című könyvében már 1939-ben ezt írta: „Amíg más nemzetiségű hazánkfiaink túlnyomórészt jómódú parasztfalvakban élnek, addig a latifundiumoktól körülvett, határnélküli, túlszűfolt zsellérfalvak, ezek a szerencsétlen nyomortanyák egytől-egyig magyarok. Azt a történelmi igazságtalanságot, amely az idegent birtokos parasztnak, a magyart pedig földnélküli zsellérnek telepítette, mindmáig nem tettük jóvá.”¹⁷ Ehhez az érveléshez a Habsburg-ellenes, s részben abból is táplálkozó, a köztudatba beépült németellenes történelmi tradíciókra hivatkozó, érzelmekre ható propaganda is párosult. Mindezt egyrészt a 400 éves idegen uralom magyar nemzetre káros hatásaival, az ez ellen indított nemzeti szabadságharcok, illetve az 1848-as forradalom leverésével támasztották alá. E németellenes hangot erősítette fel 1933 után a nemzetiszocialista Harmadik Birodalommal szembeni ellenérzés.

Ez pedig – az emancipációs célokat követő, és azok sikertelensége miatt radikalizálódó – német mozgalom tevékenységének hatására fokozatosan kiterjedt a hazai németiség egészére, melyet egyre inkább a „fenyegető német birodalom” beépített „ötödik hadoszlopa”-ként aposztrofáltak. Ezeket az ellenérzéseket tovább szította a Volksbund háború alatti – sokszor konfrontatív – politikája, majd Magyarország német megszállása 1944 márciusában. Nyilvánvaló e gondolati elemek hasonlósága az MKP-ban megfogalmazottakkal.

¹⁴ Illyés 1933 júliusában a zengővárkonyi Fülep Lajos református tiszteletesnél járt, aki nemcsak az „egykézés” problémájába vezette be az író-költőt, hanem a „sváb terjeszkedés” kérdéskörébe is. Vö. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, Budapest, 1989. 158–159.; Illyés néhány fontos írása e kérdésben: Pusztulás (*Nyugat*, 1933. 17–18. sz.; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm>), Magyarok megmentése (*Nyugat*, 1934. 8. sz.; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00576/17992.htm>)

¹⁵ Lásd *Baranyai utazás* c. cikksorozatát (Kötetben Budapest, 1941) és *Földindulás* c. regényét. Kodolányiról lásd: Tüskés Tibor: *Kodolányi János*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 1999.

¹⁶ Fülep Lajos: *A magyarság pusztulása*. Reprint. Budapest, 1984; Fülep politikai nézetéhez lásd Fülep Lajos: Nemzeti öncélúság. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Ring Éva. Budapest 1986. I. 281–305

¹⁷ Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, 1939. 386. Kerék és a népi írók kapcsolatáról lásd Borbándi: *A magyar népi mozgalom*. i. m. 165.

Mindezek alapján érthető, hogy utóbbi nem fogadta el másik koalíciós partnere, a Független Kisgazdapárt rentábilisan működő, árutermelésre is képes birtokok kialakítására vonatkozó javaslatát. Inkább a Nemzeti Parasztpárt radikális tervezetét tette magáévá, és támogatta rendeletté formálását, majd törvényerőre emelését.

A fentiekből azonban az is kitűnik, hogy a hasonló végeredmény eltérő kiindulópontból született. A kommunisták ideológiai szempontokat és politikai célokat követve eszközként használták fel a nemzetiségi és a földkérdést, tették programjuk, illetve gyakorlati politikájuk részévé. Sőt, a németek ügyét nem is nemzetiségi, hanem egyértelműen politikai kérdésként kezelték. Ugyanakkor a parasztpártiak egy szociális problémából kiindulva, azt erős nemzeti érzelmektől vezérelve kötötték össze a nemzetiségi kérdéssel, s állították programjuk középpontjába. Az MKP esetében „csupán” a politikai célok eszköze volt a nemzetiségi és a földkérdés megoldása, míg az NPP esetében a politika csak eszköze a szociális és nemzeti sorskérdésként kezelt földosztás, illetve németellenes intézkedések megvalósításának. A végeredmény azonban ugyanaz volt, s ez lett együttműködésük alapja ezekben a kérdésekben.

A fenti két párt álláspontja logikusan következett a történeti előzményekből és a kialakult politikai szituációból – a pártok státusát is beleértve. A másik két szövetséges párt, a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt – ugyanilyen okokból – ellentmondásos helyzetbe került. Mindkét párt egyaránt szorgalmazta a németek kitelepítését és a földosztást, de a másik két párt álláspontjától eltérő módon, illetve valamelyest differenciáltabban. Kisgazda és szociáldemokrata politikusok már 1942-ben, nyilvános fórumokon hirdették: a németiség egy részének, a Volksbund – „Magyarországhoz hűtlen” – tagjainak kitelepítése jelentheti a probléma megoldását. 1942. december 13-án, a Szociáldemokrata Párt XXXIII. kongresszusán Peyer Károly – a párt más vezetőitől eltérő hangot megütve – kijelentette, hogy a nemzetiségi kérdésnek két része van: az egyiket demokráciával, a másikat vagonokkal, azaz eltávolítással lehet megoldani.¹⁸ Nagy felzúdulást keltett

¹⁸ Peyer a különböző nemzetiségek eltérő megítélését szorgalmazva fogalmazta: „...vannak nemzetiségeink, amelyekkel nem voltak, nincsenek bajaink, de vannak, amelyeknek nem lehet olyan jogokat adni, mint amilyeneket most élveznek. Nem lesznek differenciáink a románokkal, tótokkal, szerbekkel és más nemzetiségekkel, de lesznek a németekkel, nem azért, mert mi akarjuk, hanem mert ők teremtették meg ezt a differenciát, és itt »Herrenvolk« akarnak lenni. A háború után [...] rendbe kell hozni

Varga Béla katolikus pap, kisgazdapárti képviselő 1942. november 11-i parlamenti beszéde, amelyben felszólította a Volksbund tagjait, hogy tegyenek hitet a magyarság mellett, vagy „egy batyúval” hagyják el az országot, ahogy őseik idejöttek.¹⁹ A szavak mindkét esetben kemények voltak, s jelzik, hogy a két párt vezetői nem előzmények nélkül támogatták a németek elleni, háború utáni intézkedéseket. A szociáldemokraták megosztottsága, illetve Varga Béla szavai azonban arra is utalnak, hogy e pártokban a hazai németiséget egyrészt nem egységesen, másrészt differenciáltan ítélték meg, s az őket sújtó intézkedéseket is ennek megfelelően kívánták érvényesíteni.

Az 1930-ban alakult FKgP-nek legsikeresebb időszakában – 1932–1935 között – egyik legjelentősebb bázisa és támasza volt a német birtokos parasztság, különösen az egykori „Schwäbische Türkei” területén, Baranya és Tolna megyében, ahol az 1935. évi országgyűlési választások során több helyen indított, illetve támogatott német nemzetiségű jelöltet.²⁰ A birtokos parasztság gazdasági politikai érdekeinek képviselete során nem tett különbséget nemzetiségi szempontok szerint. Sőt, ezen túlmenően a hazai németek nemzetiségi törekvéseit is támogatta. Eckhardt Tibor, a párt vezére baranyai kampánykörútján Pécsváradon, német választók előtt hangoztatta: „... a Kisgazdapárt a magyarországi nemzetiségeknek olyan jogokat kíván, mint amelyet mi kívánunk a megszállt területi magyarság részére.”²¹ A választások során Baranyában 95 német község közül 58-ban (61,1%) a választók több mint fele a kisgazdapárti, illetve pártonkívüli jelöltre, további hatban – a *dárdai* választókerületben ellenzéki jelölt nem lévén – a nem hivatalos kormánypárti (NEP) jelöltként indulóra adta voksát.²² Ennek volt követ-

dolgainkat, hogy együtt éljünk azokkal a nemzetiségekkel, amelyekkel, biztosan tudom, megtaláljuk majd a megegyezés módját, viszont lesz egy réteg, mellyel nem lehet más csinálni, mint kiszállítani őket az országból, ahogy most ők csinálják szerte Európában.” Idézi: Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 118. és Uő: *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der deutschen Nationalität in Ungarn 1919–1945* [A Szociáldemokrata Párt és a német nemzetiség kérdése Magyarországon 1919–1945]. Budapest, 1991. 113.

¹⁹ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. kötet Athenaum, Budapest, 1942., 219.

²⁰ A villányi választókerületben Riesz Ádám, a pécsváradiban Czirják Antal, a sásdiban ifj. Schaff Károly volt a kisgazda jelölt, a mohácsiban pedig a függetlenként induló Schmidt Lajost támogatták, vele szemben nem is indítottak jelöltet.

²¹ *Pécsi Napló*, 1935. március 29.

²² Baranyában azonban az 1930. évi népszámlálás alkalmával a lakosság 34,7%-a vallotta

kezménye – szemben az 1931. évvel, amikor mind a nyolc kerületben kormánypárti választási siker született – három baranyai választókerületben kigazdapárti (pécsváradi, villányi), illetve a kigazdák által is támogatott független (mohácsi) jelölt szerzett mandátumot. Mindhárom kerület jellemzője, hogy a lakosság többsége német nemzetiségű volt.²³

Annak, hogy az FKgP vezetése ettől az állásponttól eljutott a németek elűzésének – legalábbis részleges – támogatásáig számos oka volt. Egyrészt az 1930-as évek elejétől egyre harcosabban Hitler-ellenes Bajcsy-Zsilinszky Endre csatlakozása, s a háború éveiben a párton belül megnövekedett befolyása. Ezt erősítette a német gazdák egy része politikai állásfoglalásának változása, csatlakozása a Volksbundhoz, melynek tevékenysége Zsilinszkyt és a kigazda vezetők többségét nyugtalanította. Ennek volt szimptomatikus jele például az, hogy azok a baranyai német gazdák, akik a mohácsi választókerületben, illetve a pécsváradi és villányi kerület előbbihez csatolt községeiben 1935-ben a kigazda és független jelölteket támogatták, 1939-ben nagyrészt a kormánypárti jelöltként induló Volksbund-vezetőre, Mischung Konrádra szavaztak. A listás szavazáson is csak egy részük adta voksát a kigazdapártra.²⁴ A hitleri politika pedig, mely a magyar társadalom és – főként az ellenzéki – politikai elit egy részében félelmeket keltett, a kigazdapárti vezetőkre is hatott. A háború után pedig a pártnak számolnia kellett azzal, hogy a sajátos hatalmi-politikai viszonyok következtében – legnagyobb társadalmi támogatottsága ellenére – igazodni kénytelen a SZEB szovjet vezetésének elvárásaihoz, illetve az ezt mindenáron érvényesítő kommunisták és szövetségeseik lépéseire. Ez utóbbit a vezetésébe beépült titkos kommunisták is erősítették. Ugyanakkor – e folyamatokkal is dacolva – a pártvezetés jelentős része igyekezett megőrizni tradicionális társadalmi bázisát, illetve annak mellette kitartó részét.

A Szociáldemokrata Párt álláspontjának alakulását döntően befolyásolta két körülmény. Egyrészt az, hogy tagságának igen jelentős

magát németnek. A megye 311 helysége közül 106 (34,1%) lakóinak több mint a fele német volt – népességük 77,7%-át képezve. A figyelmen kívül hagyott 11 község a szentlőrinci választókerülethez tartozott, ahol – egyetlen jelölt lévén – nem volt szavazás.

²³ A részleteket lásd: Vonyó József: Politikai küzdelmek Baranya megyében és a NEP a Gömbös-kormány idején. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Szerk.: Szita László, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1986. 355–380.

²⁴ A részleteket lásd: Vonyó József: Adatok és dokumentumok két parlamenti választásról. (Mohács, 1935. és 1939.) In: *Baranyai Történetírás 1992–1995*. Szerk.: Szita László, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1995. 117–135.

hányada, és vezetőinek egy része – a magyar iparfejlődés sajátosságaiból fakadóan – német származású volt. Különösen érvényes volt ez néhány nagy ipari centrumban (pl. Budapest, Győr), illetve bányavidéken (pl. Pécs, Sopron-Brennbergbánya), melyeken a párt nagy befolyással rendelkezett. Erről a bázisról pedig nem mondhatott le. Másrészt a párt politikai megosztottsága, s az a tény, hogy vezetésében a kriptokommunista, ezért az MKP-val együttműködő Szakasits Árpádnak és Marosán Györgynek volt meghatározó szerepe. Egy 1945. június 23-án megjelent cikkben arra utaltak: „... a Szociáldemokrata Párt és a Népszava [már korábban – a szerzők] [...] a kollektív felelősség fasisztaízű [sic!] szolamával szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy egyénileg kell megvizsgálni minden egyes ember magatartását; a bűnösök szigorúan bíráltassanak el, de senki ne szenvedjen csupán azért, mert valamely nemzetiséghez tartozik, vagy egy kisebbség nyelvén beszél.”²⁵

A háború után elsőként és kezdeményezően a Nemzeti Parasztpárt politikusai foglalkoztak a földreform és a németek ügyével, korábbi álláspontjuknak megfelelően összekapcsolva azokat. Ekkor már hangsúlyozottan a magyarországi németiség egészét felelőssé téve, valamennyiük kitelepítését követelték és szorgalmazták. Kovács Imre, a párt főtitkára 1945. április 22-i cikkében összegezte az általa a német nemzetiségnek tulajdonított bűnöket: „...harcoltunk kifelé a németekkel és harcoltunk velük itt bent, az országban. A magyar történelemben jelentkezett elsőnek az Ötödik Hadoszlop. Céltudatos, merész telepítési politikával, kirajzással helyezkedett el az országban a németiség egy része, hogy akarva-akaratlanul képviselje a német érdekeket. Jöttek egy batyuval a hátukon, szemükben az új föld ígérének varázsával, lelkükben a hűség örök fogadalmával, hogy mindig, minden körülmények között az anyanépet, az anyaországot: Germániát szolgálják. [...] Hitler még nem volt, vagy csak a germán ösztönökben készülődött borzalmas ámokfutására, de az Ötödik Hadoszlop már az ő érdekében dolgozott. [...] Nem érdemli meg a svábság a kegyelmet. Ha végigtekintünk az elpusztított országon, a felrobbantott hidakon, a kiégett Váron, ne felejtjük el, hogy ez majdnem teljes egészében az ő bűnük. Ők hozták, ők közvetítették Hitler politikáját Magyarországra.

²⁵ *Népszava*, 1945. június 3. Idézi Föglein Gizella: A magyarországi németek kitelepítése a sajtó tükrében. In: *Uő: Nemzetiség vagy kisebbség?* Ister, Budapest, 2000. 26–33. Itt: 32.

[...] Le merjük írni, ki merjük mondani: harminc kilós csomaggal és ötven pengővel menjenek.”²⁶ Ebben a néhány mondatban benne van mindaz, amit a korabeli propaganda a németiség bűnéül felrótt.

S ebben a parasztpárt nem maradt egyedül. Rendszeresen hasonlóan fogalmaztak a kommunista párt vezetői is. Gerő Ernő, néhány nappal korábban így írt egyik cikkében: „...a magyar nép szemében a svábság mindig a szabadság örök ellenségét jelentette. [...] Századokkal ezelőtt már úgy telepítették őket ide, a zsiros, magyar fekete földekre, mint gyarmati népek közé a német hatalomvágy misszionáriusait. [...] A magyar föld kenyeret adott nekik, ők a magyar nép utolsó falatját is a náci zsoldosok tarisznyájába lopkodták. Mint Hitler janicsárjait, felelősség terheli őket azért, hogy Magyarországnak újból el kellett szenvednie egy súlyos nemzeti katasztrófát. [...] A háborús bűnösök listáján őket illeti az egyik első hely.”²⁷ Mindez része volt annak a propaganda-hadjáratnak, mely elsősorban, de nem kizárólag e két párt sajtójában és gyűlésein folyt, s amely – miként az idézetek is jelzik – gyakran élt irracionális, sőt abszurd érvekkel.

Ebben a versenyfutásban sajtójával a *Független Kisgazdapárt* sem akart lemaradni. A Kis Újság – Gerő cikkével azonos napon, hasonlóan az MKP és az NPP érveléséhez – megállapította, hogy végeredményben „az elmúlt évek bűneiért jórésztben a hazai svábság felelős”. Majd – a „végleges megoldás” technikai aspektusaira helyezve a hangsúlyt – így folytatta: „Kétségtelen, nem lesz kis feladat félmillió ember kioperálása a nemzet testéből. De gondoljunk arra, hogy hozzávetőleges adatok szerint is a németek körülbelül egymillió embert áldoztak fel saját céljukért a magyar lakosság köréből. Ezeket kivégezték, börtönökbe vetették, elhurcolták és a hazai svábság a kitelepítést még mindig köszönje meg a magyarságnak”. A készülődő demokrácia érdekében helyeselte ezért a lap „kiirtani a német mótelyt, kivágni a német fekélyt az ország most gyógyuló testéből”.²⁸

A propagandakampány nem korlátozódott az országos sajtóra, illetve pártrendezvényekre. A vidéki szervezetek gyűlésein, a helyi lapokban, szórólapokon és plakátokon is terjesztették ezeket a nézeteket.²⁹

²⁶ *Szabad Szó*, 1945. április 22.

²⁷ *Szabad Nép*, 1945. április 18. „Sváb hazaárulók”.

²⁸ *Kis Újság* 1945 április 18. „Ki kell telepíteni a svábságot! 700.000 svábból legfeljebb 150.000 maradt hű a magyarsághoz”.

²⁹ Lád pl. Föglein: A magyarországi németek kitelepítés... i. m.

1945 áprilisában, tehát a „felszabadulás” havában a hatalmat gyakorlók meghatározó részében már egyetértés volt abban, hogy a magyarországi német kisebbséget kollektíven kell büntetni, vagyis ki kell telepíteni függetlenül egyes tagjainak tényleges politikai szerepvállalásától.³⁰ Azáltal, hogy *az eredetileg csak a tényleges felelősséggel tartozó németek politikai kérdésként kezelt ügyét a németiség egészére vonatkoztatták, a változatlanul politikai célokat szolgáló kérdés nemzetiségpolitikai színezetet kapott.*

A következő hetek fejleményei azonban megfontolásra intették őket. Az ezt követő pártközi értekezleteken, koalíciós egyeztetéseken, kormányuléseken, illetve nemzetközi tárgyalásokon már többen árnyaltabban alkalmazták a megtorló intézkedések szükségességének érveit, s a gyakorlati megvalósítás különböző fázisaiban – a kulisszák mögött – megmutatkozott már a kiskgazda és szociáldemokrata képviselők és egyes parasztpárti politikusok³¹ eltérő álláspontja is.³² Ennek legfőbb oka az volt, hogy a reciprocitás elve alapján a csehszlovákiai magyar kisebbségre ugyanazon megtorlás alkalmazása realitás lett. Ez pedig, amennyiben Beneš tervei megvalósultak volna, több mint egymillió magyar befogadására és elhelyezésére kényszerítette volna a magyar kormányzatot.³³

³⁰ Vö. részletesen Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét 1993. 36 és 39.

³¹ A sors fintora, hogy épp az NPP egyik prominens ideológusa, ekkor a Belügy-minisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője, merte papírra vetni: „A hivatalos megfogalmazás szerint a volksbundista és egyáltalán fasiszta svábok kitelepítése a program. [...] a sváb kérdéssel kapcsolatos sajtóagitáció és a magánakciók mögött igen sok ponton olyan erők vannak, melyeket nem a fasiszta svábság kitelepítése érdekel, hanem egészében a német kisebbség kitelepítése, és ha lehet, egyáltalán mindenfajta kisebbség kitelepítése. [...] Az egész elgondolás mögött, ha más személyeken keresztül is, ugyanaz a szellem mozog, amely Bakyék szörnnyeteg akcióit mozgatta: azok a faji gyűlöletre és kegyetlenségre kész magyarok, akiket az erőszak és a faj mítosza visszavonhatatlanul megfertőzött, akik egy organikusan beteg szellemű és beteg társadalmú ország minden baját az idegenekben, a kisebbségben látják [...], hogy a »sváb kérdést valahogyan meg kell oldani«, ezen szólam mögött ugyanannyi a valóságos tartalom, mint a zsidó kérdésre vonatkozó hasonló nyilas szólam mögött” – jegyezte fel Bibó István 1945. május 14-én. Idézi Tóth Ágnes: Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* XI. (1992). Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1987. 330–383, itt 335. és 340.

³² Vö.: Tóth: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között...* i. m. 36. és 39.

³³ Vö.: Seewann: *Britische Quellen...* i. m. 44–48.

Az 1945. május 14-én tartott pártközi értekezleten – a pártok közötti részleges nézetkülönbségekből fakadó vita után – konszenzusos megállapodás született arról, hogy a németekkel kapcsolatos intézkedéseket (internálás, össze- és kitelepítés) nem a népcsoport egészére, hanem csak a „hitleristákra” vonatkozóan érvényesítik, miszerint: „Magyarországon nincs svábkérdés, csak német fasiszták kérdése van.”³⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány június 20-án hozott 3820/1945. M. E. sz. rendelete ennek szellemében született, s a SZEB útján a győztes hatalmakhoz május 26-án eljuttatott jegyzékében is ennek megfelelően fogalmazott: „...azokat a németeket, akik Magyarország ügyét elárulták, és a hitlerizmus szolgálatába állottak, szükséges volna az ország területéről eltávolítani, mert csak ilyen módon lenne biztosítható, hogy többé német szellem és német elnyomás ne lehessen.”³⁵ A „kitelepítendő fasiszták”-nak minősítettek számát is fokozatosan csökkentették, az eredeti 300 ezerrel, 250, majd 200 ezerre.³⁶

A három nagyhatalom a potsdami konferencián, 1945. augusztus 2-án úgy határozott, hogy „a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakoságnak vagy annak egy részének áttelepítésére vonatkozó intézkedéseket kell foganatosítani”.³⁷ A döntéssel kapcsolatban két momentum érdemel figyelmet. Egyrészt az, hogy más vesztes országokat, mint például a szintén jelentős számú német lakossal rendelkező Romániát a kérdés kapcsán nem érintették. A Magyarországra vonatkozó döntésben tehát meghatározó szerepe volt a magyar kormány kezdeményezésének, május végi jegyzékének. Másrészt a határozat – amely e kérdésben is a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közötti vita jegyében született – nem adott létszámkereteket, utóbbiak azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy ez nem jelentheti a kollektív bűnösség elvének elfogadását, s a kitelepítést „szervezetten és emberséges módon” kell végrehajtani.³⁸

A konferencia álláspontját azonban a feladat végrehajtásával megbízott SZEB vezetése saját értelmezésében továbbította a magyar kor-

³⁴ Idézi: Föglein: A magyarországi németek kitelepítése... i. m. 30.

³⁵ Idézi Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarn-deutschen*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004. 44.

³⁶ Tilkovszky: *Nemzetiségi politika Magyarországon*... i. m. 128.

³⁷ Idézi Zinner: *A magyarországi németek kitelepítése*. i. m. 53.

³⁸ V.ö.: Seewann: *Britische Quellen*... i. m. 41.; Zinner: *A magyarországi németek kitelepítése*. i. m.

mányhoz, mely szerint annak 450 000 németet kell kitelepítenie. Ez a szám pedig meghaladta az ország területén akkor élő „Ungarndeutsch”-ok számát, tehát az elvárás a németek kollektív bűnösség elve alapján történő felelősségre vonását követelte. A kommunista és parasztpárti politikusok – élükön a titkos kommunista, parasztpárti belügyminiszterrel, Erdei Ferencsel – a fenti szellemben és korábbi nézeteiknek megfelelően folytatták a rendelet-előkészítést. Ezen nem tudott változtatni sem a parasztpárti, kisközgazdász és szociáldemokrata politikusok ekkorra felerősödő, differenciált megítélését követelő álláspontja, még kevésbé egyházi méltóságok, független értelmiségiek tiltakozása. Ugyanígy hatástalan maradt az amerikaiak figyelmeztetése, akik kategorikusan jelezték, hogy Potsdamban nem született döntés a kollektív felelősségre vonásról.³⁹ Ennek megfelelően az 1945 decemberében hozott 1330/1945. M.E. sz. kormányrendelet úgy rendelkezett, hogy „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutóbbi népszámlálási összeírás alkalmából német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.”⁴⁰ Ez a megfogalmazás a benne foglalt első három kritérium alapján egyértelműen valamennyi magyarországi németre vonatkozik. Azaz, minden kétséget kizáróan a kollektív felelősség elvét érvényesíti, a KMP, az MPP és a SZEB szovjet vezetése akaratának megfelelően. Ez részükről politikai indíttatású döntés volt, nem nemzetiségi, csak annak egész nemzetiséget érintő hatálya kelthetett ilyen látszatot.

Ezt igazolja a kormány 1945 nyarán készült tervezete is, mely egy leendő nemzetiségi törvény alapelveit tartalmazta. A dokumentum 23 pontban összegezte – a San Francisco-i alapokmány szellemében – a kisebbségek valamennyi demokratikus jogának biztosítását. A 24. pontban azonban deklarálták: „A fenti alapelvek a magyarországi német kisebbséghez tartozókra nem vonatkoznak. Helyzetük nemzetközi rendezéséig reájuk nézve a jelenlegi jogszabályok maradnak érvényben.” Hozzátehetjük: az 1944 decemberétől őket sújtó, jogfosztó jellegű jogszabályok.⁴¹

³⁹ Zinner: *A magyarországi németek kitelepítése*. 54–69.

⁴⁰ *Magyar Közlöny*, 1945. 211. sz. Idézi és kommentálja Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Kossuth, Budapest. 1993. 124–125.

⁴¹ S megerősítette ezt számos egyéb intézkedés: a többi nemzetiséggel szemben nem tarthatták fenn anyanyelven, vagy azt legalább tantárgyként oktató iskoláikat, nem volt – nem lehetett – óvodájuk és középiskolájuk, önálló sajtójuk, s nem alakíthattak új

A rendelet heves tiltakozást váltott ki a szociáldemokrata és kiscgazda politikusokból, értelmiségi körökből és a különböző felekezetek püspökeiből. Hivatkozási alapjuk – mint pl. Balogh István államtitkárnak – részben az volt, hogy a rendelet ellentmond a potsdami határozatnak, ami csak lehetőséget kínált, de nem írt elő kötelezettséget.⁴² Eszközeik azonban a rendelet végrehajtásának akadályozására csekélyek voltak; kimerültek mentesítő igazolások kiadásában⁴³, illetve annak ígéretében, hogy a végrehajtási utasítás révén változtatásokat eszközölnek.⁴⁴

A szakirodalom már részletesen bemutatta, hogy – miként földjeik elvétele –, a németek kitelepítése sem történt meg a kollektív bűnösség elvéből fakadó teljességgel.⁴⁵ Az *Országos Földhivatal* élén álló Kerék Mihály és munkatársa, Bodor György számításai szerint 325 német többségű községben összesen mintegy 1 030 000 hold föld állt rendelkezésre a földosztás céljaira, melynek 90%-át lehetett volna elkobozni, s visszaadni „igazi tulajdonosainak, az elűzött őslakos magyar jobbágyság utódainak”.⁴⁶ A földreform keretében végül mintegy 5,6 millió katasztrális holdnyi földterületet osztottak fel. Ebből magánszemélyeknek jutattak 3,2 millió hektárt.⁴⁷ Mindebből 204 116 katasztrális hold 33 308 Volksbund-tag birtokából származott.⁴⁸ Ez azt jelentette, hogy a magyarországi németek birtokainak mintegy 19,8%-át osztották ki, s ez az összes kiosztott földterület 6,4%-át tette ki. Ezzel azonban nem zárult le a németek földtől történő megfosztása. Annak következő etapja a

nemzetiségi szövetséget. Minderre csak évekkel később, 1951 és 1956 között kerülhetett sor. Vö. Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 65–171.; Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon...* i. m. 124–151.

⁴² Balogh páter 1946 márciusában egy tárgyalás során Thirring Lajos szerint az alábbi kijelentést tette: „... mi [ti. a kormány - V.J.] hazudtunk: Potsdamban szó sem volt kollektív felelősségi alapon való kitelepítésről, mi az egyéni felelősség, egyéni elbírálás alapján állunk.” Idézi: Bank Barbara – Óze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökhöz*. Budapest–München–Backnang, 2005. 174.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Ilyen tartalmú kijelentést tett például Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. április 1-jén. Bank – Óze: *A „német ügy”...* i. m. 204.

⁴⁵ A magyarországi hatóságok által kitelepítésre ítélt 363 310 személy közül 1946 januárja és 1948 eleje között ténylegesen 163 085 fő érkezett meg Németországba, előbb az amerikai, majd a szovjet zónába. Az ezt megelőzően már a Szovjetunióba jóvátételi munkára elhurcolt mintegy 64 000 fővel együtt a magyarországi németek száma mintegy 228 ezerrel csökkent.

⁴⁶ *Szabad Szó*, 1945. április 11. „Bodor György: Hol laknak a magyarországi németek?”

⁴⁷ Romsics: *Magyarország története a XX. században*. i. m. 282.

⁴⁸ Zinner: *A magyarországi németek kitelepítése*. i. m. 26.

németek kitelepítésének első, 1947 tavaszáig tartó szakasza, majd a Csehszlovákiából, a lakosságcsere nyomán érkezett mintegy 68 ezer főnyi magyar letelepítése volt, szintén zömmel németek portáira. Ennek volumenét azonban nem ismerjük. Az mindenesetre bizonyos, hogy ekkorra a nagybirtokokat felosztották, így a – többségében jobb módú – felvidéki birtokos parasztok földhöz juttatásához a német birtokosok még megmaradt földjeit vehették igénybe.

A módszereket illetően csupán egy példára utalunk. A magyar menekültek elhelyezését eleve német falvakba tervezték. A parasztpárti Bodor György kezdeményezésére és irányításával a Dunántúlon szét-szóródott bukovinai székelyeket 1945 áprilisában, a földreform megvalósításával együtt a Tolna megyei Bonyhád környékén telepítették le, többé-kevésbé összefüggő területen. Végcélja egy „önálló székely vármegye” létesítése volt az egykori német településterületen. Az akció során a térség német lakosságának nagy részét internálták, s házaikba, birtokaikra költöztették a telepeseket. Hirdetett álláspontja szerint a Volksbund-tagok javait vették igénybe. Nem bízván azonban a szervezet hivatalos listáiban, a kommunista vezetésű rendőrséggel ellenőriztette azokat, illetve hiányuk esetében velük állapította meg a szövetség falubeli tagjait. Az eljárás önkényes besorolásokra is lehetőséget adott. Mindeközben Bodor tudatosan kijátszotta, megszegte a hatályos jogszabályokat, büszkén nevezve azt „forradalmi tettnek”, amihez hivatkozási alapul szolgálhattak Kovács Imre és Gerő idézett szavai.⁴⁹ Hasonló, törvénytelen eljárás folyt más területeken is.

A törvénytelenység azonban nem csupán egyes eseményeket jellemzett. A magyarországi németekkel kapcsolatos intézkedéssorozat egész folyamatában a klasszikus és alapvető jogelvek sorát szegték meg, a bűnösség kritériumainak esetenként eltérő és gyakran tetszőlegesen értelmezhető definiálásától, az ártatlanság vélelmének figyelmen kívül hagyásán, az eljárások kielégítő jogi szabályozásának elmaradásán, a jogorvoslati lehetőség hiányán át számos olyan kiskapu biztosításáig, melyek segítségével a hatóságok még korlátlanabban kisemmizhették az amúgy is kiszolgáltatottakat.⁵⁰

⁴⁹ A részleteket lásd: Bodor György: Székely honfoglalás 1945-ben. *Forrás*, 7 (1975) 3. 70–83. és 4. 59–68.

⁵⁰ Vö.: Bognár Tibor: Törvényesség és törvénytelenység a hazai németek elleni eljárásban a háború előtti és utáni jogalkotás tükrében. In: *Somogy Megye Múltjából 1990*. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1990. 263–282.

A szakirodalom már sok mindent feltárt a gyakorlati megvalósítás módszereiről. Ismerjük annak antihumánus voltát, a telepések beköltöztetését a németek házaiba, az ebből származó kényszereket és hatásukat, a máig tapasztalható, lappangó konfliktusokat. Azt, hogy a németek milyen embertelen körülmények között kényszerültek elhagyni szülőföldjüket és másokra hagyni több generáció munkája eredményeként felhalmozott javaikat. Vannak globális adataink arról, hányan távoztak Magyarországról. A korszak és a témakör kutatói összefoglalóan már megállapították, hogy a németek kitelepítésre történő kijelölésében nem politikai szerepvállalásuk, hanem birtokuk mérete játszott nagyobb szerepet, s a nagyobb birtokkal rendelkező családok földjét, házáat vették el mások igényeinek kielégítése érdekében. Eddig ismert adataink szerint azonban a birtokos paraszti réteg kisebb mértékben vett részt a Volksbund szervezésében, tevékenységében és a Waffen-SS-ben, illetve annak toborzásában, mint a magyarországi németiség más rétegei. Így az eredetileg megjelölt politikai célokkal és azokat dokumentáló jogszabályokkal ellentétben nagyrészt éppen nem azokat érte sérelem, akik arra a hatalom birtokosainak definíciói szerint rászolgáltak. Azt is mondhatjuk tehát, hogy *a földkérdésnek döntő szerepe volt a csökkentett számban kitelepítettek körének meghatározásában.*

A konkrét következményekről azonban csak mikrovizsgálatokkal alakíthatunk ki valóban pontos képet. A németek lakta falvak telekkönyvi adatainak, illetve a kitelepítettek névsorának, valamint a Volksbund-tagok, -vezetők és a Waffen-SS-be önként jelentkezettek listáinak tételes vizsgálata, a kitelepített családok birtokai nagyságának áttekintése alapján állapíthatjuk meg biztosan a fenti összefüggés helytálló voltát, illetve azt, mennyiben volt általános, esetleg milyen helyi eltérésekkel érvényesült, s a helyi sajátosságok milyen okokkal magyarázhatók. Miként azt is, hogy a németektől elvett földterületek hány százalékát kobozták el a földosztás kapcsán, s milyen nagyságú területektől fosztották meg őket ezt követően, a nem sokkal később lezajló ki- és betelepítések során. Néhány település vonatkozásában készült ugyan adatfeltárás és elemzés ezekről a tényezőkről, a teljes körű, koncepciózus, egységes vizsgálat azonban még el sem kezdődött.⁵¹ Egy további fontos problémakör szintén feltáratlan még. Nem

⁵¹ E téren úttörőmunkát végzett egy nemzetközi kutatócsoport. Lásd: Włodzimierz Borodziej – Hans Lemberg ed.: „Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...” Die

ismerjük még a középszintű politikai vezetők konkrét tevékenységét és felelősségét, illetve a vidéki közigazgatás pontos szerepét a rendelet végrehajtásában.⁵² Az a következő évek feladata, amit csak aprólékos munkával lehet megvalósítani.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az új magyarországi hatalom az évszázadok óta halmozódó belső szociális problémát, az agrárszegénység kérdését, illetve a lakóhelyükről távozni/menekülni kényszerült magyarok ügyét – mindkét esetben ideológiai megfontolások alapján és politikai céloktól vezérelve – részben a magyar birtokos osztályok, részben azonban a magyarországi németek rovására igyekezett megoldani. Utóbbiak vonatkozásában úgy, hogy a földkérdést összekapcsolták a nemzetiségi kérdéssel, pontosabban: politikai megfontolásaiknak nemzetiségi színezetet adtak. Ezáltal a németiség politikai alapon történő kollektív elítélésén túl a kitelepítésre kijelöltek személyének kiválasztásában döntő szerepet játszott a kisajátítható javak (föld, ház, mezőgazdasági felszerelés) mennyisége. Mindez politikai és nem gazdasági célokat szolgált. Ezáltal pedig nem csak a magyarországi németekre nézve volt tragikus és igazságtalan. A fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkező, hatékonyan termelő német birtokos parasztok elűzése révén a mezőgazdaság teljesítőképességét is rontották, s ezzel súlyos gazdasági károkat okoztak az egész magyar társadalomnak.

Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven. Marburg/Lahn, 200–2004

⁵² Precedens értékű kezdeményezés ebben a tekintetben Krisch András munkája, aki a soproni polgármester, Thurner Mihály szerepét világítja meg. Krisch András: *A soproni németek kitelepítése 1946.* Escort, Sopron, 2006.

A magyarországi németek önszerveződésének korlátai a Rákosi-korszakban (1949–1956)

Társszerző: Vitári Zsolt

A Rákosi-korszak kezdete valójában nem köthető egyetlen évhez. Magyarország 1944–1945-ben szovjet megszállás alá került, az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében a Szovjetunió által képviselt Szövetséges Ellenőrző Bizottság ellenőrzése alatt állt. A szovjet vezetés már a kezdeti, koalíciós kormányzás időszakában politikai legitimitását messze meghaladó befolyást biztosított a Magyar Kommunista Pártnak (MKP), melynek főtitkára Rákosi Mátyás volt. A szabad választások alapján, de – a fentiek miatt – korlátozott keretek között működő többpárti parlamentáris rendszert 1947–1950 között fokozatosan felszámolták. Az ún. proletárdiktatúrát jogilag az 1949-ben elfogadott alkotmánnyal alapozták meg, s teljessé 1950-ben vált a szovjet mintára kiépített tanácsrendszerrel, illetve a szuverén társadalmi egyesületek felszámolásának befejezésével. Rákosi hatalma azonban már 1948-tól érvényesült, amikor a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítésével létrehozták a Magyar Dolgozók Pártját (MDP). 1949-re felszámolták az összes ellenzéki és koalíciós pártot, s megvalósult az MDP egyeduralma. Az ország pedig az ún. keleti blokk tagjaként változatlanul szovjet uralom alatt, de facto nem szuverén államként működött.¹ Ez

¹ Lásd a korszakra vonatkozó összefoglaló munkákat: Balogh Margit: *Ungarn im Wandel vom Satellitenstaat zum europäischen Rechtsstaat*. Corvina, Budapest, 1999.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999. 269–303.; Gyarmati György: *Politika és társadalom 1945–1989 között*. In: *Magyarország a XX. században I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Főszerk.: Kollegy Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 140–177.; Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica, Budapest, 2000. 225–321.; Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Budapest, 1998. 283–363.; Gyarmati György már 1945-től Rákosi-korszakként definiálja az ország történetének az 1956-os forradalomig terjedő szakaszát. Lásd Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2012.

határozta meg a magyar társadalom egészének, benne az itt élő németek életének általános politikai kereteit, de utóbbiban szerepet játszottak más történeti tényezők is.

A kommunista párt már 1945-től a kollektív felelősség alapján az egész magyarországi németiséget kívánta büntetni a hitleri Németország – Magyarországot is sújtó – második világháborús tevékenységéért. Ennek széles körökben történő elfogadását segítette a magyar társadalomban régóta meglévő, s több okra (az ún. szabadságharcokat leverő Habsburg-ház uralma, a Hitler-ellenesség, a Volksbund háború alatti, sok helyen agresszív szervezkedése, majd Magyarország német megszállása 1944 márciusában stb.) visszavezethető németellenesség.

A kollektív bűnösség elve jegyében hoztak jogfosztó rendelkezéseket a németekre nézve már 1944–1945 fordulóján. S annak szellemében született a kormány 1945 nyarán készült tervezete, mely egy leendő nemzetiségi törvény alapelveit tartalmazta.² A dokumentum 23 pontban összegezte – a San Francisco-i alapokmány szellemében – a kisebbségek valamennyi demokratikus jogának biztosítását. A 24. pontban azonban deklarálták: „A fenti alapelvek a magyarországi német kisebbséghez tartozókra nem vonatkoznak. Helyzetük nemzetközi rendezéséig reájuk nézve a jelenlegi jogszabályok maradnak érvényben.”³ Vagyis: az 1944 decemberétől őket sújtó, jogfosztó jellegű jogszabályok.

A tervezet mögött meghúzódó szándék: a németek kitelepítése, elűzése Magyarországról. Ez azonban csak részlegesen valósult meg. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a mai Magyarország területén 303 419 fő vallotta magát német nemzetiségűnek, s 478 414 fő német anyanyelvűnek.⁴ Közülük 1946 januárja és 1948 eleje között ténylegesen 163 085 fő érkezett meg a megszállt Németországba, előbb az amerikai, majd a szovjet zónába. Az ezt megelőzően már a Szovjetunióba jótételi munkára elhurcolt mintegy 64 000 fővel együtt a magyarországi németek száma mintegy 227 ezerrel csökkent.⁵ Mindezek, és a nemzeti-

² A magyarországi nemzetiségek jogi helyzetét szabályozó rendelet alapelvei. In: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Főszerk.: Balogh Sándor. Szerk.: Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 663–666.

³ Uo. 666.

⁴ Norbert Spannenberger: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. Oldenburg Verlag, München, 2002. 247.

⁵ Zinner, Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Budapest, 2004. 250.

ségi jogaikban őket mindenben korlátozó rendelkezések hatására a háború utáni első népszámláláskor, 1949-ben csupán 22.455 fő, az összes nemzetiségi lakos 24%-a vallotta magát német anyanyelvűnek.⁶ Tényleges számuk a Központi Statisztikai Hivatal, becslésen alapuló, 1955. decemberi adatai szerint mintegy 220 000 volt. A továbbiak szempontjából fontos megemlítenünk, hogy az akkor 370 000 főre becsült nemzetiségi lakosságnak mindössze 16,2%-a (60 000) volt szlovák, 12,2%-a (45 000) délszláv (szerb, horvát, szlovén), 4%-a (15 000) román és 8,1%-a (30 000) egyéb, így a németek tették ki a nemzetiségi lakosság 59,5%-át⁷ (1. sz. táblázat). Az ő sorsukat befolyásolta hátrányos módon a hatalom a Rákosi-korszakban.

1. sz. táblázat

Az egyes nemzetiségek aránya a kisebbségi lakosság egészen belül Magyarországon 1955 decemberében

Nemzetiség	Nemzetiség	
	Létszáma	Aránya %
Német	220 000	59,5
Szlovák	60 000	16,2
Szerbhorvát	45 000	12,2
Román	15 000	4,0
Egyéb	30 000	8,1
Összesen	370 000	100,0

Forrás: Fehér: *Az utolsó percben.* i. m. 172.

A német kisebbség önszerveződését két tényező határozta meg. Egyrészt a hatalom politikai céljai és az ennek megvalósítását szolgáló politikai intézményrendszer szerkezete, működése, másrészt a magyarországi németek közösségének állapota.

A Magyarországon 1950-re kiteljesedett kommunista diktatúrát – korabeli szóhasználattal: a proletárdiktatúrát – gyakran nevezik rend-

⁶ Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon.* Kossuth, Budapest, 1981. 20–21.

⁷ Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Kossuth, Budapest, 1993. 172.

őrállamnak, ami arra utal, hogy sokan pusztán az erőszakkal azonosítják. Ezt látszik igazolni a törvénnyel nem szabályozott, a vezető párt által irányított, ellenőrizhetetlenül működő politikai rendőrség szerepe, mely 1945-től a Belügyminisztérium Politikai Rendészeti Osztálya, 1946-tól Államvédelmi Osztálya, 1949-től önálló hatóságként működő Államvédelmi Hatóság néven előbb az MKP, majd az MDP fontos – de nem kizárólagos – eszköze volt a hatalom kisajátítása, azt követően a politikai intézményrendszer teljes átalakítása során.⁸ Jelentős szerepet kapott a németek elleni megtorlás végrehajtásában is.⁹ Mindezek során terrorisztikus módszereket alkalmaztak. A terror célja részben a politikai ellenfelek megsemmisítése, részben a kommunista politikát nem támogató tömegek megfélemlítése, passzivitásra kényszerítése volt. A folyamat legfontosabb elemei: (1) a rivális és szövetséges pártok különböző eszközökkel történő felszámolása, az egypártrendszer kialakítása; (2) az önszerveződéssel létrejött társadalmi egyesületek sokszínű hálózatának megszüntetése, helyettük monolit, a hatalom által szervezett és irányított társadalmi szervezetek kialakítása; (3) ezzel párhuzamosan a társadalom nagy többségére befolyást gyakorló, és a kommunista hatalomátvételt ellenző egyházak szervezeti meggyengítése, társadalmi kapcsolatainak minimálisra szűkítése; (4) a gazdaság és a kulturális intézményrendszer államosítása; (5) az államszervezet gyökeres átalakítása. Összegezve: a hatalom és társadalom viszonyának radikális módosítása, diktatórikus hatalmi struktúra kiépítése, melynek célja az MDP korlátlan egyeduralmának biztosítása, a társadalom (benne hangsúlyozottan a volt uralkodó illetve tulajdonosi rétegek, illetve a nemzetiségek, mindenekelőtt a németek) teljes alávetése, kiszolgáltatása a hatalomnak.

Az új típusú állam – az első három elem szempontjából is meghatározó jelentőségű – jogi megalapozását, s egyben törvényesítését szolgálta az új alkotmány (1949. évi XX. törvény) és a korábbi közigazgatási rendszert felszámoló ún. tanács törvény (1950. évi I. törvény)

⁸ Gyarmati György: *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. Die Polizei der Politik in der Rákosi-Ära in Ungarn*. Pécsi Tudományegyetem „Európa és a magyarság a 18–20. században” történelem doktori téma. Habilitációs Füzetek 1. Pécs, 2002.

⁹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső mozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993. 60–62., 87–95.; Bank Barbara – Óze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökhöz*. Budapest–München–Backnang, 2005. 20–26.

elfogadása. Ezeket a törvényeket már az 1949 májusában (az ún. első népfrontválasztás során) megválasztott, de facto egypártrendszerű, új országgyűlés fogadta el. Az az országgyűlés, mely a jelentős részben erőszak hatására kialakult politikai erőviszonyokat tükrözte, s ezért nem fejezte ki a korabeli magyar társadalom valós politikai érdekeit és törekvéseit. Különösen érvényes volt ez a politikai jogai gyakorlásától megfosztott németekre. A választások lebonyolítása azonban a törvényesség látszatát keltette, s az országgyűlés alkotta jogszabályok jogi legitimitációt teremtettek a rendszernek. Az alkotmány ehhez az alapokat és az általános kereteket teremtette meg, melyeket később törvények és rendeletek sora aktualizált az államszervezet különböző elemeinek, a társadalom élete valamennyi területének szabályozása érdekében.

Maga az alaptörvény – jöllehet, szövege számos ponton demokratikus elveket tartalmaz – a vezető (kommunista) párt kizárólagos hatalmát bátyázta körül jogi eszközökkel. Mindenekelőtt azzal, hogy az állam és az állampolgárok fő feladataként az MDP politikai programjának megvalósítását jelölte meg: „A Magyar Népköztársaság állama [...] szervezi a társadalom erőit a szocializmus építésére.” (3.§.) „A dolgozók munkájukkal [...] a szocialista építés ügyét szolgálják.” (9. §. [3] bekezdés)¹⁰ És a példák részkérdésekben folytathatók. Ha ezt követően bárki, vagy bármilyen szervezet e politikai célokat veszélyeztető, vagy csak attól eltérő tevékenységet folytatott, nézeteket hangoztatott, törvényellenes, sőt alkotmányellenes tettet követett el, tehát jogszerűen büntethetővé vált. Másrészt, az alkotmány deklarálta a kommunista párt vezető szerepét: „A nép demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje.” (56.§. [2] bekezdés utolsó mondata).¹¹ A közkeletű pártzsargon a pártot nevezte a „vezető erőt” irányító „élcsapat”-nak. A szövegezés nem csak az állam tekintetében érvényesülő, hanem – párttagságtól függetlenül – a társadalom egészére (így a nemzetiségekre is), és annak élete valamennyi területére kiterjedő, totális vezető szerepre utal. Ennél is fontosabb azonban, hogy a vezető szerep deklarálása mellett nem szabályozták annak tartalmát, részterületeit, kereteit, korlátait, ellenőrzésének lehetőségeit. Ezáltal a vezető párt mintegy alkotmány feletti erővé vált,

¹⁰ Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. kötet Osiris, Budapest, 2000. 13–14.

¹¹ Uo. 21.

melyet így – hallgatólagosan, de ténylegesen – arra is felhatalmazott a törvényhozás, hogy maga döntsön az alaptörvényben nem rendezett kérdésekről. Így vált lehetővé, hogy a párt és az állam, a párt és a társadalom viszonyát meghatározó szabályokat 1949 és 1989 között sohasem állami szervek alkotta törvényekben és rendeletekben, hanem párthatározatokban fogalmazták meg. Ezeket a párthatározatokat transzformálták az esetek nagy többségében állami döntésekké, formálisan téve eleget a jogszerűség követelményének. Valójában azonban a központi pártszervek döntöttek a társadalom életének, intézményeinek alakításáról, tartalmi kérdésekről épp úgy, mint a kinevezett, illetve (formálisan) választott vezetők személyéről. E döntések terveit, a meghozatalukra irányuló szándékot pedig a társadalom jórészt nem ismerhette, s ezért nem befolyásolhatta, ellenőrizhette, még kevésbé volt lehetősége megváltoztatni, megsemmisíteni őket. 1949 után tehát *pártközpontú politikai rendszer*, a párt kizárólagos hatalmi rendszere épült ki Magyarországon. Abban nem az állam határozta meg a politikai párt(ok) mozgásterét, hanem a hatalmat kizárólagosan uraló párt önkényesen alakíthatta az állam működését, s általa is a társadalom életét. Utóbbinak pedig nem nyílt lehetősége sem az állam és intézményei, sem a vezető párt ellenőrzésére, ellenkezőleg, annak kiszolgáltatottjává vált.

A státusokat és funkciókat tekintve az intézményrendszer sajátos hármas tagolása alakult ki, mely szerint:

1. a hatalmat a kizárólagos döntési pozícióban lévő, „szorosan szervezett”, marxista-leninista *párt* gyakorolta,
2. a pártszervekkel részben összefonódó *állami szervek* szerepe lényegében a párt döntések végrehajtásának szervezésére korlátozódott;
3. a párt által irányított, a lakosság nagyobb részét tagjaik sorában tudó *társadalmi és tömegszervezetek* pedig ún. transzmissziós szerepet játszottak: egyrészt tájékoztatták a döntéshozókat a társadalom helyzetéről, hangulatáról, másrészt feladatuk volt, hogy a pártönkívüliekkel is elfogadtassák a párt politikáját, konkrét döntéseit, s biztosítsák részvételüket azok végrehajtásában.¹²

A hatalmi szerkezet hatékony működtetésében meghatározó szerepe volt a párt káderpolitikájának. A különböző szintű pártszerveknek de

¹² Bihari Mihály: *Magyar politika 1945–1995. (A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után)*. Korona Kiadó, Budapest, 1996. 19–34.

jure véleményezési, de facto vétőjoga volt a kinevezett és választott tisztségviselők személyének kijelölése során. Ebben a politikai kritérium, a párhúság volt az elsődleges szempont. 1956-ig lényegében minden fontos vezető pozíciót párttagok tölthettek be mind az állami szervezetekben, mind a társadalmi szervezetekben, s ez épp úgy érvényes volt a kulturális szférára, mint a gazdaságra. Pártonkívüliek – köztük nemzetiségiek – többnyire csak testületek tagjai (országgyűlési képviselők, tanácstagok, szakszervezeti és más társadalmi szervezetek vezetőiségeinek tagjai stb.) lehettek. Őket is a párt testületei jelölték, javasolták, vagy választották ki a javasoltak közül, azzal a céllal, hogy a társadalom előtt a rendszer demokratikus látszatát keltsék. Másként fogalmazva: leplezni igyekeztek vele a hatalomgyakorlás diktatórikus jellegét.¹³

Ily módon olyan rendszer jött létre, melyben a hatalom jogi, szervezeti eszközökkel és személyi tényezők révén tudta a társadalom egyedeinek és csoportjainak – köztük a nemzetiségi kisebbségek – mozgásterét, önszerveződési, érdekérvényesítési lehetőségét szabályozni, lényegében megszüntetni. Az erőszakszervek feladata az volt, hogy megfélemlítéssel akadályozzák meg a társadalom különböző elemeinek mindezekkel szembeni ellenállását. S nyilvánvaló, hogy a politikai előítéletekkel kezelt, a kollektív bűnösség jegyében megítélt, Magyarországon maradt németeket még inkább árgus szemekkel figyelte az ÁVH, mint magyar sorstársaikat.

A fenti – adminisztratív eszközökkel és módszerekkel központilag irányított, vertikálisan tagolt – hierarchikus rendszer kiterjedt az ország egész területére, átfogta, maga alá gyűrte a magyar társadalom és intézményrendszerének egészét.

Ezzel a diktatórikus hatalommal szemben egy minden tekintetben meggyengült közösségnek kellett védenie egzisztenciális, kulturális érdekeit, s – a mindennek keretet is adó – nemzeti identitását, illetve szervezni azok érvényesítése érdekében önmagát. Ebben nemcsak a hatalmas létszámvesztesség gyengítette pozícióit, hanem legalább négy további körülmény.

1. Az elűzetés processzusa, s mindaz, ami vele járt, *széttörte hagyományos közösségeit*. Esetenként egész falvak lakosságát kényszerítették

¹³ Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere. *Valóság* 1991. 2. sz. 51–63.; Szakadát István: Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle* 1992. 8–9. sz. 97–120.; Íme a nőmenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle* 1992. 3. sz. 73–95.

arra, hogy Németországba távozzon, másutt viszont véletlenszerűen egész közösségek mentesültek ettől. Az esetek nagy többségében azonban a települések német lakosságának kisebb-nagyobb része Magyarországon maradhatott; vagy azért, mert nem került fel a kiűzöttek listájára, vagy, mert elbújt a hatóságok elől, sokan pedig visszaszöktek szülőföldjükre. Néhány ezer elűzött a kormány 1950-ben hozott rendelete után térhetett haza legálisan Ausztriából, illetve Németországból.¹⁴ A mintegy 220 ezernyi német jelentős része azonban nem maradhatott eredeti lakhelyén. A zömében mezőgazdaságból élők arra kényszerültek, hogy bányákban, ipari üzemekben vagy más intézményekben – jórészt városokban – keressenek maguknak és családjuknak megélhetést. Ebben szerepet játszott az 1950-ben kezdődő erőltetett iparosítás, melynek terheit nagyrészt a mezőgazdaságnak, illetve az agrárnépességnek kellett elviselnie. Ez pedig nemcsak foglalkozás-, hanem lakhelyváltotatást is jelentett számukra. Így felbomlott a német falvak lakosságának – közös munkán, rokoni és baráti kapcsolatokon, ősi kulturális hagyományokon alapuló – közösségi rendszere, ami nemzetiségi identitásukat önmagában is bomlasztotta.¹⁵

2. Az országon belüli migráció oka mindenekelőtt az volt, hogy az elűzetést elkerülő németek nagy része is elvesztette anyagi javait (föld, ház, bolt, műhely, gazdasági eszközök, felszerelések, állatállomány stb.) vagy annak nagy részét. Birtokaikat és egyéb javaikat ugyanis sok helyen már az 1945-ben lezajlott földosztással összefüggésben a délvidékről menekült bukovinai székelyeknek, alföldi agrárproletároknak, majd a szlovák-magyar lakosságcseré nyomán áttelepült (vagy már korábban menekülni kényszerült) felvidéki magyaroknak juttatták.¹⁶ A mindezekről megfosztott németek jelentős része – vizsgált korszakunkban már zömmel állami tulajdonú üzemekben végzett – bér munkából tudta fenntartani

¹⁴ Tóth: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. i. m. 192.

¹⁵ Lásd: Gerhard Seewann: *Minderheiten in der ungarischen Innenpolitik 1949–1989/90*. In: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, 2000. 61–68. Uő.: *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*. Uo. 107–128. Claus Jürgen Hutterer: *A magyarországi német népcsoport*. In: Fodor Péter – Kővágó László – Stark Ferenc – Verseghi György (szerk.): *Együtt a nemzetiségekkel. Nemzetiségi politika a mai Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1984. 279.

¹⁶ Tóth: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. i. m. Az összefoglaló adatokat lásd a 190–192. oldalon.

ni magát. A falvakban maradtak, s földjüket vagy annak egy részét továbbra is birtoklók viszont nem kerülhették el, hogy belépienek az 1949-től, erőszak alkalmazásával létrehozott mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe. Esetükben német származásukat, s az ezzel összefüggésben megfogalmazott történeti-politikai vádakát is kihasználhatták, hogy csatlakozásra kényszerítsék őket. Mindez *egzisztenciális függetlenségük elvesztését* jelentette, s azt, hogy a megélhetésüket szolgáló munka révén is függő helyzetbe kerültek a hatalomtól.

3. 1945–1949 között *felszámolták a németiség intézményeit és szervezeteit*. Politikai szempontból érthetően és indokoltan került sor a kompromittálódott szervezetek – mindenekelőtt a Volksbund – betiltására. A hatalom azonban messze túlment ezen a körön. A kollektív bűnösség elvét e téren is alkalmazva felszámolt minden olyan szerveződést, mely a német nemzetiség számára az önszerveződés, az identitás megőrzésének lehetőségét jelenthette. Ide kell sorolnunk iskoláit (főként középiskoláit), újságjait. Ám nem csak a nemzetiségi szervezeteket szüntették meg. 1946 és 1949 között a pártok felszámolásával és az egyházak mozgásterének igen erős korlátozásával együtt feloszlatták a hozzájuk kötődő egyesületeket, – ifjúsági és női – rétegszervezeteket. Hasonló sors várt a hagyományos, etnikai hovatartozástól független falusi közösségekre: a gazdakörökre, az olvasóegyletekre, a kulturális és sportegyesületekre stb. Helyüket a hatalmat kizárólagosan birtokló párt által irányított nagy társadalmi és tömegszervezetek, illetve az államosított – a tanácsoknak, vagy állami vállalatoknak, intézményeknek alárendelt – kulturális és sportegyesületek vették át.
4. A széttört és egzisztenciális értelemben is függő helyzetbe került, egyesületeitől megfosztott, korábban alapvetően agrárnépességet képező kisebbség ráadásul *elvesztette* – tradicionálisan is elégtelen számú – *értelmiségi vezetőinek túlnyomó többségét*. Utóbbiakat – a nemzetiségi szervezetek (Volksbildungsvereine, Volksbund), illetve intézmények (pl. a budapesti Bleier Gimnázium vagy a háború alatt Pécsen létesített középiskola, a nemzetiségi lapok stb.) vezetőiként, munkatársaiként – ugyanis különösen erősen sújtották a németeket ért megtorló intézkedések. Közülük kevesen mentesültek a kitelepítéstől. Ezáltal a szellemi szervezőerőtől fosztották meg a magyarországi németiség megmaradt részét.

A fenti változások nem az érintett kisebbség önfejlődésének eredményei voltak, hanem a hatalomra jutott magyar kommunisták politikájának következményei. A magyarországi németek egy részének második világháború előtti és alatti tevékenysége kétségtelenül okot adott a felelősségre vonásra. Ezt azonban a magyar politikai elit 1945-től, 1948-tól pedig már a Magyar Dolgozók Pártja és az általa uralt állam – külföldi elvárásokat is teljesítve, illetve támogatásukat is élvezve – az egész közösség elleni megtorlásra használta ki, az egyéni felelősség helyett a kollektív bűnösség elvét érvényesítve. Mindennek együttes hatásaként alakult ki a Magyarországon maradtakban az a rettegés, és nyomában a visszahúzóódás, kényszerű passzivitás, a nemzetiség felvállalásának megtagadása, ami önmagában is bénítólag hatott az önszerveződésre, akadályozva a sajátos érdekek megjelenítését. A hatalom által jogi, adminisztratív eszközökkel, megfélemlítéssel emelt külső korlátok hatására – talán azoknál is keményebb, visszatartó erejű – belső korlátok alakultak ki bennük.

Ilyen feltételek és keretek között a nemzetiségi politika alakítása – a németek esetében – 1948 után is az 1945. évi tervezet szellemében folyt. Az MDP 1948. júniusi programnyilatkozata szerint: „Az országban élő nemzetiségek (délslávok, románok, szlovákok stb.) számára a párt a teljes egyenjogúság biztosítása mellett haladó nemzeti kultúrájuk szabad fejlesztéséért, anyanyelvükön történő oktatásukért, demokratikus, kulturális, társadalmi és politikai szervezkedésük teljes szabadságáért, a szomszéd országokban élő anyanemzetiségekkel való kultúracsere és érintkezés szabadságáért száll síkra.”¹⁷ Feltűnő, hogy a dokumentum nem említi a legnagyobb nemzetiséget, németeket, akik száma majdnem kétszer annyi volt, mint a felsoroltaké együttvéve.

Addigi, széleskörű jogkorlátozással jellemezhető helyzetükben 1949-ben indult el lassú változás. Rákosi 1949. május 8-án, Celldömölkön mondott beszédében utalt először arra: „Megoldatlan még részben a németajkú állampolgárok helyzete is”, és kilátásba helyezte, hogy szeptembertől intézkedéseket tesznek a probléma megoldására.¹⁸

¹⁷ Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. I. 514.

¹⁸ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 157.

Ezt ígérte az 1949-es alkotmány, melynek szövege szerint „49. § (1) A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek. (2) A polgárok bármilyen hátrányos megkülönböztetését nemek, felekezetek vagy *nemzetiségek* szerint a törvény szigorúan bünteti. (3) A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”¹⁹ Az MDP programjában kilátásba helyezett szabad társadalmi és politikai szervezkedés lehetőségét azonban már mind tartalmi, mind szervezeti tekintetben korlátozottan biztosította. Az 56. § (1) bekezdés deklarálta ugyan az egyesülési jogot, de az a (2) bekezdés szerint csak „a népi demokrácia rendjének védelme, a szocialista építésben való fokozott részvétel, a kulturális nevelőmunka kiszélesítése, a nép jogainak megvalósítása és a nemzetközi szolidaritás ápolása céljából”,²⁰ azaz kizárólag az MDP politikájának megvalósítása érdekében folytatott szervezkedés volt jogszerű. Ennek biztosítéka volt, hogy az így létrejött szervezetek, köztük a nemzetiségi szövetségek is, csak az MDP által irányított Függetlenségi Népfront (1954-től Hazafias Népfront) tagjaként működhetnek.

Ezek az alkotmányos rendelkezések általában is korlátozó jellegűek voltak, a német nemzetiséget azonban még hosszú ideig ezen túlmenő diszkriminációval sújtották. A minisztertanács 84/1950. (III. 25.) M.T. számú rendelete a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozások tárgyában hatályon kívül helyezte az őket korlátozó jogszabályokat. Jóllehet a rendelet kimondta, hogy „Az áttelepítésre vonatkozó rendelkezések hatálya alá eső mindazon személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatályba lépésekor Magyarországon tartózkodnak és [...] jelentkezési kötelezettségüknek eleget tettek, magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.” Sőt, arra is lehetőséget adott a kormány, hogy a már külföldön tartózkodók is engedélyt kapjanak a visszatelepülésre, s utána hasonló jogosítványokat élvezzenek. Teljes egyenjogúságról azonban ezt követően sem volt szó. Részben azért, mert a jogosítványok kiterjesztése eleve korlátozott volt. Bár a rendelet előírta, hogy „hatályba lépésétől kezdve a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban ki-

¹⁹ Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. II. 20.

²⁰ Uo. 21.

bocsátott korlátozó rendelkezéseket nem lehet alkalmazni”, de az addig foganatosított intézkedések hatályosak maradtak. Másrészt a „minden tekintetben egyenlő jogú” németek csak 10 katasztrális holdnyi ingatlant birtokolhattak.²¹ Ezzel együtt a velük szembeni politikai előítéletek sem szűntek meg – elsősorban a hatalom képviselői, részben a társadalom részéről –, s tovább éreztették hatásukat.²²

A németiség számára a lehetőségek először az oktatás és a kultúra területén kezdtek megnyílni. 1951-ben miniszteri rendelet biztosította a jogot arra, hogy minden községben, ahol legalább 15 nemzetiségi nyelven beszélő gyermek szülei azt kérik, az oktatást anyanyelven folytassák.²³ Megvalósításának azonban a németek esetében számos akadálya volt. Mindenekelőtt az érintettek – előző években kialakult – félelme, a magyar társadalmi környezet ellenszenve, a német anyanyelvű tanítók, tanárok hiánya, s nem utolsósorban a helyi állami és pártvezetők – politikai indíttatású – korlátozásai.²⁴

A délszláv, román és szlovák gyermekek már az 1947/48-as tanévben számos iskolában tanulhattak anyanyelvükön, vagy legalább tantárgyként anyanyelvüket²⁵ (2. sz. táblázat), a németek számára még az utóbbi lehetőséget sem biztosították. Egy 1950 szeptemberében készült

2. sz. táblázat

Nemzetiségi iskolák Magyarországon az 1947/48-as tanévben

Iskolatípus	Tananyelvű		Nyelvoktató		Összesen	
Nemzetiség	Iskolák száma	Tanulók száma	Iskolák száma	Tanulók száma	Iskolák száma	Tanulók száma
Délszláv	24	778	28	1500	52	2287
Román	6	384	13	889	19	1273
Szlovák	16	400	57	6000	73	6400
Összesen	46	1562	98	8389	144	9951

Forrás: Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 141.

²¹ Lásd: Dr. Johann Weidlein: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció 1930–1950*. Suevia Pannonica, h. n. 1996. 374–375. (Eredeti kiadás: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950*. Schorndorf, 1958.)

²² Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 165.

²³ Uo. 158.

²⁴ Uo. 153., 157. és 160.

²⁵ Uo. 141.

terv látványos fejlesztést helyezett kilátásba az oktatás és a nyelvoktatás terén, ami egyaránt jelentette a nemzetiségi nyelven, vagy legalább a nyelvet oktató óvodák, általános és középiskolák számának, illetve tanulói létszámának emelését és a tanító-, illetve tanárképzés intézményes feltételeinek bővítését, de csak a fenti nemzetiségek számára. A németekről ezúttal sem volt szó.²⁶

Ennek ellenére történtek lépések az utóbbiak javára is. Az 1951/52-es tanévben 25 községben tantárgyként tanították a németet. 1952-ben a Köznevelési Minisztérium bizalmas levélben szorgalmazta a németek lakta megyékben az anyanyelv tantárgyként történő oktatásának bevezetését.²⁷ Ennek is köszönhető, hogy 1952/53-ban már 66, 1954-ben pedig 76 általános iskolában tanították tantárgyként a gyermekek anyanyelvét.²⁸ A hátrányok azonban a tárgyalt korszak végére sem tűntek el, amit kommentár nélkül is mindennél jobban mutat az anyanyelven oktató iskolák nemzetiségi megoszlása 1956 nyarán, illetve annak viszonya az egyes nemzetiségek teljes nemzetiségi lakosságon belüli arányához (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az egyes nemzetiségek és a nemzetiségi tannyelvű iskolák
összes nemzetiségi lakoshoz, illetve nemzetiségi iskolához viszonyított aránya
Magyarországon 1956 nyarán

Nemzetiség	Nemzetiség		Nemzetiségi iskolák		A nemzetiségi iskolák arányának viszonya lakosság arányához %
	Létszáma	Aránya %	Száma	Aránya %	
Német	220 000	64,7	2	5,5	- 59,2
Román	15 000	4,4	10	27,8	+ 23,4
Szerbhorvát	45 000	13,2	18	50,0	+ 36,8
Szlovák	60 000	17,7	6	16,7	- 1,0
Összesen*	340 000	100,0	36	100,0	

* Az egyéb nemzetiségek nélkül

Forrás: Fehér: *Az utolsó percben.* i. m. 141 és 172.

²⁶ Uo. 150–151.

²⁷ Uo. 157.

²⁸ Uo. 163.

Az MDP központi vezetősége csak 1956 májusában hozott határozatot arról, hogy a „következő tanévtől kezdődően fokozatosan meg kell szüntetni a lemaradást a német nyelvű iskolák szervezésében”. Ennek érdekében azokban a községekben, „ahol a nemzeti kisebbség száma jelentékeny, – ha a lakosság kéri –, feltétlenül biztosítani kell, hogy az iskolai oktatás anyanyelvükön folyjék; emellett tanulják a magyar nyelvet is. A vegyes lakosú községekben ugyanezt biztosítani kell megfelelő számú jelentkező esetén.” Ilyen esetekben – tették hozzá – „az oktatás magyar nyelven folyjék, és emellett megfelelő módon tanítsák a kisebbség nyelvét.”²⁹

Mindaddig – eltérően a többi nemzetiségtől – nem működött német nyelvű óvoda és középiskola Magyarországon. Az első gimnáziumi osztály 1956 szeptemberében indult Baján, 40 fővel. A korabeli viszonyokat jól jellemezte, hogy a beiskolázás nem egyéni érdeklődés, abból fakadó jelentkezés alapján történt, hanem központilag határozták meg, melyik megye hány tanulót küldhet. A német lakosság bizalmatlanságát és óvatosságát pedig mindennél markánsabban jelezte az a tény, hogy az egykori „Schwäbische Türkei” területén lévő Tolna megyéből egyetlen tanuló sem kívánt élni a lehetőséggel.³⁰

A nemzetiségi oktatás alapvető feltétele volt a nyelvet anyanyelvi szinten ismerő, és más tárgyakat is ezen tanítani képes nemzetiségi tanárok képzése. Már 1949-től folyt román nemzetiségi tanárképzés a szegedi, szlovák a budapesti, illetve szerbhorvát a Pécsi Pedagógiai Főiskolán. E képzés keretében az általános iskolák 5–8. osztályaiban tanító tanárokat képezték.³¹ Ugyanez a német nemzetiség esetében – szintén az MDP KV májusi határozata alapján³² – csak 1956 szeptemberében indult meg Pécsen.³³ Addig a hiányt szaktanítói tanfolyamokon igyekeztek pótolni, melyeken alsó tagozatos tanítók német nyelvi képzése folyt NDK-ból hívott tanárok közreműködésével.

²⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének (MDP KV) határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. (1956. május 21.) In: *A magyar állam és a nemzetiségek*. i. m. 683.

³⁰ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 169–170.

³¹ Uo. 142.

³² MDP KV határozata (1956. május 21.) In: *A magyar állam és a nemzetiségek*. i. m. 684.

³³ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 164. és *A Pécsi Tanárképző Főiskola harminc éve 1948–1978*. Szerk.: Wéber Mihály. Pécs, 1979. 251.

Mindez azonban nem a kisebbségek nemzeti identitásának megőrzését szolgálta, hanem a hatalom politikai céljait, a nemzetiségek minél teljesebb beolvadását „a szocializmust építő, egységes magyar társadalomba”. Az MDP KV határozatában kiemelték: a nemzetiségi iskolák tanterveit úgy kell kialakítani, hogy azok „a megegyező magyar nyelvű iskolák munkájával összhangban a szocializmust építő magyar haza szeretetére nevelést szolgálják.” Ennek alárendelten kellett biztosítaniuk „az érdekelt nemzeti kisebbség hazai, sajátos hagyományainak megismertetését, megszerettetését”, illetve a tanulók megismertetését „az illető nemzeti kisebbséget érintő testvérnép legnagyobb, leghaladóbb irodalmi és egyéb alkotásaival”. A német iskolák tanulói számára ez a „testvérnép” nyilvánvalóan csak az NDK lakossága lehetett. Ugyanígy elsőbbséget élvezett a pedagógusok továbbképzésében az ideológia az anyanyelvvel és a pedagógiával, a szaktárgyakkal szemben.³⁴

E folyamattal párhuzamosan kezdődhetett meg az 1950-es évek elejétől nemzetiségi ének- és zenekarok, táncsoportok szervezése. E művészeti együttesektől azonban nem az adott nemzetiség kultúrájának ápolását, értékeinek megőrzését, a fiatalok ennek szellemében történő nevelését várták el, hanem – az alkotmányban is rögzített – politikai célok, az osztályharc, a „reakció elleni küzdelem”, az internacionalizmus terjesztésének stb. támogatását.³⁵ A Tudományos Ismeretterjesztő Társulatot arra kötelezték, hogy a kisebbségek soraiból kiállított állandó előadógárda közreműködésével szervezett programokon mindenekelőtt „a marxista nemzetiségi politikával, a proletárinternacionalizmussal [sic!], a szomszéd népek életének és történetének ismertetésével” foglalkozó előadásokat tartsanak. A Népművelési Minisztérium feladatává tették, hogy a kisebbségi könyvtárak állományát „főleg a kisebbségek nyelvén írott, a baráti [szocialista – a szerzők] országokból behozott és azok mai életét megmutató művekkel” gyarapítsák.³⁶

Csak 1954 júliusában jelenhetett meg, 4000 példányban a *Freies Leben* c. lap. Nemcsak szerkesztésének irányítása, ennek megfelelő tartalma, hanem a német lakosság vele szemben tanúsított érdektelensége is jelezte: nem a nemzetiség orgánuma, hanem a hatalom propaganda-

³⁴ MDP KV határozata (1956. május 21.) In: *A magyar állam és a nemzetiségek*. i. m. 683–684.

³⁵ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 153–156.

³⁶ MDP KV határozata (1956. május 21.) In: *A magyar állam és a nemzetiségek*. i. m. 684.

eszköze volt.³⁷ Nem beszélve a cinikus címről: szabadnak titulálták a magyar társadalom jogaitól leginkább megfosztott kisebbségének sajátját, illetve a lap címével remélt olvasóinak életét. Saját rádióadása is csak 1956-ban indulhatott a Pécsi Rádió szekciójaként, akkor, amikor már évek óta sugározták a délszláv, szlovák és román szavakat és dal-lamokat Pécsről, illetve Szegedről.

Az oktatásügyhöz és a kultúrához hasonló eltérések jellemezték a nemzetiségi szervezetek létesítését is. A magyarországi szerbek és szlovákok már 1945 februárjában létrehozták politikai szerepet is játszó szervezetüket, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontját, melyet a szovjet és a magyar hatóságok egyaránt támogattak. 1948 márciusában alakították meg a Magyarországi Románok Kultúrszövetségét.³⁸ A németek számára ez a lehetőség csak 1955 októberében adatott meg a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége megalakulása révén, mely nevének megfelelően, és a román szervezethez hasonlóan, csak kulturális tevékenységet folytathatott – a már jelzett tartalmi korlátokkal.³⁹ A tevékenység tartalmát szervezeti keretek révén is szabályozták. A nemzetiségi szövetségek csak a Hazafias Népfront keretében működhettek, közvetlen irányításuk formálisan az oktatásügyet vezérlő minisztérium nemzetiségi ügyosztályának feladata volt, melynek tevékenységét azonban – mint minden korabeli magyarországi állami intézményét és társadalmi szervezetét – a pártközpont felügyelte és irányította. A központi párttestületek határozták meg a szövetségek feladatait, tevékenységük tartalmát, döntöttek vezetőik személyéről, s a pártközpont Párt- és Tömegszervezeti Osztálya közvetlenül is felügyelte munkájukat. Néhány személyből álló apparátusuk eleve lehetetlenné tette, hogy hatékony szervezőmunkát végezzenek.⁴⁰ Külön gondot fordítottak arra, hogy megakadályozzák a vidéki csoportok önálló szerveződését, ezáltal a helyi lakosság önálló tevékenységét. Valamennyi nemzetiségi szervezetnek szigorú centrális irányítás alatt kellett működnie. Mindezek következtében a német szövetség funkciója a hatalom törekvéseinek támogatására, lényegében a magyarországi

³⁷ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 163–164.

³⁸ Uo. 71–72. és 135–137.

³⁹ Uo. 163–164. és Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 148.

⁴⁰ Fehér: *Az utolsó percben*. i. m. 138., 166.; Tilkovszky: *Nemzetiségi politika Magyarországon...* i. m. 148.

németek politikai megnyerésére korlátozódott. Fel sem vetődhetett, hogy utóbbiak érdekeit képviselve sérelmeik orvoslását követelje, vagy segítse. A hatalom szerve volt, nem a magyarországi németeké. A magyarországi németek esetében volt mindezt legkönnyebb megvalósítani – félelmeik, s abból fakadó passzivitásuk miatt.

Az 1954-es választójogi törvény nem korlátozta a német nemzetiségűek aktív és passzív választójogát, így körükből kikerülő képviselők is bekerülhettek az országgyűlésbe és a helyi tanácsokba. A jelöltek kiválasztása azonban nem nemzetiségi alapon történt. Sem az országos szövetségnek, sem a német közösségeknek nem volt jelölési joga. A jelöltek kiválasztását de facto a pártszervek végezték, ami meghatározta képviselői tevékenységük tartalmát is. A nemzetiség politikai képviseletét tehát e fórumok sem biztosították. Rendszerint arra sem volt lehetőségük, hogy a hivatalokban ügyeiket anyanyelvükön intézzék.

Mindez állampolgári jogaik – jóllehet enyhülő – további korlátozását is jelentette. Csupán néhány példát említve: nem utazhattak külföldre, különösen nem az NSZK-ban élő, elűzött rokonaikhoz, velük folytatott levelezésük ellenőrzésére is számítaniuk kellett a politikai rendőrség részéről stb. Nemzetiségi identitásuk, hagyományaik megőrzését, ennek megfelelő életfeltételeik biztosítását eleve akadályozta, hogy a párt- és állami szervek döntéseik során nem vették figyelembe a nemzetiségek lakta vidékek, települések sajátosságait.

A Rákosi-korszak végéig, 1956 májusáig kellett várni arra, hogy a pártvezetés – legalább csekély mértékben – árnyaltabban és halvány önkritikával vizsgálja a németek helyzetét, azzal kapcsolatos saját intézkedéseit. A kitelepítésnek nevezett elűzetésre, illetve az ezekhez kapcsolódó vagyonelkobzásokra utalva fogalmazta meg a Központi Vezetőség határozata: „Ezen intézkedések – a végrehajtás során – egyes esetekben olyan személyeket is érintettek, akik erre nem szolgáltak rá.”⁴¹ Ennek nyomán született döntés az 1956 nyarán-őszén bekövetkezett, jelzett változásokról. Mindez azonban a lényegen alig változtatott, mert a német nemzetiségnek nem adták meg a szabad önszerveződés jogát. Azt a jogot, hogy sorsáról maga dönthessen. Az élet

⁴¹ Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. (1956. május 21.) In: *A magyar állam és a nemzetiségek*. i. m. 680.

többi területére nézve is érvényesnek tartották azt, amit a gazdaságra vonatkozóan fogalmaztak: „A német kisebbség gazdasági helyzete az általános fejlődéssel együtt javul.”⁴² Hozzátehetjük: a pártvezetés akaratára és politikája által meghatározott fejlődéssel, ami az 1950-es évek első felében gazdasági visszaesést, politikai jogfosztást, a kulturális élet és a szabadságjogok erős korlátozását jelentette az egész magyar társadalom számára.

Ha a magyarországi németek társadalmi önszerveződésének korlátai szemszögéből kívánjuk összegezni a fentieket, azt mondhatjuk, hogy ezek a korlátok mindenekelőtt a hatalom által támasztott jogi és politikai korlátok voltak, melyek a helyi szervek gyakorlata révén is érvényesültek. Ezt szolgálta a hatalmi rendszer egész struktúrája. Korlátozó hatása volt a politikai propagandának, s nagyrészt ennek hatására a magyar és más nemzetiségű társadalom németeket elmarasztaló megnyilvánulásainak. S végül, de nem utolsó sorban, a németek – mindezekből fakadó és érthető – félelmeinek, önkorlátozó magatartásának. Úgy is fogalmazhatunk, hogy – a magyarországi németek szemszögéből – külső és belső korlátok egyaránt akadályozták érdekérvényesítésüket, önszerveződésüket. Ám azok nem egymástól függetlenül léteztek: valójában a belső korlátokat is a külsők megteremtői emelték. Az utóbbiakat kellett elbontani ahhoz, hogy felszámolhatók legyenek az előbbiek.

Ezek a görcsök, feszültségek – a belső korlátok – csak az 1960–1970-es években kezdtek lassan oldódni a kádári politika hatására, mely a hatalom és társadalom közötti konszenzus kialakításával kívánta stabilizálni a párt hatalmát, a nemzetiségek esetében a kisebbségi jogok bővítése révén is. Ezek az intézkedések azonban érdemben nem változtattak a helyzeten. A lényeg maradt, a hatalom alapszerkezete később sem változott: minden csak a hatalom akaratából, vagy legalábbis annak megfelelően történhetett, a kisebbségek önszerveződésének útjában változatlanul elháríthatatlan akadályok álltak. A nemzetiségi politika – legalábbis a németekkel kapcsolatos – jelentősebb mértékű módosítására csak 1983 után került sor,⁴³ s érdemi változás a rendszerváltás után, az 1993. évi nemzetiségi törvény elfogadásával következett be.⁴⁴

⁴² Uo.

⁴³ Vö. Gerhard Seewann: A magyarországi németek fejlődése, a nyelv és a tradíciók megőrzésének lehetősége. In Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* i. m. 132–133.; Tilkovszky: *Nemzetiségi politika Magyarországon* i. m. 167–185.

⁴⁴ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (1993. július 7.)

Ám ezek hatása is csak lassan érvényesül. Az 1945–1956 között kialakult félelmek, feszültségek nyomaival ezért – legalábbis az idősebb korosztályok körében – a mai napig találkozhatunk.

A magyarországi németekről alkotott kép

*Torzképek, sztereotípiák és korrekciójuk
a magyar történetírásban*

A műhelybeszélgetés témájából és előadásom címéből nyilvánvalóan következett az elvárás: ismertessem azokat a szakmai feltételeket, amelyek a magyarországi német nemzetiségi iskolák számára készülő új, a magyarországi németek történetét, országon belüli helyzetét és a németiség egészéhez – ha úgy tetszik, az „anyanemzethez” – fűződő viszonyát hitelesen bemutató történelem tankönyv megírását befolyásolják. Egyúttal vázoljam az ezt korábban akadályozó torzképek és sztereotípiák felszámolásának kívánatos és lehetséges módjait, szempontjait. A szűk időkeret csak néhány lényeges kérdés vázlatos áttekintésére ad lehetőséget.

Az első kérdéscsoport, amire választ kell adnunk: *Melyek a munkát hátráltató torzképek és sztereotípiák legfontosabb elemei és forrásai?*

Mielőtt azonban a válaszokat keresnénk – éppen azért, hogy azok megbízhatóak legyenek – hangsúlyozottan figyelembe kell vennünk néhány közismert tényt. Nevezetesen azt, hogy torzképek és sztereotípiák:

1. nemcsak a magyar történettudományt (és történelemoktatást) jellemzik, hanem más országokét is;
2. nemcsak a tudományt, hanem a közgondolkodást, a történeti közvéleményt is, ami esetenként jelentősen motiválhatja a kutatók egy részét;
3. nemcsak a kisebbségek történeti szerepének megítélését, hanem a történeti folyamatok számos más elemét, vonulatát is.

Mindezt annál inkább indokolt aláhúznunk, mert a magyarországi németsegről kialakított torzképeket jelentős mértékben meghatározták, befolyásolták más sztereotípiák.

A mai idősebb (és részben a közép-) generációk véleményét két sztereotípiára befolyásolta. Az egyik a fasisztának vagy fasisztoidnak mi-

nősitett Magyarországot a náci Németország „utolsó csatlós”-aként, a másik, az eleve náci szervezetként aposztrofált Volksbundba tömörült magyarországi németiséget egységesen „Hitler ötödik hadoszlopaként” emlegette. Utóbbihoz kapcsolódó nézetek szerint a magyarországi németiség megítélését az 1930-as évek végétől, s főként a háború utolsó éveiben tanúsított politikai magatartása, a Volksbundban és az SS-ben való részvétele, s ezáltal az egész világra veszedelmet jelentő Hitler támogatása határozta meg. Ezt a negatív képet vetítették aztán vissza a múltba – a magyarságra nézve eredendően veszélyesnek minősítve jelenlétüket Magyarországon.

Ezek a sommás és torz értékítéletek nemcsak és nem elsősorban e két momentum megítélésével okoztak károkat, hanem azzal, hogy a kérdéskör vizsgálatát eleve tévútra vitték. Mindenekelőtt azáltal, hogy szinte kizárólag a politikatörténet síkjára terelték. Nem véletlenül, hisz megfogalmazóik elsősorban politikusok, s nyomukban politikai célokat kiszolgáló történészek voltak. Hozzá kell tennünk: a magyar kommunista vezetők és történészek (mint például Mód Aladár és Andics Erzsébet) inkább csak átvették – ám annál nagyobb hangerővel harsogták – Sztálin és Beneš szavait, s ez az értékelés jóval hosszabb ideig volt olvasható a kelet-európai szocialista országok történészeinek munkáiban, mint a magyarokéban. Mégis újabb hibás sztereotípiára kell utalnunk, mely szerint ezek lennének a magyarországi németiség elleni lépések és hangulatkeltés kizárólagos forrásai. A gyökek ugyanis mélyebbre, időben messzebbre nyúlnak vissza.

Korábban, mert a magyar politikai elit egyes meghatározó körei, s a magyar történetírás hozzájuk kapcsolódó irányzatai a 19. század 80-as éveitől hangoztattak ilyen nézeteket, s mélyebbre, mert – ha politikai töltetű megnyilatkozásaik nem is tükrözték – azok értékítéleteinek okai nem korlátozódtak politikai momentumokra. A tőkés átalakulás során gazdaságilag meggyengült, politikai pozícióból is sokat veszítő köznemesség jelentős része a történeti múltban keresett érveket korábbi hatalmi helyzetének megőrzése érdekében. Az 1867 után kibontakozó fejlődést, az országot gazdagító kiteljesedő gyárilap, bankrendszer, kereskedelmi és vasúthálózat stb. létesítését vesztesként élte meg, s ebből a szemszögből ítélte meg – ítélte el. S elítélte mindennek támogatóját, a közös uralkodót, a Habsburg királyt. Elítélte, mert idegenként idegeneknek – zsidóknak és németeknek – adott kedvezményeket, s ezzel romlásba döntötte az addig kiváltságos magyar nemességet. Ezért erősödött

föl e körökben a nemzeti függetlenségi hagyomány, a nemzeti függetlenséget biztosító 1848-as törvényekhez való visszatérés igénye, s alakult ki a közjogi historizálás, melyhez érveket a múltból sorakoztattak: a nemes-ség idealizált középkori szerepének, a korabeli magyar állam nyugatinál fejlettebb voltának hangoztatásával, a 17–18. századi Habsburg-(német-) ellenes függetlenségi harcok felmagasztalásával. Ezekre épültek a századforduló táján azok a szintén romantizáló történeti érvek, amelyekkel részben az egyre erősödő magyarosító nemzetiségpolitikát igyekeztek igazolni, s azt a törekvést, hogy Magyarország váljék a közös monarchia vezető erejévé. E gondolatrendszer néhány évtizeddel későbbi követőinek nézeteiben vált főként a 17–18. században betelepült, betelepített némettség a császári udvar eszközévé Magyarország rekatolizálásában és „germanizálásában”, melynek célja – szerintük – nem a hiányzó munkaerő pótlása, az elpusztásodott területek művelésbe vonása volt, hanem a függetlenség megteremtését célzó nemzeti ellenállás megtörése. Innen jutunk majd el oda, hogy a két világháború között a magyar faji sajátosságokat őrző nemesség felfrissítését a parasztságtól váró Szabó Dezső és a szegényparasztság felemelését szorgalmazó ún. népi írók nemcsak az érintetlenül maradt nagybirtoktól, a mezőgazdákon meggazdagodó zsidó városi polgártól (bankártól, kereskedőtől, gyárostól, ügyvédtől stb.) féltették és óvták a magyar parasztot, hanem a magyarországi falvak gazdaságilag erősebb, vagyonosabb német parasztságától is. Utóbbiak sikereit nem racionálisabb gazdálkodásukban, az eltérő szokásjogban és öröklési rendben stb. látták és láttatták, hanem a letelepítetteknek adott kedvezményekben, illetve kedvezőbb jogi helyzetükben. A magyar paraszti lakosság egy része pedig inkább irigyelte, mint követte a sikere-sebb szomszédos idegent. Ezek a gazdaság- és társadalomtörténeti momentumok, s még inkább azok racionális elemzésének hiánya is szerepet játszott a politikai természetű előítéletek kialakulásában, s azoknak a történeti munkákba történő beépülésében.

Mindezt csak erősítették azok az aggodalmak, melyet a magyarországi némettség nemzeti identitásának megőrzése érdekében tett a 19. század második felétől, s különösen az a támogatás, melyet főként a két világháború között kért és kapott Németországból. Tegyük hozzá, hogy az 1930-as évek második felétől, s főként a második világháború éveiben az aggodalmak jelentős része nem volt alaptalan, de azok általánosítása a némettség egészére igen. S a háború végére a németellenes vélemények, illetve hangulat nemcsak a fenti köröket, hanem számos befolyá-

sos konzervatív és más irányzathoz tartozó politikust, illetve tekintélyes tudósok, művészek sorát, s közemberek tömegét jellemezte. Egy részüket csak a náci nézeteket és befolyást utasította el. A háromnegyed részben német származású, Hitler kancellárt a vezető európai politikusok közül elsőként üdvözlő és meglátogató Gömbös miniszterelnök azonban a német nemzetiség identitásának megőrzésétől is féltette a magyar nemzet egységét – már az 1930-as években. Tisztán németek lakta szülőfalujának lakóit azért dicsérte, mert „német nyelven magyarul imádkoztak”. A magyar parasztság védelmében már ekkor németellenesség jellemezte a vele szemben álló szociográfust, a népi írókhoz tartozó Kovács Imrét, aki 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt vezetőjeként a németek kiűzésének egyik legvehemensebb szorgalmazója volt. Ő mondta akkor: a németek úgy távozzanak, ahogy jöttek, egy batyuval.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy az „ötödik hadosztály”-t emlegető kommunista politikusok és történészek nézetei termékeny talajra találtak a magyar társadalom egy részében.

E jelenségek sorából arra kell következtetnünk, hogy a torzképek és sztereotípiák kialakulásának egyik legfontosabb oka, hogy az értéktételeket döntően politikai momentumok motiválták. Az pedig, hogy mindez nemcsak a politikát jellemezte, hanem – mindenekelőtt 1945 után – a magyar történetírást is, történettudományunk helyzetével magyarázható. Ekkor vált különösen jellemzővé a politikatörténet túlsúlya, ami összefüggött a politikai hatalomnak a tudomány feletti gyámkodásával, s azzal, hogy az állampárt vezetése – számos elődjéhez hasonlóan – politikai céljainak és döntéseinek történelmi érvekkel történő igazolását várta el a történészekről. Ebben a környezetben a politikatörténeten kívül jószerével csak a gazdaságtörténetnek maradt még létalapja, a társadalom- és kultúrtörténet művelése nem kapott támogatást. Különösen kényesen ügyelt a hatalom a legitimitását veszélyeztető témák mellőzésére: így lett hosszú időre tabutéma számos kérdés, köztük a magyarországi németek története (főként a háború utáni kiűzése a kollektív felelősség elve alapján), alapos, hiteles, politikai előítéletektől mentes vizsgálatuk pedig lényegében tilos.

A második kérdéskör: Milyen lehetőségeket kínálnak a magyar történettudományban bekövetkezett változások e torzképek és sztereotípiák fel-

számolására? A kérdésben látens módon benne van egy időhatárokra vonatkozó kiegészítés: *a rendszerváltás után, azaz 1990 óta.*

A rendszerváltással a magyarországi történettudomány is új helyzetbe került, a témánk szempontjából is fontos változások azonban korábban kezdődtek. A Kádár-korszakban, már 1956, de különösen 1962 után a hatalom a társadalommal történő kiegyezésre törekedett. A kultúrpolitika és a tudomány terén a korábbi direkt irányítással és szigorú felügyelettel szemben a „Támogatni, tűrni, tiltani” elvét érvényesítették, melynek szellemében csak a rendszert vagy annak legitimitását veszélyeztető gondolatokat, véleményeket igyekeztek elzárni a nyilvánosság elől. Ez a korábbinál és a többi szocialista országnál szélesebb lehetőséget biztosított a jelenkori és a történeti valóság feltárására és bemutatására – természetesen továbbra is számos korláttal. Ilyen körülmények között csökkent a hatalom bábáskodása a történettudomány felett. Jóllehet, továbbra is voltak megrendelések és elvárások, akadtak kéziratok, melyek esetleg évekig vártak a kiadás engedélyezésére, sőt olyan könyv is (Borsányi György Kun Béla-életrajza), melynek példányait 1979-ben a könyvesboltok polcairól szállították raktárakba, hogy aztán tíz év múlva, a rendszerváltás előestéjén kerülhessen végre az olvasók kezébe. De ezek a kéziratok már megszülethettek, s ki is adták őket. Ezek sorába tartoztak Tilkovszky Loránt e körben ismert munkái többek között a Volksbundról és a magyarországi SS-toborzásokról, továbbá Bellér Béla rövid összefoglalása és tanulmányai a magyarországi németek történetéről. Ez annak ellenére eredménynek számított, hogy előbbieik inkább csak árnyalták, mint megszüntették a németekről alkotott torzképet, s maguk is hozzájárultak – immár több érveléssel alátámasztva – téves sztereotípiák továbbéléséhez. Mindez azt is jelentette, hogy – bár változatlanul dominált a politikatörténet – több történeti kérdést lehetett tárgyalni, mégpedig az ideológia, illetve politika által kevésbé determinált módon. Ezt jelezte, hogy az 1980-as évekre – néhány túlbuzgó szerzőtől, s sztereotípiákká vált beidegződésektől eltekintve – egyre inkább eltűntek a történeti szakmunkákból a marxista terminus technicus-ok.

A kutatás szabaddá válása elsősorban a régebbi korokra vonatkozott. A 20. század, s különösen az 1956-os forradalom, illetve a Kádár-korszak jelenségeinek, folyamatainak reális-kritikus elemzésére nem nyílt lehetőség. Mégis történtek alapvető változások, s elindultak kedvező folyamatok. Mindenekelőtt a Horthy-korszak jellegének megítélésében.

A történettudományban korábban (de a pártideológusok szövegeiben még 1985–1986-ban is) uralkodó fasiszta, félfasiszta, fasisztoid jelzőkkel szemben az 1980-as évekre általánosan elfogadottá vált az a minősítés, hogy korlátozott alkotmányos parlamentarizmusként jellemezhető a korabeli magyar állam, melynek kétségtelenül voltak antiliberális és antidemokratikus, sőt autoriter jegyei is. Totális rendszer kialakítását célzó törekvések csak a társadalom kisebbségét mozgósító szélsőséges pártokban, és sikertelen kísérletekben (Gömbös Gyula és Imrédy Béla kormányzása idején) érhetőek tetten. Hosszabb ideig maradtak azonban virulensek azok a nézetek, melyek szerint ez utóbbi mozgalmakban fontos, sőt meghatározó szerepet játszottak a magyarországi németek náci hatás alá került politikai vezetői és nagyobb csoportjai, köztük például a tisztikar német származású része.

A politikai változások az 1960-as évek végétől a társadalom korlátozott „felszabadulását” eredményezték. Ez is kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy – főként francia és angolszász iskolák hatására – egy akkor fiatal történész generáció az 1970-es évektől társadalomtörténeti kutatások felé fordult. Tagjai nemcsak színvonalas kutatási eredményekkel jelentkeztek, hanem az 1980-as évek közepétől jelentős hatású tudományos szervező munkát is végeztek. Önálló társadalomtörténeti szakmai szervezetet (Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület) alakítottak, melynek bázisát elsősorban levéltárosok, muzeológusok képezték. 1986-tól évenként megrendezik konferenciájukat, melyeken számos társadalomtörténeti terület áttekintése mellett elméleti és módszertani problémákkal is foglalkoznak. Fontos missziót vállaltak a szociológiai szempontoknak és módszereknek a történeti kutatásban történő elterjesztésében, illetve a modern történeti irányzatok és módszerek (pl. mikrotörténet, pszichohistória) megismertetésében. Ennek érdekében adták ki konferenciaköteteiket és vettek részt új társadalomtörténeti (Századvég, Medvetánc stb.) és szaktörténeti (pl. AETAS) folyóiratok alapításában, szerkesztésében. Ez a munka érett be, amikor tanítványaik – egy harminc éves körüli, újabb generáció – 2000-ben létrehozták az első magyar társadalomtörténeti folyóiratot: a „Korall”-t. 1994-ben külön konferenciát szenteltek a 18–20. századi magyarországi etnikai és felekezeti csoportok történetének. Az 53 előadás közül 9 foglalkozott kifejezetten a német nemzetiség történetének részkérdéseivel, s számos további az interetnikus kapcsolatokkal, a nemzetiségpolitikával, a felekezeti és nemzetiségi viszonyok összefüggéseivel.

A magyarországi németiség történetének feltárása szempontjából egyfajta fordulatot jelentett a török utáni betelepülések kezdetének 300. évfordulóján, 1986-ban a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt rendezett nagy konferencia. Jóllehet, itt is megjelentek még a régi torzképek elemei, elhangzottak még elavult sztereotípiák, de megszólalhattak már a kérdéskör németországi – köztük az elűzöttek közül kikerülő – kutatói is.

Az igazi fordulat azonban 1989–1990, azaz a rendszerváltozás után következhetett be, ami egyaránt – de nem azonos mértékben – teremtett kedvező és kedvezőtlen feltételeket.

A rendszerváltozás mindenekelőtt politikai fordulat volt, s eredményeként mind a politikai, mind a kulturális életben a pluralizmus vált általánossá. Szabaddá vált a kutatás és a véleménynyilvánítás, s ez lehetővé tette egyes történeti kérdésekben különböző álláspontok kialakulását és ütköztetését. Sorra alakultak különböző szellemi áramlatokat megjelenítő, történeti tanulmányokat is közlő folyóiratok, könyvkiadók. Mindehhez kedvező háttérrel biztosított (piaci értelemben is) a rendkívüli olvasói érdeklődés a régi történelmi sémákat felszámoló új értékelések iránt. A történettudomány társadalmi elismertségét jelezte az is, hogy 1984–2002 között egymás után 6 hároméves ciklusban történész volt a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

A rendszerváltozás azonban mindenekelőtt politikai fordulat volt, az államszocialista rendszer tagadása. Így a történeti kutatás középpontjába is a korábbi, politikai indíttatású értékelések – torzképek és sztereotípiák – átértékelése került. Esetenként nem új, sokrétű kutatásokra alapozva, hanem az addigi ismereteket újragondolva, nem ritkán politikai célzattal születtek új történeti munkák. Különösen jellemző ez a történeti köztudatot erősen befolyásoló publicisztikára, amit szaktörténészek is műveltek, művelnek.

Valamennyi politikai párt elitjében voltak és vannak történészek, köztük rangos és elismert kutatók. Ez egyrészt a szakma politikai megosztottságát eredményezte, ami már különböző politikai pártokhoz kötődő kutatóintézetek létesítésében is intézményesült. Másrészt, kezdetben különösen sokan voltak a konzervatív, nemzeti értékeket, hagyományokat képviselő Magyar Demokrata Fórumban. (Az általuk alakított kormányt

a történészek kormányának is nevezték. Antall József miniszterelnökkel együtt 4 befolyásos tagja, s több államtitkára, valamint az országgyűlés elnöke és számos vezető diplomata volt a múlt hivatásos kutatója.) Ez a kör az 1945 után mesterségesen megszakított magyar nemzeti fejlődés folytatását szorgalmazta, s részben a Horthy-korszak keresztény nemzeti erőiben, személyiségeiben kereste, keresi a követendő példát. A régi, polgárinak nevezett hagyományokhoz való visszatérést hirdették, ami azonban a magyar társadalomfejlődés sajátosságaiból következően – a polgárság meghatározó részének idegen: német és zsidó volta miatt – a nemesi, dzsentri eredetű nemzeti hagyományt jelenti. Közülük kikerült személyek napjainkban készítettek olyan dokumentumtervezetet, melyben a magyar nemzeti önismeret, identitás erősítését a történelemoktatás nem egyik fontos, hanem egyetlen feladatuként jelölték meg. Mindez elősegítette a régi, politikai indíttatású „szocialista” torzképek felszámolását, de – szintén politikai indíttatású lévén – esetenként ugyanúgy torzképeket állított helyükre. Egyben azt is eredményezte, hogy a politikatörténet-írás pozícióit erősítette a tudományágon belül.

Ezek a jellemzők a magyarországi németek történetéből a – tévesen „málenyikij robot”-nak nevezett – szovjet munkaszolgálatot és a kitelepítésként definiált kiűzetés történetét állították a kutatói érdeklődés középpontjába. Azaz változatlanul politikatörténeti aspektusok domináltak, s nem a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet, azaz nem a gazdálkodás, az életmód, a művelődési szokások összehasonlító vizsgálata, a magyarok és németek együttélésének, a kormányzati politika mindezekre gyakorolt hatásainak aprólékos kutatása.

E tekintetben is a változás reményét kelti az Akadémia keretében létrehozott kisebbségi kutatóintézet, melyet a témakör legfelkészültebb magyarországi kutatói irányítanak, s a terület önálló folyóiratainak (Regio, Pro Minoritate) megteremtése. Mindez azonban csak a fáradságos, aprólékos adatfeltárást vállaló és elfogulatlan, empatikus elemzésekre képes kutatók sorának munkája révén hozhat látványos eredményeket. Ebből a szempontból fontos, hogy az utóbbi években nőtt a vidéki kutatóhelyek szakmai elismertsége, hisz az említett szorgos adatfeltárási munkát eddig leginkább a levéltárak és múzeumok munkatársai végezték (mint pl. Baranya és Bács-Kiskun megyében).

Még két – a megelőző évtizedek kedvezőtlen hatásaiból fakadó – hátráltató tényezőt kell említenünk, melyek a magyarországi németek történetének kutatási lehetőségeit is befolyásolhatják.

1. Egyrészt a tisztázó viták elégtelen voltát. Az okokat elsősorban az ilyen hagyományok hiányában, s a történettudomány említett „átpolitizáltságában” fedezhetjük fel. A szakma szűk volta miatt hosszú ideig viszonylag kevés kutató foglalkozott egy-egy területtel. Monopolizált kutatási témák léteztek, amelyet országos szinten egy-egy privilegizált szaktekintély uralt, s mások – fiatalok, vidékiek – inkább csak kiegészítő jellegű vagy regionális kutatási eredményekkel jelentkezhettek. A mai szakmai viták pedig – épp a politikai indíttatás és töltet miatt – több kérdésben gyakran és gyorsan válnak politikai jellegűvé, s bennük esetenként nem szakmai érvek, hanem érzelmek és indulatok ütköznek. Ez pedig akadályozza a vitatott kérdések tisztázását, a tárgyalagos értékelést.
2. A szakma számos, még ma is befolyásos, idős szaktekintélyének életműve az előző korszakban teljesedett ki. Közülük többen nem akarnak vagy nem képesek be- és elfogadni az új szempontokat, módszereket, kutatási eredményeket – azokban egész munkásságuk eredményeinek lerombolását látják. Ők – egyes torzképek alkotóiként – szubjektív okok miatt akadályozzák azok korrigálását.

A magyarországi német nemzetiség önismeretét gazdagító, identitását erősítő tankönyv megírása e problémák megszüntetéséhez is nélkülözhetetlen eszköz, de önmagában nem jelent megoldást. Annak – a fentiekből fakadóan – számos más feltétele van, melyek közül csak hármat emelek ki.

1. Mindenekelőtt azt, hogy benne egészséges – a németiség életében betöltött súlyuknak megfelelő – arányban kellene tárgyalni a politika-, gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti elemeket, a többségi és kisebbségi társadalom mindennapi együttélését, kapcsolatrendszerét.
2. A könyvnek megfelelő részletességgel kellene bemutatnia a német nemzetiség helyzetét alakító, számos esetben jogos törekvéseit korlátozó, s legalább egyszer őket tragikus helyzet elé állító magyar kormányzat döntéseinek, s a többségi társadalom azokat támogató részének indítékait. Nemcsak azok pontos megismerésére, hanem megértésére, s mindezek alapján kritikus megítélésére törekedve.

3. Ennél is fontosabb, hogy a magyar történetírás előítéletektől mentesen gondolja végig a magyar történelem minden elemét, benne a német kisebbség különböző csoportjainak helyzetét, pozitív és vitatható törekvéseit, illetve saját szerepét mindezek alakulásában. Azt is, hogy a kormányzati politika, a többségi társadalom befolyásos elemeinek – a kisebbségek megismerését és megértését nélkülöző, gyakran előítéletes – magatartása miként járult hozzá nemcsak a németsegről alkotott torzkép és hibás sztereotípiák kialakulásához, hanem a németek egy részének olyan megnyilvánulásaihoz is, melyeket aztán joggal bírált vagy ítélt el – anélkül azonban, hogy saját felelősségét is hasonló súllyal vizsgálta és megfogalmazta volna.

Mindkét félre érvényes tehát, hogy nem elég az önmegismerés. S úgy vélem, a készülő tankönyvnek nemcsak a magyarországi német diákok identitástudatát kell szolgálnia, hanem azt is, hogy magyar társaik is jobban és reálisabban ismerhessék meg az ő múltjukat. Ez feltétele annak, hogy a németek nemzeti önazonosságának erősödése, annak jogos felvállalása és kinyilvánítása ne eredményezhessen olyan konfliktusokat, amilyenek a 19. századi kezdetek után a Horthy-korszakban kialakultak.

A kép, ami előadásom alapján a mai lehetőségekről kitárult Önök előtt, egyaránt tartalmaz pozitív és negatív elemeket; olyanokat, amelyek kedvező feltételeket teremtettek valamennyi történeti kérdés korábbinál reálisabb megítélésére, a torzképek és sztereotípiák helyett a valóság hiteles bemutatására, de olyan – részben a múltban gyökerező, részben a mai magyarországi viszonyokból fakadó – elemeket is, amelyek nehezítik a jogosan igényelt munkát, régi torzképek és sztereotípiák felelevenítésével és újak kreálásával. Az összkép, a változások tendenciája azonban minden kétséget kizáróan kedvező. Ma lényegesen több esélyünk van a nemzetközi és a magyarországi történeti folyamatok és jelenségek valósághű megítélésére, mint korábban. Az pedig, hogy a még itt maradt, vagy mostanság keletkezett akadályokon túl tudunk-e lépni, s ami még fontosabb fel tudjuk-e számolni őket – rajtunk múlik, rajtunk kutatókon és történelemtanárokon is. Azon, hogy szakmai igényességünket s következetességünket tudjuk-e nemcsak a történeti

anyaggal küszködve érvényesíteni, hanem – ha kell – a politika, a politikusok torzító elvárásaival szemben is. Ha igen, egyre kevesebb lesz történeti ismereteinkben a torzkép és a sztereotípiá.

Ez az előadás csak a legáltalánosabb tanulságokat kívánta felvázolni, nyilvánvalóan nem adott – e rövid időkeretben nem is adhatott – mindenben és mindenkit kielégítő konkrét válaszokat arra a kérdésre, miként befolyásolta mindez a magyarországi németek helyzetének, történetének megítélését. Utóbbira azért sem törekedtem, mert ezeket a válaszokat a kérdéskör nálam hivatottabb, jelen lévő kutatói – dr. Gerhard Seewann és dr. Karl-Peter Krauss igazgató urak, dr. Norbert Spannenberger kolléga – pontosabban és hitelesebben tudják megadni.

A vesztesek dicsőisége

*Gondolatok az 1956-os magyar forradalomról
és szabadságharcról*

Nagy ütközetek, csaták után rendszerint a győzteseket dicsőíti az utókor. S e tekintetben nem is elsősorban a résztvevők, a közvetlenül érintettek értékítélete a mérvadó, hanem a külvilágé. Az 1956-os magyarországi társadalmi, politikai és fegyveres harcok esetében más a helyzet. A napjainkban Magyarországon és szerte a világban zajló megemlékezéseken nem a szovjet kiskatonákra emlékeznek, akik a forradalmat eltipró tankokat vezették, nem az őket vezénylő tisztekre és a parancsot kiadó politikusokra, s nem a diktatúrát visszaállító régi-új magyar politikai gárdára. A leggyőzötteket méltatják: azokat, akik megfogalmazták, és kezdetben békés utcai tüntetéseken képviselték a követeléseket; a pesti utca fiatal hőseit, akik kézifegyverekkel és Molotov-koktélokkal (benzines palackokkal) szálltak szembe a tüzet okádó, több tonnás acélmonstrumokkal; a politikusokra, akik az egyre bonyolultabbá váló bel- és külpolitikai feltételek között igyekeztek biztosítani a sikert. Kegyelettel, együttérzéssel emlékeznek az áldozatokra: a harcok és a sortűzek során elesettekre, a kivégzettek százaira, bebörtönzöttek ezreire, a külföldre menekültek százezreire, s azokra, akik elfalazott pincékben, földbe ásott gödrökben vészelték át családjuk közelében a hatalom zsarnoki önkényét.

Az a tény pedig, hogy távoli országokban, miként Luxemburgban, az itt működő EU-intézményekben és diplomáciai testületekben is érdeklődnek a fél évszázada történetek iránt, jelzi és bizonyítja: a kis kelet-közép-európai országban zajló események hatása és jelentősége határain messze túl is érvényesült.

A magyar társadalom az évfordulón, mint minden évben, ünnepel – ünnepel és vitatkozik. Vitázik arról, mi is volt 1956. Ma már senki sem értékeli ellenforradalomként – miként azt a forradalmat leverő kádári hatalom évtizedekig elvárta. Mindenki a magyar nép jogos felkelésének

tekinti a zsarnokság ellen, egy demokratikus rend kialakításáért – azaz *demokratikus népfelkelésnek*, a radikális fordulat igénye, a kényszerű fegyveres lázadás nyomán – *forradalomnak*, és végül: az idegen elnyomó hatalom elleni fegyveres ellenállás okán – *szabadságharcnak*. Számos fontos részkérdés megítélésében mégis eltérnek a vélemények.

Máig vitakérdés, hogy mi manifesztálódott a forradalom napjaiban: a társadalom egysége vagy a sokféleség. Úgy is fogalmazhatnánk a kérdést: *Hány forradalom volt?* „A magyar társadalom soha nem volt olyan egységes, mint 1956. október–november 13 napján. Annyi forradalom volt, ahány résztvevője.” – Mécs Imre, a halálra, majd kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt forradalmár 10 évvel ezelőtt ugyanazon interjúbán mondta ki ezt a két mondatot. S fel-felhangzanak felelő mondatok arról: Kié a dicsőség? Ki tekintheti magát '56 jogos örökösének?

Ha meg akarjuk válaszolni e kérdéseket, röviden át kell tekintelnünk: Mi, miért és hogyan is történt Magyarországon fél évszázaddal ezelőtt?

1956. október 23-án délután budapesti egyetemisták ezrei vonultak az utcára, hogy nyomatékokat adjanak előző nap megfogalmazott követeléseiknek. Menet közben és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hőseinek – Petőfi Sándor költőnek és Bem József, lengyel tábornoknak – szobránál budapestiek tízezrei csatlakoztak hozzájuk. Este már 200 ezres tömeg gyűlt össze a parlament épülete előtt, „*Aki magyar, velünk tart!*”; „*Ez a haza magyar haza, minden orosz menjen haza!*” jelszavakat skandálva, és Gerő Ernő pártvezér távozását követelve. Ő ezekben a percekben nyilvánította „nacionalista tüntetésnek” a felvonulást, s kemény fellépéssel fenyegette a résztvevőket. A tömeg egy része ezután ledöntötte, majd feldarabolta a diktatúra gyűlölt jelképét, Sztálin nyolcméteres bronzszobrát. Mások a Magyar Rádió épülete elé vonultak, hogy beolvassák követeléseiket. Itt az épületet védő politikai rendőrök a tömegbe lőttek. A felkelők fegyvereket szerezve ostromolták meg a Rádiót. Ezzel kezdetét vette a forradalom.

A történet azonban jóval korábban kezdődött.

A háború után a reménység évei következtek. Megvalósult a nagybiratokok – évszázadok óta áhított – fölosztása; üzemi bizottságaik révén a munkások közvetlenül vettek részt a gyárak irányításában, s addig kirekesztett társadalmi rétegek a helyi közigazgatás irányításában. 1945 novemberében szabad választásokon voksolhatott minden eddiginél na-

gyobb számú magyar állampolgár a pártok listáira. Közben pedig lelkes és áldozatkész munkával, összefogással az egész társadalom viharos gyorsasággal tüntette el a háborús romokat, építette újjá a vasutakat, hidakat, városokat. Egy demokratikus, igazságosabb rend kialakulásának reménye élt sokakban. A remények elfedni látszottak a könyörtelen tényt: Magyarország nem volt szuverén állam. Az élet minden területén csak az történhetett, amit a – más kelet-európai országokkal együtt Magyarországot is megszállva tartó – Szovjetunió vezetése engedélyezett, s az is csak az általa támogatott, társadalmi legitimitását messze meghaladó befolyással rendelkező kommunista párt irányításával. Miközben tömegek reménykedtek, egész társadalmi rétegeket értek súlyos sérelmek: a földjüket veszített birtokosokat, a hivatalukból elbocsátott köztisztviselőket, az államosított vállalatok tulajdonosait. 1948–1949 után, a hatalmat teljesen kisajátító egyesített munkáspárt, a Magyar Dolgozók Pártja politikája nyomán pedig nem a remény erősödött, hanem a sérelmek sokasodtak. A magát „Sztálin legjobb tanítványának” titulál(tat)ó pártvezető, Rákosi Mátyás uralma újabb rétegeket érintett hátrányosan, jószerével az egész társadalmat sújtva.

A nagyüzemek után a kisvállalkozásokat is államosították. Erőszakkal termelőszövetkezetekbe kényszerítették a nemrég földhöz juttatott szegényparasztokat, a módosakat pedig kuláknak minősítették, jelentős részüket megfosztották földjüktől, kitelepítették, s emberhez méltatlan körülmények között dolgoztatták őket. Az egész mezőgazdaságot sújtotta, hogy annak forrásait elvonva kezdett a hatalom ésszerűtlen iparosításba. Mindez súlyos ellátási nehézségeket okozott városban és falun egyaránt. A termelési eredmények esztelen hajszolása következtében teljesíthetetlen normákat támasztottak az ipari munkásokkal szemben. Közben csökkent a reálbérük, ennek nyomán életszínvonaluk. Ráadásul a szakszervezetek átalakításával érdekvédelmi jogosítványaikat is megvonták tőlük. Így – miként minden más társadalmi réteg – a hatalom birtokosának kikiáltott munkásság is kiszolgáltatottá és védtelenné vált a hatalmat valóban és kizárólagosan birtokló pártvezetéssel szemben. Felszámolták a szerzetesrendeket, államosították az egyházi iskolákat – s az alkotmányban garantált jogok ellenére – fondorlatos eszközökkel korlátozták a szabad vallásgyakorlást, üldözték az egyház autonómiája mellett kiálló papokat. A kulturális intézmények sem kerülhették el az államosítást. Felszámolták az egyetemek és a tudományos akadémia autonómiáját.

Pusztá formalitássá, álcává silányult az alkotmányban deklarált népszuverenitás képviselője, az országgyűlés. A rádió, a lapok, sőt a könyvkiadás, a filmművészet és a színházak is az őket uraló hatalom propagandaeszközei lettek – így nem volt, aki szót emelhetett a zsarnokság ellen. S ha mégis megtette valaki, arra a törvények felett álló Államvédelmi Hatóság kegyetlen szigora várt. A „párt ökle” – ahogy Rákosiék nevezték – mindenütt lecsapott, ahol veszélyt gyanított, legtöbbször ártatlanokra. Tucátjával végeztek ki, ezrével zártak börtönbe koholt vádak alapján embereket, köztük vezető kommunistákat, s a megfélemlítés szándékával milliókat vontak eljárás alá komoly indok nélkül.

Elkeseredés és rettegés lett úrrá a nemrég még reménykedő országon. Ez az elkeseredés és rettegés fedte most el az új rend hozta kétségtelen eredményeket: a közoktatás kiszélesítését; s többek között azt, hogy olyan családok gyermekei kerültek tömegével egyetemekre, melyekben korábban álmodni sem mertek diplomáról; azt, hogy százezrek mehettek életükben először moziba saját falujukban, s a legkisebb településekre is bevezették az elektromos áramot. Ám ez az elkeseredés és rettegés szülte a felismerést is, hogy az ország, s benne a látszólag kedvezményezett osztályok sorsának tragikus fordulatáért a sztálinista szovjet uralom és annak zsarnok magyarországi képviselői a felelősek.

A reménytelen helyzet javulásának reményét csillantotta fel 1953–1954-ben a Nagy Imre miniszterelnök nevéhez kötött reformpróbálkozás. A gazdaságpolitika hibáinak felszámolására, a társadalom politikai jogainak helyreállítására tett óvatos kísérletek, a parasztság súlyos terheinek enyhítése, a politikai okok miatt törvénytelenül elítéltek rehabilitációjának megkezdése ismét optimistává tette a lakosság jelentős részét. Annál nagyobb csalódást, és immár elkeseredett gyűlöletet váltott ki az 1955 elején bekövetkezett fordulat: Nagy Imre leváltása, kizárása a pártból, s intézkedései nagy részének visszavonása. Kommunisták és párton kívüliek egyre többen, egyre nyíltabban adtak hangot elégedetlenségüknek, különösen 1956-ban: írók a Magyar Írószövetség fórumain és az Irodalmi Újság hasábjain, diákok és tudósok a Petőfi Kör vitaforumain. A nyílt kritikát nem csillapította, hogy a szovjet vezetés menesztette a magyar párt éléről Rákosit, s a szintén sztálinista Gerő Ernőt ültette helyére. Miként a régi bűnök felszámolását szolgáló visszafogott lépések sem. A törvénytelen eljárást követően, 1949-ben kivégzett kommunista vezető, Rajk László

rehabilitálása, majd október 6-i újratemetése a hatalom elleni nyílt tüntetéssé vált – mintegy 350 ezer ember részvételével.

A megelőző hónapok vajúdása után, ez – az ország minden zugában régóta halmozódó – indulat tört felszínre október 23-án, s indította el a következő napok viharos eseményeit. A pártvezetés – bár a tömeg követelésének engedve ismét Nagy Imrét állította a kormány élére – a felkelést „ellenforradalmi, fasiszta elemek” lázadásának minősítette, s másnap annak leverésére a szovjet csapatokat hívta segítségül. A velük szemben szervezett fegyveres ellenállás tette szabadságharcra az eseményeket. Budapesten a forradalom napjaiban mintegy 90 fegyveres csoport verbuválódott, zömmel fiatal munkásokból és diákokból, köztük sok tizenéves fiúból. Létszámuk 16 550 főre tehető.

A hatalom válaszként statáriumot rendelt el a fegyverrel harcolókkal szemben, valamint gyülekezési és kijárási tilalmat. Viszontválaszként spontán módon általános sztrájk bontakozott ki Budapesten, és leállt a tömegközlekedés. Közben a nagyüzemekben munkástanácsokat, a vidéki városokban és falvakban forradalmi vagy nemzeti bizottságokat választottak, melyek igyekeztek átvenni a gyárak, illetve a települések majd a járások, megyék irányítását a helyi párt- és állami vezetéstől, és nemzetőrséget szerveztek a rend fenntartására, az elért eredmények védelmére. A végletekig kiélezték az ellentéteket a következő napok sortüzei számos városban. Október 25-én Budapesten a parlament előtt, másnap pedig Mosonmagyaróváron több mint száz halott maradt a tüntetés helyszínén. A következmény nem az ellenállás megtörése, hanem felerősödése lett.

Mindez a Nagy Imre-kormányt és az átalakult pártvezetést – 25-én Kádár János váltotta Gerőt az elsőtitkári pozícióban – az események átértékelésére, a szovjet vezetést pedig tárgyalásos megoldás keresésére kényszerítette. Október 28-án Nagy Imre és Kádár immár *nemzeti demokratikus mozgalomnak* nevezte a felkelést, a kormány tűzszünetet hirdetett, megállapodás született a szovjet csapatok Budapestről történő kivonásáról, amit Moszkvában is jóváhagytak. A miniszterelnök bejelentette az Államvédelmi Hatóság felszámolását, s azt, hogy a rend fenntartását a felkelést támogató budapesti rendőrségre, a honvédségre és a felkelőkre alapozzák. A kompromittált régi vezetők elhagyták az országot. Közeledett tehát a felkelők és a kormányzat álláspontja, s közeledni látszott a megegyezés. Ezt erősítette a kormány többszöri átalakítása, mely során 1947 előtti kisgazda, szociáldemokrata és

parasztpárti politikusok kerültek a kabinetbe a kommunisták mellé, majd a többpártrendszer visszaállításának bejelentése október 30-án – szovjet jóváhagyással. Másnap a Magyar Dolgozók Pártjának elnöksége a párt feloszlataásáról és új párt alakításáról döntött Magyar Szocialista Munkáspárt néven. Nagy Imre pedig bejelentette: tárgyalások kezdődtek Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépéséről. Mindezek hatására a forradalmi, illetve a munkástanácsok támogatásukról biztosították a kormányt, s felhívást adtak közre a termelés és a közlekedés újraindítására.

Úgy tűnt, tehát, hogy október utolsó két napja kedvező fordulatot hozott az ország életében. Fordulat azonban nem csak Magyarország határain belül zajlott le. Az pedig nem a sikert, hanem a forradalom tragikus végét eredményezte. Az események hatására a szovjet pártvezetés október 30-án – heves belső viták után – még arról döntött: elismeri az egyes kommunista pártok és országok jogát arra, hogy a nemzeti sajátosságok alapján, saját utat járva „építsék a szocializmust”; egyben készségét fejezte ki, hogy tárgyalásokat folytasson csapatainak Magyarországról történő kivonásáról. Másnap ezzel szemben elhatározták a „Forgósél” hadművelet megindítását, a forradalom fegyveres leverését. A fordulatban szerepet játszott a nemzetközi helyzet alakulása, mindenekelőtt a szuezi válság fejleményei, s bátorítást adott hozzá Dulles, amerikai külügyminiszter kijelentése, mely szerint az Egyesült Államok nem tekinti potenciális katonai szövetségésének a kelet-európai államokat, így Magyarországot sem. Befolyásolhatták a keményvonalasok felülkerekedését a budapesti pártközpont ellen október 30-án indított támadásról, és a védőivel szembeni kegyetlenkedésekről szóló hírek is.

A szovjet csapatok beáramlását észelve november 1-jén Nagy Imre bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, kinyilvánította az ország semlegességét, s kérte, hogy az ENSZ közgyűlése tűzze napirendre a magyar kérdést. Ezzel lényegében végleg azonos platformra került a kormány a forradalmárokkal. Az egység megvalósult – ebben a kérdésben. November 4-én azonban már ismét a fegyvereké volt a szó. Az elhúzódó utóvédharcok megszűntével, az ellenállás felszámolásával a forradalmat végleg leverték.

A forradalmak története azt bizonyítja, hogy kezdetben egyetértés van a résztvevők között; addig, amíg a társadalom többségét gúzsba kötő, gyűlölt rendszer ellen kell harcolni. A régi felszámolása után,

a jövőt illetően már korántsem azonosak a vélemények, s a folytatást rendszerint viták, konfliktusok, sőt, polgárháborúk jellemzik – miként a francia forradalomban is. Magyarországon, 1956-ban nem volt idő a kibontakozásra. Épp csak felcsillant a remény a nyugodt termelés és hétköznapi élet helyreállítására, az új rend kiépítésének megindítására. El sem kezdődhetett a „hogyan tovább?” megvitatása, s már dübörögtek a szovjet tankok Budapest és a nagyobb városok utcáin, hogy végérvényesen leverjék a forradalmat.

Ám a sokféleség e néhány napban is létezett.

Sokféleség jellemezte a helyzetet mindenekelőtt *politikai értelemben*. A más és más sérelmeket elszenvedő, más kulturális hagyományokkal rendelkező társadalmi rétegek eltérő módon képzeltek el a jövő Magyarországit. Erre utalt a budapesti tudományegyetem október 26-án alakult Egyetemi Forradalmi Diákbizottságának felhívása: „Tegyük félre a pártoskodást... Az egyetemi ifjúság felhív minden pártot és csoportosulást, hogy szűkebb pártérdekeit *ideiglenesen* félretéve a *forradalom és nemzeti szabadságharc győzelméig* minden erejével nemzeti egységünk és védelmi képességünk erősítésén munkálkodjék!” Az aggodalom nem volt alaptalan. A forradalom napjaiban 32 párt alakult újjá, illetve szerveződött új politikai csoportosulásként – az átalakult kommunista párttól a szociáldemokrata, kisgazda, liberális és különböző keresztény irányzatokon át új, radikális alakulatokig. Politikai programjaikban ugyan majd mindegyik hangsúlyozta, hogy a legfontosabb 1945 utáni változásokat, vívmányokat (pl. a földosztást, az államosításokat) nem kérdőjelezi meg, ám a politikai berendezkedés részletei, a vállalkozások lehetőségei, az egyházak szerepe tekintetében és számos más kérdésben eltérő alternatívákat vázoltak fel. De nem csak a politikában érvényesültek eltérő nézetek – a barikádokon is. Az egyik harci csoport vezetője antikommunista jelszavakkal hívta harcba fegyvereseit, míg a másiké – képletesen szólva – az úttorlaszra kitűzött vörös zászló mellől, vörös csillagos sapka alól nézett farkasszemet a hasonló jelvénnel díszített szovjet tankokkal.

Rendkívül színes képet mutatott a forradalmat üdvözlők és támogatók mentalitása is. Ezrek vállalták az egyoldalú és kilátástalan harcot, életük kockáztatását – főként nagyobb városokban. A keserű gyűlölet sokakból váltott ki vad ösztönöket, melynek eredménye államvédelmisek kegyetlen meglincselése lett. Az indulatok érthetőek voltak, a százak halálával járó önfeláldozás elismerést és tiszteletet érdemlő hősi

tett. De fel kell tennünk a kérdést: kevésbé érthető és elfogadható-e azok álláspontja, akik más magatartást tanúsítottak ezekben e napokban? Nem érdemel-e méltánylást főként politikusok, értelmiségiek azon törekvése, hogy a körülmények higgadt mérlegelése alapján tűzzenek ki reális célokat, hozzanak józan döntéseket, s ahol lehet, tárgyalások révén érjenek el eredményt? Avagy kevésbé volt-e hasznos azoknak az egyetemistáknak a tevékenysége, akik fontosabbnak tartották a vidéki forradalmi szervek megalakításának segítségét és az élelmiszergyűjtést, mint a fegyveres harcot? Tekinthesz-e gyávaságnak a korábban sokszorosan megnyomorított falvak népének kevésbé radikális hangját, s még kevésbé radikális tetteit? Azokét a parasztokét, akik – családjuktól megvonva az egyébként is szűkös betevőt – élelmiszert küldtek a városokba, azoknak, akik helyettük is harcoltak a barikádokon? Van-e okunk elítélni azokat az anyákat, akik féltették, s visszatartották gyermekeiket a tüntetéseken, főként a harcokban való részvételtől, miközben minden idegszálukkal azt várták, hogy mások kivívják a győzelmet?

S végül fel kell tennünk azt a kérdést is: volt-e értelme, haszna a véres áldozatoknak? A válaszunk csak egyértelmű igen lehet.

Mindenekelőtt nemzetközi hatását és jelentőségét kell kiemelnünk. Ez volt az első, országos kiterjedésű, politikai és fegyveres kísérlet a szocialista országokban a sztálinista rendszer és a Szovjetuniótól való politikai, katonai és gazdasági függés felszámolására, a nemzeti hagyományokra épülő, független, demokratikus állam megteremtésére. Közvetlen hatása sem maradt el. Ma már tudjuk, hogy nemcsak az ugyancsak forradalmi hangulatú Lengyelországban szimpatizáltak a magyar forradalommal. A hatalom szigorával dacolva – főként egyetemisták részvételével – szimpátiatüntetésekre került sor számos helyen Csehszlovákiában, Romániában, sőt a Szovjetunióban is, melyeken saját rendszerük reformját is követelték.

Magyarországon, *rövidtávon* érezhető hatása volt a forradalomnak, hogy Kádár kormánya már a restaurációt szolgáló megtorlás időszakában is javított a társadalom életfeltételein – a Rákosi-korszak viszonyaihoz képest. 1963-tól pedig a többi szocialista országnál kedvezőbb kereteket biztosított a gazdaság liberalizálása, a vállalkozások korlátozott engedélyezése, a nagyobb mozgásszabadság, a külföldre, egy idő elteltével a Nyugatra utazás lehetősége. És a szabadabb kulturális élet, mely lehetővé tette, hogy legalább a hatalmat közvetlenül nem veszélyeztető kritikai gondolatok is nyilvánosságot kapjanak – ha csak mű-

vészi formában (filmekben, irodalomban) is. Anélkül persze, hogy a hatalmi gépezet érdemben változott volna.

Hosszabb távon a forradalom emléke ébren tartotta az igényt az úgynevezett „puha diktatúra” felszámolására. A rövid távú előnyök pedig – ha korlátozottan is – lehetőséget adtak arra, hogy a rendszer azonos módon gondolkodó kritikusai egymásra találjanak, s ha titokban is, szerveződjenek. Másrészt a második gazdaságban lehetővé vált a tapasztalatszerzés vállalkozások indítása, szervezése terén. Mindennek fontos szerepe volt abban, hogy Magyarországon tárgyalásos keretek között, véraldozatok nélkül kerülhetett sor a rendszerváltásra. Más vonatkozásban: a társadalom viszonylag széles rétegét készítette fel az új gazdasági lehetőségek kiaknázására.

A hosszabb távú hatások közé sorolhatjuk tanulságait, mert 1956 dicsőséges és tragikus eseménysorából is van mit tanulni. A mai magyaroknak épp úgy, mint másoknak, kis népeknek és nagyhatalmaknak egyaránt. Most csak három fontos, okulásra intő elemet van időnk jelezni.

Elsőként azt, hogy egy érdekektől, családi hagyományoktól és kulturális értékrendektől erősen tagolt társadalomban soha nem lehet mindenre kiterjedő, teljes és zavartalan nemzeti egységet megvalósítani – ezért azt hirdetni sem érdemes. De lehet és kell *közös nemzeti célokat kitűzni*, s egységet tükröző együttműködést teremteni *azok megvalósítása érdekében*. Ennek feltétele, hogy mindannyian tudomásul vesszük: az élet sok-sok dolgában mást akarunk, és másként képzeljük el életünket. Feltétele az, hogy kölcsönösen megismerjük, megértjük, és tiszteletben tartjuk egymás álláspontját, s ennek tudatában törekedünk az együttműködésre minden területen, ahol lehetséges.

Tanulsága az is, hogy a nagy célok eléréséhez lehet nélkülözhetetlen a hősiesség, de nem elégséges. A reális erőviszonyokat nem mérlegelő, érzelmektől hajszolt cselekvés kevés esélyt ad a sikerre. Azok a vezetők, politikusok, akik ezt nem mérlegelik, nem veszik figyelembe döntéseik során, kudarcra ítélik saját politikai akcióikat, s tévútra vezethetik híveiket, támogatóikat is.

Harmadjára arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a politikai hatalmat gyakorlóknak be kell látni: egy társadalom fejlődését lehet megfelelő intézkedésekkel – a gazdaság, a szociális ellátás és a kultúra fejlesztése révén – elősegíteni, akár gyorsítani is, de csak az adott társadalom állapotát, hagyományait, szokásait figyelembe véve. Minden olyan kí-

sérlet, mely erőszakkal, netán külső hatalmi érdekek alapján avatkozik be egy társadalom életébe, s azt – annak akarata ellenére – radikális gyorsasággal és eszközökkel akarja kiközöktetni hagyományos kerékvágásából, kudarcra van ítélve. Az ilyen akció legfeljebb látszateredményeket szülhet, s előbb vagy utóbb robbanáshoz vezet: társadalmi robbanáshoz és valódi robbantásokhoz egyaránt.

A sokféleség tehát kezdettől jelen volt a magyar forradalomban. A szovjet csapatok és a politikai rendőrség (az ÁVH) támadása azonban összefogásra készítette a különböző erőket a közös cél, a zsarnokság és az idegen megszállás felszámolása érdekében. A különböző erők e 13 napban nem egymásnak feszültek, hanem összeadódtak. Ez volt az elért sikerek titka. A külső körülmények kedvezőtlen volta, az egyenlőtlen erőviszonyok vezettek a vereséghez – a leveretéshez, ami a hősiek ellenállás újabb megnyilvánulásait hívta életre. A rövid idő pedig nem tette lehetővé, hogy a jövővel kapcsolatos eltérő nézetek markánsan ütközzenek egymással. Maradt a jogos, hősiek és ezért igazságos harc – és annak emléke napjainkig.

Mindent egybevetve ezért vallom én is Gyarmati György kollégám szavaival: „*Magyarország huszadik századi történetében október forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény.*”

Irodalom

- A vidék forradalma. Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai.* Szerk. Simon Zoltán. Debrecen, 1992
- A vidék forradalma, 1956. I.* Szerk. Szakolczai Attila – Á. Varga László 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 2003
- A vidék forradalma, 1956. II.* Szerk. Szakolczai Attila. 1956-os Intézet, Budapest, 2006
- Bányászok és bányavárosok forradalma, 1956. Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére.* Szerk.: Bircher Erzsébet és Schuller Balázs. A Központi Bányászati Múzeum Közleményei 5. Központi Bányászati Múzeum Alapítványa, H. n. [Sopron], 2006

- Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban*. Budapest, 2005
- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk.: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1996
- Eörsi László: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 2001
- Eörsi László: *Széna tériek, 1956*. Budapest, 2004
- Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsaba, 1992
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Egy forradalom üzenete (Magyarország 1956)* Budapest, 1989
- Födesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. (Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945–1947)*. Budapest, 1995
- Gati, Gharles: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, 2006
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után*. Budapest, 1991
- Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Budapest, 2000
- Gyarmati György: *Töprengések 1956 októberéről (Válasz helyett)* *Múltunk* 2006. 4 sz. 46–60. Idézet 59.
- Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígázatában*. Budapest, 1988
- Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKB KB levéltárából*. Vál.: Vjacseszlav Szereda és Alekszand Stztikalin. Budapest, 1993
- Horváth Miklós: *Maléter Pál hadikronikája*. Budapest, 2003
- Hungaricus (Fekete Sándor): *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól*. Budapest, 1989
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza I–II*. Budapest, 2001, 2003
- In Memóriam Nagy Imre*. Szerk.: Tóbiás Áron. Debrecen, 1989
- Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. Sajtó alá rendezte: Ständeisky Éva. Budapest, 1990
- Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1945–1956*. Pécs, 1994
- Izsák Lajos: *Rendszerváltástól – rendszerváltásig*. Budapest, 1998
- Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1990*. Budapest, 1993

- Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútjáról.* Szerk.: Rácz Árpád. Rubicon-Ház Kiadó, Budapest, 2001
- Király Béla: *Honvédségből Néphadsereg.* H. és é. n.
- Kortárs krónika 1956.* Vál. és szerk.: Nővé Béla. Budapest, 2001
- Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998
- Krónika 1956.* Főszerk. Izsák Lajos, szerk. Stemler Gyula. Budapest, 2006
- Lendvai, Paul: *Forradalomról tabuk nélkül 1956.* Budapest, 2006
- Lendvai, Paul: *Magyarok, kudarcok győztesei.* Budapest, 2003²
- Lomax, Bill: *Magyarország, 1956.* Budapest, 1989
- M. Kiss Sándor – Kahler Frigyes: *Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956.* Budapest, 2002
- Magyarország a XX. században. 1. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás.* Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996
- Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála.* Budapest, 1989
- Molnár Miklós: *Egy vereség diadala. A forradalom története.* Budapest, 1991
- Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* Szerk. Szántó László. Budapest, 2006
- Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953.* Szerk. Balogh Sándor. Budapest, 1986
- Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24–28.* Szerk. Horváth Julianna, Ripp Zoltán. Budapest, 1997
- Pomogáts Béla: *Irodalmunk szabadságharca 1956.* Budapest, 1989
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I. 1896–1953. II. 1953–1958.* Budapest, 1996, 1999
- Rainer M. János: *Nagy Imre.* Budapest, 2006
- Rendőrségi napi jelentések I. (1956. október 23. – december 12.) és II. (1956. december 13–31.)* Összeáll. és bev. Kajári Erzsébet. Budapest, 1996, 1997
- Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Budapest, 2002
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999

- Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, 2001
- Szántó László: *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Kaposvár, 1995
- Szovjet katonai Intervenció, 1956*. Szerk. és bev. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, 1996
- Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956*. Összeáll.: Baráth Magdolna. Budapest, 2002
- Tikos jelentések 1956. október 23. – november 4.* Vál.: Geréb Sándor. Budapest, 1989
- Top Secret I. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Az állami kapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*. Szerk. és bev. Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. Budapest, 1995
- Top Secret II. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. A magyar-jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*. Szerk. és bev. Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. Budapest, 1997
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2000
- Varga László: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest, 1994
- Závada Pál: *Kulákprés*. Budapest, 1986

Totalitás, lokalitás, parcialitás, perszonalitás

(Töprengés a történetíró módszereiről
az '56-os forradalom kapcsán)*

A címben szereplő idegen szavak ridegen, sőt riasztóan hangozhatnak, ám tömören és pontosan fejezik ki a magyar kifejezésekkel bonyolultabban körülírható jelenségeket, melyekről szólni kívánok. Olyan kutatás-módszertani problémákról, melyek nagyon markánsan jellemzik az 1956-os forradalom történetét feltáró kutatásokat, illetve műveket, ám tanulságai minden más kérdés vizsgálata során is hasznosíthatóak.

A forradalom és a társadalom viszonyának megítélésében mindmáig vannak eltérések és viták, amit számomra emblematikusan fejez ki Mécs Károly 1996-ban, a TV-ben látott interjújának két – mások által is sokat idézett – mondata. Az egyik szerint a magyar társadalom soha nem volt olyan egységes, mint 1956-ban. Az utána következőben Göncz Árpád szavait idézte: annyi forradalom volt, ahány résztvevője. Meggyőződése, hogy – a látszólagos ellentmondás ellenére – mindkettő igaz.

A véleménykülönbségek oka – sok más mellett – kutatás-módszertani kérdésekben, illetve az azt befolyásoló körülményekben is keresendő. E tekintetben mindenekelőtt két fontos momentumot kell kiemelni.

Az *első* az, hogy a forradalom megítélésének kezdettől és mindmáig politikai jelentése és jelentősége is van. Abból fakadóan, hogy a magyar társadalom igazságos forradalomként megélt, óriási többségének törekvéseit megjelenítő jogos harcát – legitimációs megfontolásból is

* A közlemény „Az 1956. évi magyar forradalom ötven év után” című nemzetközi konferencia (MTA Székház, Budapest, 2005. október 16–17.) „A magyar állam és társadalom 1956-ban” című szekciójában elhangzott vitaindító előadás szerkesztett szövege. A közlemény jellegéből fakadóan nem közöljük a teljes felhasznált irodalmat, csak a bizonyító példák forrásait jelöljük.

– a kádári hatalom ellenforradalomnak minősítette. A rendszerváltásig nem tehettek másként a kérdéskörrel foglalkozó honi kutatók sem. *Tabutémáról* volt szó, melyről – hivatalosan – csak a politikai elvárásnak megfelelően lehetett nyilatkozni szakmai fórumokon is.

Innen ered, hogy nemcsak a közbeszédet mindenekelőtt meghatározó politikai értékelések, hanem a történeti kutatás is – különösen a kezdeti, az emigrációban és a honi ellenzék körében készült, külföldön publikált elemzések mutatnak ilyen képet – a társadalom valamenynyiregére kiterjedő ellenállást, s az ebben megnyilvánuló *egységet* hangsúlyozta, s hangsúlyozza ma is. Hozzá kell tennünk: a forradalom egész időszakára vonatkozóan. Okkal és joggal. Különösen jellemző ez a megközelítés az évfordulók ünnepi alkalmain. Ne feledjük: a forradalomként történő értékelésnek – emlékezzünk a Pozsgai Imre 1990. januári bejelentése által kavart viharra – ugyanúgy politikai jelentősége és funkciója is van – sőt, mindenekelőtt az volt –, mint annak idején a kádári minősítésnek. Nem véletlen, hogy legfontosabb állami ünnepeink sorába került. A történelmi eseménysornak a nemzeti identitást erősíteni hivatott szimbolikus jelentése lett. A magyar nép *egységes*, hősi harcának méltatása pedig norma – ha nem is kizárólagos, mint az ellentétes tartalmú kádári ítélet. És ez nemcsak a közgondolkodást határozta meg, hanem – jóllehet különböző mértékben, személyenként eltérő módon – óhatatlanul befolyásolta a kutatás tartalmát, térmát és az értékeléseket is. Azt is mondhatjuk: *sztereotípiává* vált. Mivel elemi társadalmi igény, politikai és szakmai érdek volt az ellenforradalom – jogos – forradalommal és szabadságharccal minősítése, méltó helyére emelése, ez újabb kiterjedt és alapos kutatások nélkül, *országosan érvényes* értékítéletként fogalmazódott meg. Vagyis az történt, hogy – érthető politikai reflexióként – *egy hamis sztereotípiát, egy igaz(nak tartott) sztereotípiával kívántak kitörölni a társadalom emlékezetéből.*

Ebből fakad a *másik* jellemző: az, hogy kezdetben, s meglehetősen hosszú ideig Budapestre koncentrált a forrásfeltáró és az eseményeket elemző kutatás. Ezen belül is kiemelt figyelmet kaptak a politikai aspektusok, illetve a hősiegy fegyveres harc, s annak aktív résztvevői. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy *az egész országra vonatkozó következtetéseket* is az így kialakult – a fővárosi történések meghatározó szerepe ellenére is *lokális* – ismeretanyag alapján *fogalmazták meg.* Társadalomtörténeti relációban is. Ebben a tekintetben az utóbbi 10–15 évben következett be fokozatosan kiteljesedő változás, melyet gyűjtemé-

nyes kötetek,² különböző városok eseményeit feldolgozó könyvek és tanulmányok reprezentálnak. Az egyes társadalmi rétegek reakcióit, részvételét illetően pedig – számos közlemény mellett – a Politikatörténeti Intézet 2005-ben e tárgyban rendezett konferenciáját, vagy a Soproni Központi Bányászati Múzeum által kiadott *Bányászok és bányavárosok forradalma, 1956*³ című kötetet érdemes kiemelni.

A kutatómunka fejlődésének trendje tehát a *totalitásból* indult ki, s tart a *lokalitás* (a területi egységek, települések, intézmények), a *parcialitás* (egyes társadalmi rétegek, foglalkozási csoportok stb.) és a *perszonalitás* (az egyes személyek szerepének megítélése) irányába. A központból a perifériák felé.

A vázolt folyamat – különösen kezdetben – szükségszerűen eredményezte azt a jelenséget, hogy helyi viszonyok feltárása során gyakorta nem a település önfejlődése szerves eredményinek megismerése, hanem a budapesti események ottani hatása volt a vizsgálat elsődleges tárgya. A budapesti események jellege a helyi jelenségek értékelésének mércéje. Ennek következménye az egyébként igen értékes és nélkülözhetetlen munkák egyik gyengéje: gyakran a legjobb tanulmányok is eseményleíró jellegűek, esetlegesen, nem módszeresen vizsgálják az '56-os reflexióknak, az egyes településeken tapasztalt megnyilvánulásoknak a sajátos, helyi társadalmi hátterét, szociális, ideológiai vagy éppen személyes indítékait. (Utóbbi szempont kapcsán fontos megemlíteni, hogy negyedik elemünk – a *perszonalitás* – máig inkább a forradalom központi szereplői [Nagy Imre, Maléter Pál, Losonczy Géza stb.] szerepének, azok mozgatórugóinak bemutatására korlátozódik, s hiányzik a helyi vezetők tevékenységének, személyiségének alapos feltárása.)

Úgy gondolom – s az eddig született mikrovizsgálatok is ezt igazolják –, hogy a *területi, társadalmi rétegenként* tapasztalható és *személyi* sajátosságok megismerése döntő fontosságú '56 megértése szempontjából, mert a forradalom valóban országos volt, nem lokalizálódott

² Lásd pl. Simon Zoltán (szerk.): *A vidék forradalma. Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai*. Az 1956-os Forradalom Történetének Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, Debrecen, 1992.; Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 2003, Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. II.* 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

³ Bircher Erzsébet és Schuller Balázs (szerk.): *Bányászok és bányavárosok forradalma, 1956. Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére*. A Központi Bányászati Múzeum Közleményei 5. Központi Bányászati Múzeum Alapítványa, H. n. [Sopron], 2006.

Budapestre meg néhány nagyvárosra. Azzal együtt, hogy a forradalmi jellegű megnyilvánulások csak nagyon ritkán öltöttek erőszakos, fegyveres formát – főleg a kisebb városokban és a községekben. Részben a paraszti és a munkás tradíciók eltérő volta miatt, részben pedig azért, mert falun alig került sor szovjet katonai beavatkozásra, s ugyancsak ritkábban az ÁVH erőszakos fellépésére, ami a fegyveres ellenállás közvetlen kiváltója volt – szinte minden esetben.

A részletek feltárását szolgáló mikrotörténeti kutatások fontosságát témánk szempontjából csak néhány – elsősorban pécsi-baranyai – példa felvetésével igyekszem jelezni.

A kádári minősítés cáfolatának egyik fontos érve, hogy a harcok résztvevőinek, s a megtorlást elszenvedők, a kivégzettek legnagyobb hányada *fiatal munkás és egyetemista* volt. A statisztikák ezt meggyőzően bizonyítják. A részletek azonban erősen árnyalják a száraz tényekből – további elemzések mellőzésével – levonható következtetéseket. A bányászok szerepét tárgyaló kötetben Schuller Balázs közli annak a 23 bányásznak rövid életútját, akiket – forradalmi szerepükért, a legradikálisabb tettek végrehajtóiként – halálra ítélték. A zömmel 20–27 éves elítéltek közül csak 10 dolgozott eredendően bányában (csupán egy származott bányász családból), a többiek kényszerből kerültek oda. 14 börtönviselt volt (közülük 5 ezért dolgozott bányában), négyen az elemi négy osztályát sem végezték el, s hárman pszichiátriai kezelés alatt is álltak. Jóllehet, a bányászathoz kötődőknek csak szűk csoportjáról van szó, ezek az adatok is óvatosságra intenek bennünket a munkásság sommás megítélése tekintetében. Ám mindez nem csökkenti a forradalmár bányászok érdemeit.⁴

Ezt igazolják komlói és pécsi példák is.

Komlón, a tradicionális bányászfaluban, 1950 előtt mintegy 2000 alkalmazottja volt a bányának. A sztálinvárosi kohó számára nélkülözhetetlen kokszolható szén miatt rohamosan fejlesztették az üzemet, melynek eredményeként 1955-re 11 ezer fölé emelkedett a foglalkoztatottak száma. A mintegy 9 ezer fős gyarapodás nem szakmabeliekből került ki. Jöttek alföldi agrárproletárok, a kitelepítést megúszó, de a lakóhelyről elkényszerült németek, Pécsről kényszerkitelepített hivatalnokok, a falvakból a kulákként megbélyegzettek, az ország különböző

⁴ Schuller Balázs: Péladaképek lázadása? A magyar bányásztársadalom 1956-ban. In: *Bányászok és bányavárosok forradalma...* i. m. 246–308.

pontjairól politikai és köztörvényes elítéltek. Zömmel ide kerültek a Budapestről kipaterolt prostituáltak, akik szintén a bányában végeztek fizikai munkát. Rendkívül tanulságos a vállalt szerepek, a tanúsított magatartás csoportonkénti alakulása. A bányáüzemek nemzeti tanácsaiba és a Komlói Városi Nemzeti Tanácsba főként a biztosabb egzisztenciájú vajúrokat, a régi szakembergárda tekintélyes tagjait delegálták, akik az országosan jellemző radikális követelések mellett a rend fenntartására, mérsékelt magatartásra törekedtek, s intettek másokat is. A tüntetések hangadói, a rendőrség, a volt ÁVH-sok elleni erőszakosabb fellépés szorgalmazói elsősorban a nagyobb sérelmeket elszenvedő „újak”, közülük is főként a korábbi rabok és a prostituáltak voltak. Akkori foglalkozásuk miatt őket is a bányászok közé sorolták.

Egy másik példa Komlóról – a személyiség szerepéről. A nemzetőrség vezetőjévé Pulszky László hivatalnokot nevezték ki, aki nem tudott megbirkózni a feladattal. Egy volt „horthysta” századost, az egzisztenciájában megroppantott Turner Istvánt állították a helyére, aki megfelelő katonai ismeretekkel rendelkezvén rendet teremtett, hatékonyá tette a nemzetőrség munkáját. November 3-án e két ember között kemény vita alakult ki. A harcos antikommunista indulatoktól is vezérelt százados az orosz alakulatok közeledésének hírére a legradikálisabb megoldásokat választotta volna: alá akarta aknázni az utakat, s felrobbantani őket. A közben beosztottjává lett volt parancsnok viszont – józanul mérlegelve az erőviszonyokat – meggyőzte a város vezetőit a terv esztelen voltáról, s lényegében megvédte Komlót az értelmetlen véráldozattal járó akciótól.⁵

Pécsi példák. Hasonló jellegű helyzetek alakultak ki a Baranyai Megyei Munkásság Nemzeti Tanácsának ülésein, ahol a volt kisgazda főispán, dr. Kertész Endre jogi ismeretekre és politikai tapasztalatokra alapozott, higgadt, mérsékelt magatartást tanúsított. Az uránbánya küldöttei rendre elégedetlenkedésüket fejezték ki vele szemben – radikális megoldásokat követelve. Tehát nem a tradicionális szénbányászok. Az uránbányában (Bauxitbánya Vállalat néven) 1955-ben kezdődött a kitermelés. Alkalmazottainak összetétele hasonló volt a komlói bányáéhoz, zömmel nem szakképzett bányászok voltak, egzisztenciális kényszerek hajtották őket Pécsre. Ezek az uránbányászok akarták november 25-én

⁵ A komlói eseményekről lásd Rozs András: Baranya megyei bányáüzemek és bányász települések az 1956-os forradalomban. In: *Bányászok és bányavárosok forradalma...* i. m. 7–72. Különösen: 35–45.

fegyverrel megtámadni a volt ÁVH központját. Nem tudjuk pontosan, hogy kik voltak a hangadók, milyen társadalmi közegből származtak, milyen indíttatásúak voltak stb. De tudjuk azt, hogy Péter Károly orvostanhallgató, a MEFESZ 22-én Pécssett megválasztott elnöke beszélt le őket a tervről, és nem engedte, hogy az egyetemisták csatlakozzanak az eleve reménytelen akcióhoz, mert az felesleges véráldozathoz vezetett volna. Péter Károlyról azt is tudjuk, hogy agrárproletár család gyermeke. Ám nem egyedi esetről van szó. Pécssett (is) azt látni, hogy az egyetemisták soha nem voltak olyan radikálisak, mint az uránbányászok.⁶

Ismét egy olyan jelenségsor, ami azt igényli: nagyon alaposan vizsgáljuk meg, hogy a társadalmi hovatartozásnak – származásnak és korabeli státusznak egyaránt – és a személyiségnek milyen szerepe volt ezeknek a jelenségeknek az alakulásában. Azaz nemcsak társadalomtörténeti, hanem szociálpszichológiai, mi több, személyiség-lélektani szempontokat is mérlegelnünk kell. Különösen akkor, ha meg akarjuk érteni, hogy miért vannak különbségek társadalmi csoportonként, lakó- és munkahelyenként a forradalmi megnyilvánulásokban.

Egyetértek azzal a – tanulmányok, monográfiák tucatjaiban, s az 50. évforduló alkalmából rendezett konferenciákon is – sokak által megfogalmazott következtetéssel, hogy az ország lakosságának nem volt olyan csoportja, melyet ne ért volna – gazdasági, egzisztenciális, politikai, morális, vallási stb. – sérelem a Rákosi-korszakban. Ez eredményezte a sokat emlegetett egységet, mely záloga volt a győzelemnek, ami bekövetkezni látszott november első napjaiban. De én a dolgot megfordítanám, ugyanennek a jelenségnek a másik oldalát hangsúlyozva. Minden társadalmi réteget ért sérelem 1945-től, a földosztástól kezdve 1956-ig, de minden társadalmi réteg másféle helyzetben volt, eltérőek voltak ebből fakadó érdekei, s ezért mindegyik másféle sérelmeket szenvedett el. És szükségszerűen más-más módon reagáltak sérelmeikre. Nem csak azok eltérő volta miatt. Ezt eredményezték iskolázottságuk különböző szintjéből, vallási, nemzetiségi identitásukból, korábbi politikai kötődéseikből, családi hagyományaikból és számos más tényezőtől fakadó attitűdjeik is. Olyan időszakban, amikor – jól tudjuk – mind volumenüket, mind intenzitásukat tekintve soha

⁶ Bán Péter – Rozs András: Baranya megye. In: *A vidék forradalma, 1956.* i. m. II. 23–84. Legrészletesebb feldolgozását lásd Rozs András: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc Pécssett.* In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből* 20. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2009. 297–376.

nem látott változások zajlottak a magyar társadalomban, illetve egyes rétegeinek helyzetében.

Voltak azonban közös pontok: az idegen uralom és a hatalom önkénye. Azé a hatalomé, melyet – ha különböző intézkedések nyomán, s eltérő módon is – falusiak és városiak, üzemi munkások, értelmiségiek és diákok egyaránt megszenvedtek. Ez a közös ellenállás, a zsarnoki hatalom felszámolására és az ország függetlenségének visszaszerzésére irányuló egységes(*nek látszó*) akarat forrása. Ebben van egység. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy már e néhány napban is 32 párt, illetve politikai csoportosulás alakult. Ha összehasonlítjuk a Vida István és munkacsoportja által közreadott programjaikat,⁷ nyilvánvaló, hogy a közös követelések mellett eltérő célokat is megfogalmaztak. Egyetértés volt abban, hogy mit kell felszámolni, de – a korábbi élethelyzetek, hagyományok, politikai nézetek stb. eltérései miatt – koránt sem volt ilyen összhang a „merre tovább, hogyan tovább?” kérdésében. Az összes forradalmak tanulsága az, hogy a győzelmet követően a tagolt társadalom győztes erői közötti véleményeltérések domináltak, melyek gyakran polgárháborút eredményeztek a sikert kivívó csoportok között. Csakhogy ezek a különbségek 1956-ban, Magyarországon – a forradalom gyors leveretése miatt – nem kerülhettek igazán a felszínre.

A forradalom közismert, s mindenki által hangsúlyozottan emlegett, bemutatott jelképei – nemcsak az emlékezők és a publicisták, hanem történész kutatók szerint is – általában az egységet szimbolizálják. Én más jelentőséget tulajdonítok a lyukas zászlónak és a Kossuth-címernek. A lyukas zászló és a Kossuth-címer az egységet fejezte ki abban, hogy függetlenséget akartak és a demokráciát a zsarnoksággal szemben. Am voltak különbségekre utaló jelképek is. A barikádok többségén antikommunista jelszavakkal hívták harcba a fiatalokat. De volt olyan barikád is, melyen jelképesen „vörös zászló lengett”, és ugyanaz a vörös csillag volt a csapat vezérének sapkáján (Angyal Istvánra, a Tűzoltó utcai csoport vezetőjére gondolok), mint amilyen jelképpel felvonuló tankok ellen harcoltak kézifegyvereikkel. Ez is jelezte, hogy a közös ellenállásba – a győzelem esetére – bele volt kódolva az egymás elleni vita, esetleg küzdelem.

⁷ Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban. 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok.* MTA Jelenkor-kutató Bizottsága, Budapest, 1998.

Ám ez cseppet sem csorbítja a forradalmárok különböző csoportjainak érdemeit. S nemcsak a fegyveresekét, hanem a forradalomban másféle szerepeket vállaló csoportokét sem: a tárgyalásos megoldásokat kereső politikusokét, a „csendesebb”, de a városokat élelemmel ellátó parasztokét, a fegyveres harc helyett a vidéki szervek létrehozásában és az élelmiszer összegyűjtésében szorgoskodó egyetemistákét, vagy a gyermekeiket a harcoktól visszatartó, de a mások által kivívandó sikert vágyó anyákét. És nem csökkenti a forradalom dicsőséges voltát, nem rombolhatja nimbuszát. Csupán realisabban ítéelhetjük meg mind kirobbanásának, mind az események alakulásának okait, jelenünk és jövőnk számára is hasznosítható tanulságait. S ez által kétségtelenül módosul róla alkotott összképünk is.

Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, meg kell fordítanunk a forradalom kutatásában eddig érvényesült trendet. Nem a totalitásból kiindulva kell vizsgálnunk a lokális, parciális és perszonális tényezőket, mert így az említett legitimációs indíttatású, politikai célokat szolgáló sztereotípiák eltakarhatnak a kutató elől fontos tényeket és összefüggéseket. Meghatározó jelentőségűnek tartom, hogy az utóbbi három dimenzió – *lokalitás, parciális, perszonális* – szigorú szakmai szempontok alapján történő elemzése révén tárjuk fel a 13 nap társadalmi és politikai valóságának adatait és összefüggéseit, s ezek felhasználásával alkossunk új, árnyaltabb, az okok megértését sokkal inkább segítő képet a lezajlott folyamatok egészéről – a *totalitásról*. Ez persze számos, máig élő és közkeletű sztereotípia újragondolását, felülvizsgálatát is elkerülhetlenné teszi.

A Kádár-éra Magyarországon

Magyarország 20. századi történetében senki sem birtokolta olyan hosszú ideig a hatalmat, mint Kádár János. S mindjárt hozzátehetjük: olyan kizárólagos jelleggel is kevesen, mint ő. 1956 novemberétől 1988 májusáig volt a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára, s két alkalommal, néhány évig egyúttal miniszterelnök is. Meghatározó szerepe volt a politika alakításában: okkal nevezhetjük tehát e 32 évet Kádár-korszaknak.

Ha nevét és az általa fémjelzett korszakot említjük, itt, Berlinben, különösen annak keleti felében, bizonyára azonnal Ulbricht és Honecker neve, s az általuk vezérelt NDK ötlik fel a hallgatókban. Legalábbis összehasonlítási alapként. Nem véletlenül, hisz ugyanolyan rendszer kiépítői, illetve irányítói voltak. A Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság egyaránt diktatúra volt. Az 1960-as évek második felétől Keleten és Nyugaton egyaránt másként ítélték meg Magyarországot, mint az ún. szovjet blokk többi államát. Indokolt volt-e a megkülönböztetés? Vajon az azonosság, vagy ellenkezőleg, a különbségek jellemezték-e a szovjet szféra államait és vezetőit? Miként ítéltető meg ebben az összefüggésben Kádár és politikája? Ellentmondásokra utaló kérdések nemzetközi relációban.

1956 végén – 1957 elején Kádár János a leggyülöltebb emberek közé tartozott Magyarországon. Az ok: a forradalom leverésben vállalt szerepe, s a véres terror, amivel azt megvalósította, no és az, hogy mind ezt a szovjet csapatok segítségével végezte. Ha akkoriban népszerűségi versenyt rendeznek az országban, bizonyára a legutolsók között végez. Nem számíthatott volna sokkal jobb eredményre 1989–1990-ben, a rendszerváltás időszakában sem. Az ezredfordulón közvélemény-kutatást szerveztek arról, ki volt a 20. századi Magyarország legjelentősebb politikusa. Kádár János a három, legtöbb szavazatot kapott személy között szerepelt, ami a magyarok jelentős hányadának szimpátiájára utalt. Az egykor általa vezetett Magyar Szocialista Munkáspárt utódszerveze-

te a valóban demokratikus Magyarországon, szabad választások eredményeként immár harmadik kormányzati ciklusát éli. Különösen külső szemlélő számára nehezen érthetők a magyar társadalom értékítéleteinek ezek az ellentmondásai.

Hozzá kell tennünk: a jelzett reagálások mindkét aspektus, de különösen a magyar társadalom esetében gyakran érzelmiek, sőt indulatiak, azaz szubjektív jellegűek, s ebből fakadóan – mindkét irányban – többnyire egyoldalúak. Ezeket az érzelmeket persze nagyon is objektív tények, a hatalom intézkedései váltották ki.

Fontos társadalomtörténeti és társadalompszichológiai probléma a tömegmagatartás okainak vizsgálata. Ezúttal azonban csak arra van időnk, hogy annak a politikának a legfontosabb elemeit és összefüggéseit tekintsük át, mely ezeket az ellentmondásos érzelmeket kiváltotta.

Az okokat keresve mindenekelőtt le kell szögeznünk: a Kádár-éra nem tekinthető egységes, homogén időszaknak; több, egymástól igen jelentős eltéréseket mutató korszakra tagolható. Mindenekelőtt két fő korszakra:

1. 1956. november 4.–1963: a forradalom leverése, a hatalom restaurációja és konszolidációja fémjelzi ezeket az éveket.
2. Az 1963–1988 közötti időszak legfőbb jellemzője egyfajta látens, érdekeszámító konszenzus kialakítása a hatalom és a társadalom többsége között, illetve annak fenntartása – a lakosság egyes rétegei számára biztosított gazdasági, szociális és kulturális lehetőségek, kedvezmények révén.

A felszín az mutatja, hogy szakadéknyi különbség van a két korszak politikája között. Ezt erősíti az a tény, hogy maga a magyar társadalom is így érezte. Ám, ha a folyamatok mélyére nézünk, nyilvánvaló lesz számunkra a politikai gyakorlat fő elemeinek azonossága.

Kádár és környezete mindjárt a hatalom megragadásakor dilemma elé került: leverte egy forradalmat, amit ellenforradalomnak minősített, ezzel de facto pozitívnak, visszaállítandónak nevezve az azt megelőző nyers diktatúrát. A Rákosi-féle politikát, mely elhibázott gazdasági intézkedéseivel súlyos ellátási nehézségeket okozott, mely semmilyen tekintetben nem számolt az ország lehetőségeivel, a társadalom érzelmeivel, mely gúzsba kötött minden szellemi erőt, mely az Államvédelmi Hatóság révén, törvénytelen perekkel és más eszközökkel könyörtelen terroruralmat gyakorolt a társadalom felett, sőt a hatalmat birtokló párt felett is. Ennek maga Kádár is áldozata lett: a legfelső pártvezetés

tagja volt, amikor 1950-ben letartóztatták, és hamis vádak alapján életfogytiglani börtönre ítélték.

A börtönből szabadulva, 1954-ben mégis fontos párttisztviselőket váltalt Rákosi szolgálatában. Ennek magyarázatát alacsony szintű elméleti-politikai felkészültségében, gyenge személyiségében, gyávaságában, továbbá abban kereshetjük, hogy fiatal korától pártmunkából élt, ami imponált is neki. Mivel szakmáját tulajdonképpen sohasem gyakorolta, így csak a pártapparátusba tudott visszatérni. Befolyásolható volta, alkalmazkodó képessége miatt, amit gyenge akarata okán nevezhetnénk szolgálalkúságnak is, Rákosi alkalmasnak találta arra, hogy ismét a régi politika eszközévé tegye.

Kádár azonban – a vele történetek alapján és a társadalmon belül keletkezett, 1956 nyarán már robbanással fenyegető feszültségeket látva – a változások szorgalmazója lett. Ezért értett egyet a forradalom során megfogalmazott számos követeléssel, s vállalt szerepet a vezetésben 1956. október 31-ig. Ám minden változtatást csak a régi politikai keretek határain belül tudott elképzelni. Nem fogadta el a többpártrendszer kialakítását, a párt egyeduralmának felszámolását, amit ő a számára szent szocializmussal azonosított. Másrészt félelemmel és gyűlölettel töltötte el a forradalmi tömeg ugyancsak gyűlöletből – érthető gyűlöletből – fakadó kegyetlenkedése államvédelmisekkel, pártmunkásokkal szemben október utolsó napjaiban. Ez indította arra, hogy a szovjet vezetéshez forduljon, és vezető szerepet vállaljon a forradalom leverésében, a régi rend restaurálásában.

Ám a forradalom tapasztalatai azt is tudatosították benne, hogy nem lehet ott folytatni, ahol Rákosi abbahagyta. Nem volt más választása, mint megvalósítani annak egy részét – a politikai kereteket nem veszélyeztető részét –, amit a magyar társadalom túlnyomó többsége követelt, s aminek beteljesülésére reményt adott a forradalom.

Az ellentmondásos helyzet kétfarcú, ha úgy tetszik, ellentmondásos politikát eredményezett. A magyarországi történeti irodalom ezért jellemzi a Kádár-korszak első szakaszát a „kenyér és korbács” politikájának.

Kádárék 1956 novemberétől a szovjet haderő támogatásával mindekelőtt leverték az ellenállást: sortűzekkel, melyeknek mintegy száz halálos áldozata volt, letartóztatásokkal, a forradalom szerveinek – a különböző forradalmi bizottságok, munkástanácsok, fegyveres testületek, a forradalomban és az utána következő ellenállásban fontos szerepet játszó Írószövetség és a Magyar Újságírók Szövetségének – felszá-

molásával. Majd következett a könyörtelen és kegyetlen megtorlás. Az ekkor létrehozott ún. népbíróságok gyorsított bűnvádi eljárással 1956 novembere és 1959 vége között több mint 35 ezer embert fogtak perbe. Közülük 229-et halálra, s mintegy 22 ezret különböző időtartamú börtönbüntetésre ítélték. A kivégzettek száma végül elérte a 350 főt. Mindezeken túl bírósági eljárás nélkül internáltak mintegy 13 ezer embert. Hatalmas veszteséget jelentett az országnak az a kb. 170 ezer ember, aki a 211 ezer külföldre menekült közül nem tért vissza. Közöttük – a fegyveres harcok résztvevőin kívül – számos neves, sőt világhírű művész, tudós és sportoló, továbbá több ezer mérnök és húszezernél több képzett szakmunkás is volt. Az ítéletek áldozata lett Nagy Imre a forradalmi kormány elnöke és több munkatársa is.

Ezzel egy időben, 1956 végétől kedvezmények sorával igyekezett megnyerni a lakosság különböző rétegeit. Csupán néhány példát említve: számottevően, 17-29%-kal felemelték a bányászok, a munkások és a pedagógusok bérét. Mivel az árak nem változtak, ez életszínvonal-emelkedést eredményezett. A parasztok helyzetét javította, hogy elismerték a termelőszövetkezetek feloszlását, a kötelező beszolgáltatás helyett elfogadható áron vásárolta fel termékeiket az állam, s kb. 3 hektárig engedélyezték a föld szabad adásvételét. Csökkentették a kisiparosok és kiskereskedők adóit, lehetővé tették állami üzletek (boltok, vendéglők) bérbe vételét. Ismét engedélyezték a szabad munkavállalást, amit 1950-ben szüntettek meg. Az ilyen engedmények csak részleges sikerrel jártak. A katolikus egyház és a forradalomban jelentős szerepet játszó írók ellenállását pl. csak 1959-re sikerült politikai nyomással és kompromisszumokkal felszámolni.

Szimptomatikus eset volt a mezőgazdaság helyzetének rendezése. Kádárék ideológia-gazdaságpolitikai megfontolásból, és a társadalom legnépesebb rétegének ellenőrizhetővé tétele érdekében is ragaszkodtak a kollektív gazdálkodás bevezetéséhez. A meggyőzés módszerét alkalmazva, de a sikertelenség miatt az erőszak eszközeit is bevetve, 1961-re a parasztság 75%-át terelték be a TSZ-ekbe. Ugyanakkor új juttatásokban (betegbiztosítás és nyugdíj) is részesítették a TSZ-tagokat, ami a magángazdálkodóknak nem járt. A legnagyobb különbséget az 1950-es évek gyakorlatához képest az jelentette, hogy a korábban kuláknak minősített módos gazdákat igyekeztek megnyerni szövetkezeti vezetőknek. Ezzel nemcsak a többiek megnyerését, hanem a hatékonyabb gazdálkodást is kívánták szolgálni.

A lassan normalizálódó helyzetet fogta keretbe, s biztosította annak fenntartását a hatalmi struktúra restaurálása – részben új elemekkel. A többi párt felszámolásával helyreállították az MSZMP egyeduralmát. A társadalom ellenőrzése érdekében felszámolták a munkástanácsokat, a forradalom alatt létrejött egyesületeket, és újjászervezték a párt által irányított társadalmi szervezeteket. Az országgyűlés változatlanul formálisan működött, a választásokat inkább komédiának – a társadalom szemszögéből nézve tragikomédiának – lehetett nevezni. A bürokratikusan centralizált párt szűk vezetése hozott minden lényeges döntést, az állami szervek szerepe ezek jogszabályokkal történő legitimálására és végrehajtására korlátozódott. A folyamatokat a párt helyi vezetői kontrollálták, többek között azzal is, hogy de facto ők jelölték ki az állami intézmények és társadalmi szervek vezetőit. Nem szervezték újjá a forradalom alatt feloszlott Államvédelmi Hatóságot, tagjai azonban jórészt beépültek a rendőrségbe, melynek ún. III/III-as, belső elhárítási osztálya végezte a társadalom politikai ellenőrzését. Az MSZMP saját fegyveres testületeként 1957 elején létrehozta a Munkásőrséget. Kádár azonban a forradalmat leverő szovjet csapatokban látta hatalma legfőbb biztosítékát, ezért jelenlétüket 1957 márciusában – most először – államközi szerződéssel legitimálták. Kivonásukat, az ellenzék követelését meghallgatva, csak a párt vezetéséből történt kiszorítása után, 1989-ben vethette fel az MSZMP reformer vezetőiből álló kormány.

A konszolidáció alapvető akadálya volt az új hatalom nemzetközi elismerésének hiánya, amit emblematikusan fejezett ki, hogy az ENSZ-ben nem akkreditálták jelen lévő delegátusát.

A fordulat 1962–63-ban következett be. Ekkorra megszűnt minden ellenállás, a TSZ-ekbe kényszerítették a parasztságot, s ezzel minimálisra csökkent a magántulajdon aránya. Ezek alapján mondta ki 1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa a szocializmus alapjainak lerakását. 1963-ban pedig széles körű amnesztiát hirdetnek a forradalom után elítéltek esetében, amivel egyrészt enyhítették a társadalom egyik legnagyobb sérelmét, másrészt nagyrészt felszámolták az ország nemzetközi elszigeteltségét. Lezárult az a kétfrontos harc is, aminek jegyében a kádári politika folyt. A revizionistának minősített Nagy Imrét és körét már korábban kivégeztette, vagy félreállította. Most Rákosi hatalomban maradt követőinek nagy részét távolította el.

Ezzel megnyílt az út a hatalom és a társadalom kiegyezését szolgáló reformok bevezetéséhez, melyek közül a szűk területi keretek miatt csak példákat említhetünk.

A legfontosabb változások a gazdaságban történtek, különösen 1968-tól. Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett reform keretében feloldották a korábbi szigorú és részletes központi irányítást. Ennek nyomán pl. a vállalatok maguk dönthettek arról, mit és mennyit termelnek, milyen beruházásokat hajtanak végre, azaz, többé-kevésbé figyelembe kellett venniük termékeik eladhatóságát is. A teljesítményeknek megfelelően önállóan szabályozhatták a bérezést, ők határozhatták meg termékeik egy részének árát. Később a mérnökök és munkások ún. vállalati gazdasági munkaközösségekben a vállalat eszközeivel – munkaidejükön túl – saját hasznukra is termelhettek. Mindez egyrészt a piaci viszonyok néhány elemét építette be a gazdasági folyamatokba, másrészt növelte mind a vállalatok, mind dolgozóik érdekelttségét, s ezzel a termelés hatékonyságát. A termelőszövetkezetekben ezt a szerepet játszotta pl. az egyéni használatban lévő ún. háztáji gazdaságok területének növelése, az iparszerű termelési rendszerek bevezetése, illetve az ipari vagy szolgáltatási tevékenységet folytató melléküzemágak engedélyezése. Mindezek hatására az extenzív fejlesztés helyett az intenzív fejlesztés kapott hangsúlyt, s a nemzeti jövedelem 1966 és 1975 között átlagosan 6,5% körüli ütemben növekedett. Különösen jellemző volt ez a mezőgazdaságra, aminek teljesítményét nemzetközi elismerés is övezte.

Jelentős volt az infrastruktúra fejlesztése, amiből különösen a lakásépítést kell kiemelnünk, de bővült az iskola- és kórházi hálózat is, művelődési házak egész sora létesült, előrehaladt a vasúti, közúti és városi közlekedés fejlesztése stb. Számos új elemmel bővült az egészségügyi és szociális ellátás. Katastrofálisan szegényes maradt azonban a hírközlési, illetve telefonellátottság. Részben azért, hogy ezzel a lakosság információszerezési és továbbítási lehetőségeit is korlátozzák.

Mindez az életszínvonal – korábbihoz képest – látványos javulását eredményezte, melynek szembetűnő jele volt pl. az autóállomány (közte nagy számban a Trabant és a Wartburg) gyors növekedése, s a Balaton, illetve tavak és folyók partjainak beépítése nyaralókkal, a hobbikertek szaporodása a hegyoldalakon. Ennél is kedvezőbbnek érezte a lakosság nagy része a szabadság mértékének növekedését. 1963 után egyre több dologról lehetett írni és beszélni. A hatalom ugyan változtatlanul csak

a hivatalos ideológiának és politikának megfelelő műveket támogatta, de eltúrte a nem ellenséges alkotásokat. Számos olyan regény, dráma és film került a közönség elé, melyek nyílt kritikát mondtak a Rákosi-korszakról. Nem születtek azonban hasonlók Kádár hatalmáról, s tabutéma volt az '56-os forradalom, különösen az azt követő megtorlás. Ám idővel, az 1980-as években a népszerű humorista, Hofi Géza TV műsorokban pellengérezhette ki vidéki kiskirályok úrhatnámságát, s – jóllehet, finom eszközökkel – Kádárt is parodizálhatta. A legnagyobb hatása talán mégis a külföldre, egy idő után Nyugatra utazási lehetőségek bővítésének volt, ami a turistautaktól a konferenciákön való részvételen át a külföldi tanulmányok folytatásáig terjedt. S a példák sora folytatható.

A reformok azonban nem érinthették a rendszert, a politika világát, miként a Szovjetunióhoz való viszonyt sem. Jól jelzik ezt a kádári külpolitika legellentmondásosabb elemei. 1968-ban Kádár kezdetben üdvözölte a „prágai tavaszt”, saját reformjainak külső támaszát látva benne. Mégis szembefordult Dubčekkel, s hozzájárult a magyar csapatok részvételéhez annak leverésében. Az ok, hogy az új csehszlovák vezetés nemcsak a gazdaságot és más társadalmi alrendszerek reformját tervezte, hanem a politikai intézményrendszerét is. Ez pedig számára elfogadhatatlan volt. Lényegében ugyanez történt Gorbacsovval, akit már hatalomra kerülése előtt meghívott Magyarországra, mint a hazai reformok szovjet követőjét. Gorbacsov 1985 utáni reformjaitól, a glasztnosztól és a peresztrojkától azonban már idegenkedett, de nem léphetett fel ellene.

Ha visszatekintünk a két szakaszra, megállapíthatjuk: Kádár mindkettőben egyaránt alkalmazott két fontos eszközt, a korlátozásokat és a kedvezményeket, a „korbácsot” és a „kenyeret”, azaz hasonlíthatók egymáshoz. A különbség abban volt, hogy 1962-ig a korbácsból, utána a kenyérből jutott sokkal több a másiknál a magyar társadalomnak.

Mindezek után is felvetődhet még a kérdés: miért és miként sikerülhetett Kádárnak évtizedekig stabil kiegyezést teremteni a magyar társadalom nagy többségével? S miért lehetett viszonylag népszerű, legalábbis a keleti tömb többi országainak vezetőihez, pl. Ulbrichthoz és Honeckerhez képest? Az elhangzottak összefoglalásaként megállapíthatjuk, azért, mert a lakosság kétféle relációban is jobbnak érezhette, tudhatta helyzetét:

1. Magasabb életnívón és szabadabban élhetett, mint a Rákosi-korszakban. Biztos lehetett benne: ha nem fordul szembe nyíltan a hatalommal, nyugodtan élheti életét, s használhatja ki a rend-

szer adta – továbbra is korlátozott, de mégis bővülő – lehetőségeket anyagai és szellemi gyarapodására. Biztonságban érezhette családját, nem fenyegette munkanélküliség, jóllehet, szerény, de biztos jövedelme volt. (Zárójelben hozzátéhetjük: több millió – főképp idősebb és kevésbé iskolázott – magyar ember mai Kádár-nosztalgiajának is ez az alapja.)

2. Az átlag magyar utazásai során tapasztalhatta, romániai rokoniál láthatta, jobb anyagi feltételek között él, mint a szocialista országok többségének lakossága. Érezkelhette külföldön, és hallhatta a balatoni házában vagy nyaralójában üdülő keletnémet turistáktól, hogy szabadabban is. Bővülő nyugati utazási lehetőségeit kihasználva részben olyan javakhoz is hozzájuthatott, ami otthon nem volt beszerezhető. A határon legfeljebb a „veszélyes tartalmú” könyveket, politikai vagy pornóújságokat kobozták el tőle. Igaz, azt is láthatta, hogy a polgári demokráciák sokkal több lehetőséget biztosítanak polgáraiknak anyagi, szellemi és politikai téren egyaránt.
3. Legtöbbsen csak sejthették: mindez nem történhetett volna meg az '56-os forradalom nélkül. A forradalom emléke azonban figyelmeztetett is: a kényszerűen vállalt kompromisszum feladása, a lázadás eredménye csak újabb megtorlás, és az áldozatok árán elért, szerény eredmények elvesztése lehet.

És végül, (4) még egy okot kell említenünk: Kádár személyiségét, abból fakadó politikai stílusát, ami alapvetően tért el nemcsak Rákosi, hanem a kortárs keleti kommunista pártvezérek habitusától is. Szerény felkészültsége nem predesztinálta a sikerre. Ennek azonban előnyei is voltak. Mindenekelőtt az, hogy nem volt doktriner. A felvetődő problémákat praktikus módon kezelte. Csak a politika alapkérdéseiben, a rendszer alapjai tekintetében ragaszkodott mereven az ún. marxista elvekhez; a hétköznapi élet kérdéseiben azonban tudott rugalmas, alkalmazkodó lenni. Ezért is volt képes felismerni és kihasználni a kínáló lehetőségeket, s annak érdekében taktikus lenni mind a kül-, mind a belpolitikában.

A magyar munkás és paraszt azonban nem ezt látta benne, hanem a hozzá hasonlóan viselkedő, puritán embert. Kádár nem tűrte maga körül, és mások esetében is elítélte a személyi kultuszt, a hivatkozott megjelenést és magatartást. A hatalom korlátlan uraként is mindvégig egy hámoszobás villában élt egyszerű feleségével. 1957 tavaszán is,

amikor vállalt szerepe miatt gyűlölet övezte, elment közönséges kocsmába kártyázni, társalogni, egy fröccsöt meginni – örületbe kergetve ezzel biztonsági őreit. Kedvenc ételei a szegény emberek egyszerű étkei voltak. Fesztelenül, pózolás nélkül, az ő nyelvükön beszélt munkásemberekkel, parasztokkal. Sohasem hivalkodó öltözetben tartott nyilvános szónoklatai során – valós és átvitt értelemben egyaránt – tudott összekacsintani velük. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy egy idő után sokan kacsintottak vissza.

Más pártvezérektől eltérő habitusát jól jellemzi egy anekdota. 1967 májusában Budapestre látogatott Walter Ulbricht. A reptéri hivatalos ceremónia után felvonultak a pártközpont fekete Mercedes gépkocsijai, hogy a városba vigyék a vendégeket. Ám Ulbricht közölte: ő egy nyugatnémet gyártmányú autóra sohasem fog beszállni. Hiába érveltek, hogy a megfelelő biztonsági felszerelésekkel ellátott párt- és kormányzati járművek mind Mercedes-ek, a német pártvezér hajthatatlan volt. Kádár, megunva a huzavonát, hangosan odaszólt a ceremónia szervezőinek: „Fiúk, hozzanak Ulbricht elvtársnak egy Trabantot!”. (Saját és az autómárka nevét hallva Ulbricht – elveit feladva – dühösen szállt be az autóba.)

Mindez azonban csak felszín volt. Kádár éppúgy diktátor volt, mint Ulbricht és a többiek, akinek magatartását elítélte.

A Kádár által működtetett diktatúra ún. „puha diktatúra” volt – maga Kádár azonban nem „puha diktátor”, hanem ravasz és taktikus. Az 1956 után történtek megmutatták: tud kemény és könyörtelen is lenni. Később is, amikor például az 1968-tól folyamatosan tiltakozó ellenzéki értelmiségieket kellett eltenni az útból az 1970-es évek elején, vagy a március 15-ei nemzeti ünnepen a rendszer ellen tüntető diákokat kellett elhallgattatni az 1980-as években. Igaz – ekkor már – nem kivégzés volt az eszköz, és börtön is ritkábban. Többnyire megelégedett az országból történő kiutasítással, az elbocsátással és a rendőrök gumibotjával, amit a köznyelv 1956 novemberétől keserű szellemességgel csak „Kádár-kolbász”-ként emlegetett. Nem könyörületességből tette, hanem taktikai megfontolásból. Tudta, hogy a filozófusokat és más tudósokat nem követik az engedményekkel megnyert tömegek, miként azt is: ha erőszakot alkalmaz, az eredmény az 1956. évihez hasonló lázadás lehet. Ez is jelezte, hogy Kádár nemcsak kíméletlen leverője, de rabja is volt a forradalomnak. S egyben bizonyította, hogy annak véres áldozatai a vereség ellenére sem voltak hiábavalók.

Mindezt persze az egyszerű ember nem ismerte fel. Nem csak tudásának korlátai miatt. Elfedte szeme elől mindaz, amit az előző három pontban összefoglaltunk. Sokak esetében a mai napig.

Előadásunk vége felé Önök azt mondhatják: az ellentmondásos helyzetről ellentmondásos elemzést hallottak. Nem egyértelműt. Ha ez az értékelés magyar közönség előtt hangzik el, bizonyára többen kifogásolnák, hogy nem foglal állást egyértelműen: jó, avagy rossz, elismerendő, vagy elítélendő volt-e Kádár és rendszere? Ebben az esetben azonban a kategorikus igen vagy nem csak az érzelmi viszonyulásból fakadó, személyes elvárások kielégítését jelentené, nem a valóság feltárását. A történésznek pedig kétezer éve normája a sine ira et studio elve. De nemcsak ő, hanem hallgatója és olvasója is csak akkor jár el helyesen, ha – esetleges személyes érintettsége ellenére – nem forró szívvel, hanem hideg fejjel értékeli jelenségeket, folyamatokat. Elemi érdeke, hogy minden helyzetben reálisan tudjon ítélni, mert csak így tud eligazodni a társadalom mindig bonyolult, sokrétű hatások alapján működő, konfliktusokkal terhelt, váratlannak tűnő eseményektől befolyásolt életében. Ez pedig csak józan ésszel, racionális mérlegeléssel, világos gondolatokkal lehetséges. Az érzelem ugyanis – bármennyire indokolt – elvakít, eltakar a szem és az ész elől fontos, a reális értékeléshez nélkülözhetetlen elemeket. Miként a kádári kedvezmények a magyar társadalom nagy részének szeme elől a lényegét: a magyar állam a Kádár-korszakban, annak kenyeret osztogató szakaszában is diktatúra volt. Alapstruktúrája ugyanaz maradt, mint a Rákosi-korszakban, csak humánusabb, a hétköznapi ember számára elfogadhatóbb módszerekkel működtették, amíg lehetett. És lényegében *csak ez* különböztette meg a szintén hasonló szerkezetű többi szocialista államtól, köztük a Német Demokratikus Köztársaságtól.

Erjedés és lefojtás – 1980–1985

(Adalék az MSZMP-ben zajló folyamatok természetrajzához)

A rendszerváltás óta folytak – változó hevedességu – viták arról, kik és milyen szerepet játszottak a *pártállami* keretek lebontásában, mai demokratikus rendszerünk létrejöttében. E vita újabb és újabb szakaszait kísérhettük figyelemmel az elmúlt két évtizedben több sajtóorgánumban, folyóiratokban megjelent írások olvasása során. A polémia egyik sarkpontja: volt-e ebben szerepe magának az *állampártnak*, az MSZMP-nek?

Azt ugyanis senki – a vitapartnerek túlnyomó többsége – sem vitatja, hogy az 1980-as évek végére szervezett csoportokká, majd „fórummá”, „hálózatá”, „szövetséggé” stb., s végül pártokká szerveződött ellenzéki erők nyílt és különböző hevedességu rendszerkritikájukkal, az állami szuverenitás, a parlamentáris többpártrendszer, a piacgazdaság megszervezésére, a civil társadalom szabad önszerveződésének biztosítására (stb.) irányuló terveivel, a társadalom nagyobb részének hangulatát kifejező, s továbbiak véleményét befolyásoló publikációikkal, gyűléseikkel, tüntetéseikkel döntő szerepet játszottak mai viszonyaink kialakításában. Annál inkább fogalmazódtak és fogalmazódnak meg kételyek a tekintetben, hogy a hatalom korabeli képviselői, az MSZMP akkori vezetése maga is változásokat akart. Meghatározó vélemény, hogy ellenkezőleg, csak e nyomásnak engedett, amikor az ellenzéki erőkkel folytatott tárgyalások során hozzájárult a jogállami keretek kialakítását szolgáló intézkedések meghozatalához, s ezzel egyben a békés átmenethez. A kérdés lényege tehát az: csak külső kényszerek hatására változtatott álláspontján a legfelső pártvezetés 1989-ben, vagy más tényezők is befolyásolták döntéseit?¹

¹ Rövid közleményünkben – azok meghatározó jelentősége ellenére – nem vizsgálhatjuk a külpolitikai feltételek szerepét.

Számos ismert momentum jelezte, hogy az MSZMP-n belül is fontos változások zajlottak a megelőző években. E változásoknak azonban inkább csak az országos fórumokon tapasztalható, néhány kiemelkedő személyiség által megjelenített elemei váltak ismertté. A politológiai elemzések rendre az országos pártelitre figyeltek, a meghatározó személyiségek – legitim és informális vezetők – tevékenységét, nézeteinek alakulását vizsgálták.

Az erre épülő történészi értékeléseket szükségszerűen hasonló vonások jellemzik. A rendszerváltozás előzményeinek és lefolyásának első, átfogó és rendszerező áttekintésében, Romsics Ignác könyvében is az ellenzéki értelmiség körében, illetve az MSZMP felső vezetésében és annak holdudvarában megfogalmazott törekvésekről olvashatunk.² Romsics az előzmények ismertetését ezzel zárja: „Ellenzék és társadalom, elit és tömeg csak 1988-ban talált egymásra.”³ Az uralkodó pártban zajló folyamatok közül pedig csak a „belső rivalizálás és hatalmi harc” folytatódását és felerősödését emeli ki, s lényegében csupán ennek és a nemzetközi feltételek kedvező alakulásának tudja be Kádár menesztését és az MSZMP új vezetésének reformintézkedéseit, közreműködését a békés rendszerváltásban. Az értékítéletek megalapozottak, a folyamatok értékelése – a forrásadottságok korlátait figyelembe véve – pontos és reális. Ám ezek is szinte kivétel nélkül 1988-tól datálódnak. Elég, ha a pártból kizárt négy jelentős, kritikus személyiség – Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán és Lengyel László – esetére,⁴ vagy az 1988. májusi pártértekezletre gondolunk, melyen a küldöttek, a pártfórumok történetében példátlan módon, a központi bizottságba sem választottak meg három, a vezetés által a politikai bizottságba jelölt addigi vezetőt, s kimaradt belőle a régi elit többsége, élén magával Kádár Jánossal. Az 1989-es kongresszus fordulata már nem okozott meglepetést, hisz addigra országos méretűvé vált a reformkörü mozgalom, melynek nyíltan szervezett fórumai viszonylag nagy sajtóviszhangot is élveztek, s ezáltal a széles közvélemény is értesült róluk.

Ripp Zoltán is az ellenzéki mozgalmak szerepét elemzi behatóan – Romsicsénál alaposabb és mélyebb – monográfiájában. Az állampárton

² Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Prohászka Imre fotóival. Rubicon Könyvek, Budapest, 2003. 15–87.

³ Uo. 65.

⁴ Lásd: *Kizárt a párt*. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán. Riporter: Ács Zoltán. Primo Kiadó, h. és é. n. [1988]

belüli kérdéseket illetően a hatalom csúcsán zajló változások, illetve vezető értelmiségi csoportok kezdeményezései, javaslatai (*Fordulat és reform, Reform és demokrácia*) kerülnek a figyelem középpontjába, a nemzetközi hatásokkal együtt.⁵ Ezen túl csak a Politikai Bizottság 1986-os, ellenzékkal foglalkozó értékelésének, határozatának ismertetése keretében tér ki a pártértelmiség egy részének az ellenzéki csoportokhoz kötődő kapcsolataira, illetve nézeteik egy részének hasonló voltára, az MSZMP-n belüli kritikai hangokra. Az elemzés, illetve a határozat azon elemeire utal, melyek szerint „az ellenzéki csoportok tevékenységének és nézeteinek megítélésében »a párton belül hiányzik a szükséges eszmei-politikai egység«,” illetve a PB szigorú szankciókat helyez kilátásba a renitenskedő párttagokkal szemben. Különösen a felsőoktatási intézmények pártvezetői kapták feladatként az ellenzéki gondolkodású csoportok elszigetelését.⁶ A folyamatok részletes tárgyalását pedig – mint a kötet címe is jelzi – lényegében 1987-tel kezdi, s az előzmények alaposabb áttekintése érdekében is csak 1985-ig tekint vissza.

Bihari Mihály rendszerelemzésében⁷ széles és részletgazdag tablót fest a pártállam és azon belül az állampárt egészének szerkezetéről, működéséről. Ebbe, az országos folyamatok áttekintő elemzésébe azonban – a munka jellegéből fakadóan – nem férhetett bele egy szűkebb időszak alapszervezetekig ható részletes vizsgálata.

Más munkák a fentiekől messze elmaradva, felszínesen, inkább csak utalásszerűen említik az MSZMP átalakulását, a folyamatok összetevőinek érdemi elemzése nélkül.⁸

A mélyben, a pártalapszervezetekben és a párttagság körében – már korábban is – zajló folyamatok elemzésére azonban sem ők, sem mások nem vállalkoztak, ezért arról vajmi keveset tud a közvélemény mind a mai napig. S az is inkább csak a *reformkörökben* megtestesülő végkifejeletet mutatja be, ami e tekintetben publikussá vált.⁹ Szórványosan

⁵ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987-1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 22-39.

⁶ Uo. 45-46.

⁷ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944-2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, 2005.

⁸ Lásd pl. Bába Iván: *Békés átmenet. Adalékok a kialakult rendszerváltoztatáshoz*. Demokratikus Átalakulásért Intézet, Budapest, 2007.

⁹ Lásd: *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988-1989*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila, Gécsi József, Sipos József. Kossuth, Budapest, 1999.; *Pártállambomlás, Csongrád megyei reformszocialisták 1988-1989*. Szerk.: Sipos József. Bába Kiadó, Szeged, 2009.

kerültek az olvasók kezébe más, fontos adalékokat közlő munkák is.¹⁰ Ezért nemigen ismertek azok a korábbi (1988 előtti) párton belüli momentumok, folyamatok, melyek fontos szerepet játszottak az 1988-as pártértekezleten és az 1989. évi kongresszuson végbement fordulatok megalapozásában.

Mindez alapvető ellentmondást is jelent a rendszerváltás előzményeinek tárgyalása kapcsán. Az MSZMP-ben zajló folyamatok vizsgálata egyrészt kizárólag a központra korlátozódik, másrészt csak az utolsó négy-öt évet veszi górcső alá. Az ekkor létrejött ellenzéki erők (pártok) keletkezéstörténetét is magába foglaló elemzések viszont azok egész fejlődését tárgyalják, kitérve a szervezeti kérdések valamennyi szférájára (helyi kezdeményezések, központi irányítás, ezek kapcsolatrendszere stb.) és a tartalmi kérdésekre (ideológiai nézetek, politikai programok). A kettősség érthető. Az új erőket teljességgel meg kellett ismerni a reális helyzetelemzéshez. Az állampárt esetében viszont – az előző évtizedekben a rendszer működéséről szerzett tapasztalatok alapján, annak végtelenen centralizált működése miatt – elegendőnek látszott az országos szervek (KB, PB, titkárság, illetve a központi apparátus) döntéshozó tevékenységét, belső mozgásait és harcait vizsgálni. Hisz mindig minden ott dőlt el.¹¹

Ennek következtében szinte mindenütt – történészek és politológusok munkáiban egyaránt – hiányzik egy fontos elem: az MSZMP tagságában és helyi (intézményi) szervezeteiben lezajló változások feltárása és elemzése. Ezek nemcsak azért fontosak, mert hatottak rájuk Pozsgay Imre, Nyers Rezső, Lengyel László, Biahri Mihály és mások reformgondolatai – ha egyáltalán eljutottak hozzájuk. Legalább ennyire fontos, hogy – legalábbis értelmiségieket, főként közgazdászokat, jogászokat, társadalomtudósokat tömörítő – pártszervezetekben már a vezető reformerek munkáinak megszületése vagy megismerése előtt is megfogalmazódott a változás szükségessége. Ezekben a szervezetekben

¹⁰ Lásd pl. Tóth Eszter Zsófia: A párttagság és a munkásárság megéléstörténetei a munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben. In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk.: Majtényi György és Szabó Csaba. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. 441–462.; Réfi Attila: A párttagok viszonya az MSzMP politikájához az 1980-as évek végén. In: *Politikai pártok a 19–20. században*. MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2008. 149–159.

¹¹ Bihari Mihály mutatott rá, hogy a *demokratikus centralizmus elvére* hivatkozó párt működését a gyakorlatban a *bürokratikus centralizmus* jellemezte. Bihari Mihály: *Magyar politika 1945–1995*. Korona Kiadó, Budapest, 1996. 53.

olyan közhangulat alakult ki már az 1980-as évek első felében, mely egyszerre lehetett inspirálója és bázisa a párt felső vezetésében fellépő reformereknek. Ezt igazolják az MSZMP PB 1986-os határozatának Ripp Zoltán által idézett megállapításai is.

A jelzett ellentmondás – eltekintve most az érzelmi, politikai motívumok hatásától – összességében azt eredményezte, hogy az ellenzéki erők helyzetének és szerepének megítélése teljesnek mondható, míg az állampárté hiányos információk alapján történhetett. Ez pedig nehezíti a minden vonatkozásban reális és árnyalt értékeléseket.

E hiány pótlásához kíván hozzájárulni az alábbi dokumentumok közreadása, és születésük körülményeinek, illetve hatásuk alakulásának vázlatos ismertetése. Olyan, 1985 első heteiben készült dokumentumoké, melyek egyikében nemcsak a megelőző 4-5 hétben, hanem az előző öt évben, azaz *1980 tavaszától 1985 elejéig megfogalmazott véleményeket* összegezték, s deklarálták párttagok egy nagyobb közösségének álláspontját a párt belső életével, az MSZMP és a társadalom viszonyával, a vezető hatalmi tényező általános politikájával kapcsolatos kérdésekben.

Az első a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara pártszervezetének, a második az MSZMP Pécs Városi Bizottságának összegzése az MSZMP XIII. kongresszusának előkészítését szolgáló tézisek vitájáról. A két dokumentum szövege tartalom, hangvétel, terjedelem tekintetében egyaránt szembeszökő különbségeket mutat.¹² Mindenekelőtt feltűnő, hogy a mindössze 199 fős kari szervezet elemzésének terjedelme kétszeresen haladja meg a több mint 12 ezer főnyi párttagság véleményét „összegző” városi dokumentumét. Ez önmagában is előre vetíti a tartalom és a megfogalmazás eltéréseit.

A megfogalmazásokban tetten érhető disszonancia két aspektusból érdemel figyelmet. Egyrészt: mindkét dokumentumban fellelhető a korra jellemző „pártzsargon”. Míg azonban a városit uralja, az egyetemiben inkább csak a kötelező megfelelés helyenkénti jeleként találkozhatunk vele. Másrészt a városi összegzés minden – a tagság egyetértését és kritikáját ismertető – megállapítását az alig, vagy egyáltalán nem értelmezhető általános megfogalmazások jellemzik. A tanárképző kar pártvezetősége viszont csak az Irányelvek egyes részeivel való egyetértést

¹² Az összehasonlítást kívánjuk megkönnyíteni a kéthasábos tördeléssel, s azon belül a dokumentumok egyes fejezeteinek párhuzamos kezdésével.

fogalmazta meg egy-egy általános tartalmú mondatban. A kritikai észrevételeket azonban – ha tömören is – konkrétan, pontosan értelmezhető módon formázta meg.

Ez a különbség szervesen következett a tartalmi eltérésekből. A városi összegzés minden területen azt sugallja, hogy a pécsi párttagság egyetértett az MSZMP politikájának minden elemével. A felvetett problémák olyan gazdasági és társadalmi, részben ideológiai jelenségekre utalnak, melyek a korábbi évek gazdasági reformjai, illetve az ország nyitottabbá válása következtében alakultak ki. Az összegzők úgy értékelték a tagság véleményét, hogy nem a rendszer további reformjait, a párt és az államszervezet átalakítását kívánják, hanem a korábbi, szigorú politika visszaállításától várják a társadalom gondjainak megoldását. Rendparti hangvétel jellemzi a szöveget, mely szerint a párt pécsi tagjai a szervezeti szabályzat szigorú betartását, a pártfegyelem és a pártegység erősítését követelték. Mindazt, ami a kritikus vélemények, új kezdeményezések érvényesítésének alapvető akadályá volt a bolsevik típusú pártokban.

A tanárképző kari pártszervezetben ezzel szemben problémák sorát foglalmazták meg majd minden területen, különösen az ideológia és művelődéspolitika terén, illetve a párt belső szervezetével, működésével és irányító szerepével kapcsolatban. Témánk szempontjából elsősorban ebből indokolt kiemelni néhány elemet. Olyan megfogalmazások olvashatók, melyek az éppen zajló folyamatnak a párt szervezeti szabályzatban megfogalmazott elveit sértő jellegét foglalmazták meg. „Az alapszervezetek *feletti szinteken* (felfelé haladva egyre növekvő mértékben) *nem a választás, hanem kiválasztás* határozza meg a vezetők személyét, a vezető szervek összetételét.” Ezért a választott vezetők nem a tagság akaratát közvetítik és érvényesítik, hanem feletteseiknek kívánnak megfelelni. Az a mondat, mely szerint: „A határozatok végleges szövegében azonban *ritkábban érzékelhető a közvélemény által megfogalmazott, a vitákban elhangzó vélemények módosító hatása*” – a korábbi tapasztalatok alapján előre vetítette a nagy gonddal összeállított dokumentum sorsát. Határozottan foglalmazták meg a kisebbségi vélemények szabad nyilvánossá tételére és nyílt megvitatására vonatkozó igényt mint a politikai hibák elkerülésének egyik fontos garanciáját. Ez utóbbi elem már nem a demokratikus elvek gyakorlati megvalósítását kérte számon a felsőbb pártvezetéstől, hanem a centrális irányítás egyik kulcsfontosságú eszközének megsemmisítését követelte. Ezzel függött össze, hogy ideológiai kérdésekben nem a represszív eszközök alkalmazását, hanem

a tartalmi vita felvállalását szorgalmazták. A rendpártiakkal szemben azt hangoztatták, hogy ennek elmaradása, az adminisztratív eszközök alkalmazása nem erőt, hanem – ideológiai, politikai – gyengeséget mutat. A kívánatos változtatások érdekében javasolták a szervezeti szabályzat sarkalatos pontjainak módosítását.

A további részletek taglalása nélkül is megállapíthatjuk: a tanárképző kari dokumentum – a másikkal viszonyítva – kritikus, de megalapozott, komoly és tartalmas elemzés, mely konstruktív megoldásokat javasol a felvetett problémákra, a városi – melyben a másik dokumentum egyetlen tartalmi eleme sem ismerhető fel – azt tükrözi, hogy megfogalmazói formálisan és felsőbb elvárásoknak megfelelően igyekeztek teljesíteni egy adminisztratív feladatot. Másként fogalmazva: az előbbiben változásokat szorgalmazó, újító, a másodikban a régit konzerváló szándékok tükröződnek.

Ugyanakkor le kell szögeznünk: az előbbi sem hasonlítható össze a korabeli ellenzéki csoportok, személyiségek, sőt a *Fordulat és reform*, illetve a *Reform és demokrácia* tartalmával és stílusával.

Az 1980-as évek közepe hétköznapijainak viszonyait nem ismerő – nyilván elsősorban fiatal – olvasó akár joggal meg is botránkozhatna a dokumentum egyes megállapításain. Mindenekelőtt azon a példaként említett értékelésen, ami szerint „Kádár János, Kállay Gyula és mások – akik vezetésével lezajlott az 1956 novembere utáni, országunk kedvező fejlődését biztosító konszolidáció – ...” 1945–1951 között a legfelső pártvezetés tagjaként „... a Rákosi-Gerő-féle csoporttól eltérő nézeteket vallottak alapvető politikai és főként módszerbeli kérdésekben.” De nemcsak a részleteket illetően válthat ki „fanyalgást” a mai olvasóból, hanem általános alapállásával is: azzal, hogy az MSZMP hatalmát, egyeduralmát nem megkérdőjelezni, hanem ellenkezőleg, erősíteni akarja az általa elkövetett hibák javítása, rossz gyakorlatának megváltoztatása által. Azaz: megfogalmazói naiv módon hittek a rendszer sikeres reformjának – a beteljesedett folyamatok által végérvényesen megcáfolt – lehetőségében.

Úgy véljük azonban, miként minden fogalmazványt, ezt sem értelmezhetjük, értékelhetjük a korabeli szituáció, a politika feltételek ismerete, reális mérlegelése nélkül. A közreadott összegzés ugyanis egyszerre dokumentálja a korabeli változások mindkét aspektusát. Nemcsak a változások irányát, hanem a kiindulópontot is, amelytől „elmozdult” a párttagság véleménye, álláspontja. Ezt az origót pedig meglehetősen egyértelmű körülmények determinálták.

Ami az általános képet illeti. A párt – alkotmányban is rögzített – vezető szerepe nemcsak az „Állásfoglalás” készítésekor, hanem még két-három évvel később is tabutémának számított. 1987-ben és 1988-ban lezajlott pártfórumokon, vagy a pártszervek által szervezett, támogatott elméleti vitákon legfeljebb a pártirányítás direkt módszereinek enyhítését, a döntési jogkörök decentralizálását lehetett felvetni, a párt vezető szerepének megváltoztatását nem.¹³ Aki ezen a határon túlra merészkedett, mint például az említett „négyek”, arra a kizárás várt, s ezzel az is, hogy véleményét a párton belül nem érvényesíthette. Ellenzéki – párton kívüli ellenzéki – szerepre kárhoztattatott (feltéve, hogy felvállalta), s ami akkor ezzel együtt járt: megfigyelésre és korlátozásokra, rosszabb esetben üldöztetésre, munkahelyéről történő elbocsátásra is. Pártszerv részéről pedig elképzelhetetlen volt mindez még 1985-ben is.

A példaként említett konkrét kérdést – 1956, illetve Kádár János korábbi politikai szerepének megítélését – illetően sem volt jobb a helyzet. 1956 decembere után a történeti szakirodalomban is csak 1985-ben olvashattunk először olyan értékelést, ami nem ellenforradalomnak minősítette, hanem „októberi válság”-ként értékelte a forradalmat és szabadságharcot.¹⁴ S erre az óvatos váltásra is figyelmeztető kritikával reagált 1986-ban két alkalommal is Berecz János, az MSZMP KB ideológiai titkára.¹⁵ Jóllehet, a szerző(ke)t nem érte olyan retorzió, mint más kérdésekben tanúsított kritikus hangért a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* szerkesztőit néhány évvel korábban. A téma neuralgikus jellegét azonban jól jelezte, hogy még 1989 elején is majdnem pártszakadást eredményező, heves reakciókat váltott ki Pozsgay Imre értékelése: *népfelkelés*, melyet az MSZMP KB által kiküldött, jórészt történészekből álló albi-

¹³ Lásd pl. *Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerei kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. I–III.* Kossuth, Budapest, 1988.

¹⁴ Balogh S. – Gergely J. – Izsák L. – Jakab S. – Pritz P. – Romsics I.: *Magyarország a XX. században.* Kossuth, Budapest, 1985. 397–408.

¹⁵ Berecz János: *Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. Társadalmi Szemle, 1986/6. sz. 3–13. (különösen: 9–13.). Uő.: Pártról és reformról – kétfrontos érzékenységgel. Társadalmi Szemle, 1986/11. sz. 43–52. (különösen: 47–49.).* Berecz – nem is mellesleg – a történettudomány kandidátusa volt, mely címet épp a forradalom és szabadságharc történetét feldolgozó, s a hivatalos „ellenforradalom” minősítést történetileg bizonyítani igyekvő disszertációjával szerezte meg. A munka több kiadásban is megjelent *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956* címmel. Harmadik, bővített kiadása éppen 1986-ban, amit nyilván nemcsak a kerek évforduló, hanem a publikált új értékelések is indokoltak.

zottság fogalmazott meg. 1956 ellenforradalomként történő minősítése pedig eleve lehetetlenné tette, hogy hivatalos pártfórumon szóba hozzák a forradalmat követő megtorlást, Kádár János abban – és egyben 1948–1951 között belügyminiszterként, illetve az MDP főtitkárhelyetteseként – játszott szerepét. A kari pártszervezet állásfoglalása egyébként sem történeti értékelést kívánt megfogalmazni, hanem – kétségtelenül történetietlen beállítással – arra kívánta érvként felhasználni Kádárék példáját, hogy vele a párt centrális működtetése egyik legfontosabb eszközének káros és tarthatatlan voltát igazolja.

Még kritikusabb értékelések megfogalmazását, mindezek vonatkozásában persze nem csak a jelzett kényszerek akadályozták, hanem a párttagok véleménye is. 1985-ben ugyanis többségük nem kérdőjelezte meg az „ellenforradalom” minősítést, legalábbis nyíltan nem beszélt róla. Kádár Jánosnak pedig még 1985-ben is volt egyfajta nimbusza – és nem csak a párttagok körében –, melyet 1963 utáni politikájával vívott ki. Ez az elismertség csak 1985 után kezdett erősen megkopni. Az ilyen kérdésekben hangoztatott bírálat eleve kétségessé tette volna a pártpolitika kritikus értékelésének sikerét – még azok nagy része körében is, akik saját bíráló szavaikat hallhatták vissza az „Állásfoglalás” felolvasásakor.

Mindez – szemben az ellenzéki erők céljaival és követeléseivel – nem a rendszer radikális felszámolására irányuló, hanem azt csupán reformálni akaró törekvéseket tükröz. Az idő a radikális változások követelőit igazolta. Úgy vélem, az 1980–1990-es évek fordulóján lezajlott folyamatok, a változás mikéntjének megértése szempontjából mégsem elhanyagolható ezeknek az MSZMP-ben tapasztalható „elmozdulásoknak” az ismerete. Jelentőségük sem becsülhető le – jóllehet az teljesen másban testesült meg, mint a rendszert változtatni akaróké.

A fentiek és a dokumentumok olvasása nyomán számos kérdés fogalmazódhat meg az olvasóban, melyekből most csak kettőre kívánunk vázlatosan kitérni.

Az első kérdés: miként, és miért épp a JPTE Tanárképző Karán fogalmazódtak meg a dokumentumban összegzett vélemények? Mindjárt jeleznünk kell: nyilván nem egyedi – ha nem is általános – jelenségről van szó. Magyarázatként a dokumentum születésének körülményei

szolgálnak. Mindenekelőtt ismét fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a majd egy szerzői ívnyi terjedelmű szöveg nemcsak a kongresszusi tézisek taggyűlési vitáin elhangzottakat összegezte. A kari pártvezetőség azok tartalmán túl felhasználta a szövegezés során a pártcsoporthoz és alapszervezetek 1980 elejétől 1984 végéig havonta készített ún. információs jelentéseinek releváns megállapításait is. Utóbbiakban pedig ezekben az években egyre több volt a rendszer és egyes elemeinek működését illető kritika, s elhalkult a méltató hang.¹⁶

Okai összetettek voltak. A Tanárképző Kar párttagjait különösen érzékennyé tették a nemzetközi fejlemények (az évtized elejének lengyelországi eseményei, a Szovjetunióban bekövetkezett személyi változások stb.) és az ország gazdasági, a lakosság ezzel összefüggő szociális helyzetének kedvezőtlen változásai, valamint az 1983. évi választójogi törvény megvalósításának módja. Speciális körülményként hatottak az intézmény átalakulásával együtt járó konfliktusok. A minisztertanács 1981. december 5-én alkotott rendelete alapján 1982. január 1-jén jött létre a Janus Pannonus Tudományegyetem, s annak tanárképző kara az 1948 óta működő Pécsi (Pedagógiai) Tanárképző Főiskola átalakítása révén. 1983 őszétől csak néhány humán szakon¹⁷ indult meg az egyetemi szintű képzés, mind a főiskolaitól, mind a többi tudományegyetemtől eltérő programmal. A gyors átalakulás és az egyenlőtlen esélyek miatt egzisztenciális félelmek, az újtól való tartózkodás egyaránt súlyos feszültségeket teremtett.¹⁸ A hazai és nemzetközi folyamatok hatására a diákság körében új, a hivatalos pártpolitika egyes elemeit opponáló szerveződések jelentek meg a karon is. Elsőként 1982 őszén a Dialógus békemozgalom, melynek működését a rendőrség III./III. osztálya az egyetemi pártvezetés közreműködésével

¹⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy ezekben a jelentésekben ekkor már rég legalább annyi volt a rendszer működésével, az országos, megyei-városi és intézményi problémákkal, mindezek kapcsán a párt és szervezetei működésével kapcsolatos kritika, mint az intézmény oktatóinak, hallgatóinak általános (és nem személyre szóló) hangulatának értékelése. Ellentétben a pártonkívüliek körében általánosnak tekinthető, s máig virulens véleménnyel, miszerint ezek alapvető funkciója a „besűgás” volt, azaz „ügynökjelentések is tekinthetők.

¹⁷ Magyar, esztétika, történelem, angol, orosz.

¹⁸ 50 éves a Pécsi Pedagógiai Főiskola, 1948–1998. Szerk.: Heilmann József. Pécs, 1998. 29–37. Az integrációval és az egyetemi képzéssel kapcsolatos politikai helyzet, politikai feladatok a Tanárképző Karon. (Helyzetelemzés és határozattervezet a kari pártvezetőség ülésére – A szerző tulajdonában.)

megakadályozta.¹⁹ Az új képzés hallgatóinak megjelenésével jelentősen bővült a kritikusan gondolkodó, a rendszert opponáló, s véleményét nyíltan felvállalók köre. Ez nyilvánult meg 1984 tavaszán két jelenségben. Egyrészt a kari KISZ-vezetőség²⁰ támogatásával két alkalommal megjelent „Igen–Nem” című kiadványban, melyek a rendszer egyes elemeit igenlő, másokat élesen kritizáló, különböző műfajú írásokat tartalmaztak. Másrészt egy tartalmát és megformálását tekintve egyaránt indulatokat keltő kiállításban.²¹ Mindezek, kiváltképp az utóbbi esemény, hatalmas vitákat gerjesztett a karon és a párttagok körében is, melyben épp úgy megfogalmazódtak szigorú intézkedéseket követelő, mint a diákokat megértő, sőt támogató vélemények. A kari pártvezetőség – a tagság meghatározó részének álláspontját tükrözve – minden esetben elutasította az adminisztratív eszközök alkalmazását, s helyette a nyílt párbeszédet, a meggyőzés kizárólagos alkalmazását szorgalmazta.²² A vezetőség titkára ennek megfelelően járt el a gyakorlatban is. A Dialógus tagjaival beszélgetéseket kezdeményezett, s rosszalta a KISZ-bizottság által indított faliújságra kitett cikkeik levételét. Az egyik – szintén párttag – dékánhelyetttel együtt ellenezte a kör hangadóinak, az egyetemi párttitkár által szorgalmazott kizárását.²³ E néhány eset és dokumentum felvillantása is jelzi, hogy a kar párttagságában már jóval 1985 előtt megjelent az MSZMP hivatalos politikájától és gyakorlatától eltérő hang, mely az – „Állásfoglalás” megfogalmazásához felhasznált – havi információs jelentésekben is tetten érhető. A vezetőség pedig ennek megfelelő módszereket igyekezett alkalmazni mindennapi munkájában.

A közölt dokumentum tehát nem pillanatnyi reakálás, hanem egy több éves folyamat eredménye. Másrészt nem egy kis csoport, hanem a kétszáz fős tagság többségének álláspontját tartalmazza. Ezt bizonyítja,

¹⁹ Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet – Corvina, é. n. 414–427.

²⁰ Titkára ekkor Gyurcsány Ferenc volt.

²¹ A kiállítás többek között egy halom száraz emberi ürüléket is tartalmazott, előtte címfelirattal: Révai. A kiállítás egészének kontextusában ezzel Aczél Györgyre utalhattak.

²² A Kari Pártvezetőség állásfoglalása a hallgatók körében tapasztalt néhány aktuális politikai probléma tanulságairól. (A szerző tulajdonában.)

²³ A Tabajdi – Ungváry szerzőpáros könyve röviden és pontatlanul utal erre a jelenségre, de hiányos információk, a hivatkozásokból ítélve nyilvánvalóan csak a kör egy – nem tanárképzős – tagjának emlékezése alapján. Lásd: Tabajdi – Ungváry: i. m. 417.

hogy a titkár által készített szövegtervezetet a kari pártvezetőség nem csak elfogadta, hanem kritikai élet erősítve tett kiegészítéseket. S nemcsak e testület értett vele egyet maradéktalanul, hanem a szervezet tagsága is, amit a felolvasását követő – a korabeli pártgyűlésekre egyáltalán nem jellemző – *spontán, őszinte, hosszan tartó vastaps* fejezett ki.

Hasonló megnyilatkozások a JPTE más karain is elhangzottak, azok ilyen jellegű dokumentumban történő összegzésére azonban nem került sor. Mégsem tekinthetők a vázolt jelenségek egyedinek. Csupán egy, a szerző által személyesen tapasztalt példát említünk. 1986 nyarán, a tudományegyetemek párt végrehajtó bizottságainak aktuális találkozóján²⁴ az MSZMP KB jelen lévő munkatársa tette szóvá a szegedi József Attila Tudományegyetem KISZ-vezetősége által megfogalmazott radikális – az oktatás és a hallgatók szociális helyzetét érintő felvetések mellett, többek között az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlését is tartalmazó – hallgatói követeléseket. Kemény kritikával illette az egyetemi pártvezetést azért, mert nem vizsgálták ki az ügyet, s nem vonták felelősségre az egyetem KISZ-vezetését. A jelenlévők egy részének reagálását egy másik egyetem képviselője fogalmazta meg, amikor a KB munkatársának szegezte a kérdést: az MSZMP felső vezetése megvizsgálta-e a hallgatók felvetéseinek jogosságát, valóságtartalmát, mielőtt az egyetemi pártvezetéssel szembeni elmarasztalást deklarálta? Nem a problémák tartalmi megoldásával kellene-e elejét venni a jogos kritikának a szokásos adminisztratív intézkedések helyett?

Minden bizonnyal az ilyen jelenségek is szerepet játszottak az MSZMP PB Ripp Zoltán által idézett 1986. évi határozatának megfogalmazásában.²⁵

²⁴ Az 1980-as évek elejétől évenként megrendezett fórum már létében is tagadása volt a párton belül érvényesülő centralizmus egyik elemének, a horizontális szerveződés tilalmának. E találkozók az egyetemi pártvezetők intézményeik sajátos problémáit vitatták meg. Ezzel – jöllehet, mindig a KB illetékes osztálya képviselőjének jelenlétében – közvetlen felettes hatóságuk, a megyei, illetve budapesti pártbizottságok nélkül egyeztettek álláspontjukat. 1986-ban a halmozódó pénzügyi és más gondok miatt közös állásfoglalásukat rögzítő levéllel fordultak közvetlenül Köpeczi Béla miniszterhez, illetve Pál Lénárdhoz, az MSZMP PB illetékes titkárához. A címzettek rövidesen közös megbeszélésen vitatták meg a levél tartalmát a rektorokkal és párttitkárokkal. (Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy mindez kiváltotta több megyei első titkár rosszallását.)

²⁵ Lásd a 6 sz. jegyzetet.

A másik kérdéskör: mi lett a dokumentum sorsa? Miért nem láthatták viszont véleményüket a tanárképző kar párttagjai a városi és a többi – megye, országos – összegzésben? A teljes körű válasz helyett ezúttal csak néhány fontos elemet említünk, elsősorban a szakirodalomból kevésbé ismertekre koncentrálni.

Az első fontos momentum, hogy már az egyetemi pártfórumok összegzéseiben is hiába keressük a tagság több mint felét adó szervezet állásfoglalásait. Ez – az egyetemi pártvezetés szándékain túl – mindekelőtt a kongresszusi előkészületek időrendjének ütemezésében keresendő. A tanárképzős taggyűlések kezdetétől a kongresszus zárásáig szűk 12 hét állt rendelkezésre. Ez idő alatt öt szinten 3-3, összesen 15 fórumon kellett tárgyalni a tézisek vitájának tapasztalatait. Erre az intézményi szinttől kezdve, minden fórumon csak írásbeli előterjesztés alapján kerülhetett sor, melyet több nappal az értekezlet előtt postázni kellett. Így az egyes fázisok összecúsztak, több hetes szakaszokban átfedték egymást, ami kizárta, hogy a felsőbb szinteken készülő összegzésekben figyelembe vehessék az előző szervezeti fok végleges állásfoglalását. (Lásd *A kongresszusi tézisek vitájának időrendje* c. táblázatot.) Korrekciós lehetőséget csak a testületi ülések vitái biztosítottak – elvileg. Elvileg, mert – különösen városi, megyei és országos szinten – a küldöttek nagy száma, a rendelkezésre álló idő szűkössége miatt erősen korlátozott volt a hozzászólások száma és időtartama. Ráadásul általános gyakorlat volt, hogy a hozzászólókat előre kijelölték, akik nem a tagság körében megfogalmazott kritikai észrevételeket közvetítették, hanem általában sikerekről számoltak be, s a tagság bizalmáról biztosították a pártvezetést.²⁶

E folyamatok során már a kortársak is megtapasztalhatták, hogy véleményük erősen szűrve, módosítva, vagy egyáltalán nem került be az egyre magasabb fokon megfogalmazott dokumentumokba. Az okok közül azonban nem mindegyik volt ismert, s a későbbi politológiai irodalomban is elvétve jelentek meg. Elsőként kell említenünk a leggyakrabban hangoztatottat: az irányított szervezetektől beérkezett állásfoglalások összegzését végző pártapparátus érdekeltségét. Azt ugyanis nem a tagságnak, hanem – tőlük függően nemcsak politikai, hanem egzisztenciális értelemben is (pl. fizetés, előlépés, gyorsabb lakáshoz

²⁶ Lásd a Baranya megyei küldöttértekezletről szóló sajtótudósítást: *Dunántúli Napló*, 1985. március 4.

jutás és gépkocsi-vásárlási lehetőség stb.) – a felsőbb vezetésnek való megfelelési szándék motiválta. A központi vezetés akaratának megfelelő tartalmak kialakításának, a kritika elhallgatásának két eszközét, illetve módját kell kiemelni. Egyrészt hivatkozhattak a párt működését meghatározó demokratikus centralizmus ama passzusára, mely szerint a többségi akaratot kell érvényesíteni, a kisebbségi vélemények terjesztése pedig tilos. Másrészt: ez az elv azt is jelentette, hogy nem minőségi, hanem kizárólag mennyiségi szempontokat kellett (lehetett) érvényesíteniük. Nem vették figyelembe azt, hogy mely álláspontok tartalmazzák a valós problémákat, melyek elemzik szakszerűen és behatóan a korabeli viszonyokat, s adnak releváns megoldási javaslatokat. Ez utóbbi jobbra csak felkészült értelmiségiektől, illetve azok egy részétől volt várható. Ők pedig mindig – még 1985-ben is – kisebbségben voltak a párttagságon belül. Még olyan egyetemi és tudományos centrumban is, mint Pécs.

Mindezt pontosan dokumentálta a tanárképző kari pártszervezet állásfoglalásának sorsa. Amikor annak tervezetét tárgyalta a kari pártvezetőség, már postázták az egyetemi összegzés – végrehajtó bizottság (VB) által tárgyalandó – tervezetét. Ebben csak az alapszervezeti viták jegyzőkönyveit vehették figyelembe, melyek nem tartalmazták az előző évek információs jelentéseiben megfogalmazott kritikai észrevételeket, pedig ezekből került a kari állásfoglalásba a legfontosabb megállapítások többsége. Így a kari titkár a VB ülésén csupán szóban javasolhatta – az akkor még csak a vezetőség által megtárgyalt – összegzés legfontosabb megállapításainak beépítését az egyetemi dokumentumba. Jóllehet, a testület elfogadta a javaslatot, a pártbizottság (PB) elé terjesztett szövegbe is csak néhány, az egyetemi pártvezetés által kevésbé „kényesnek” ítélt részlet került be, s azok is tompított megfogalmazásban. Ezen a fórumon tehát majdnem teljesen megismétlődött az, ami a VB ülésén, azzal a különbséggel, hogy a kari titkár itt már az egyetemi párttagság többségét tömörítő kari szervezet egészének felhatalmazása alapján tehetett módosítási javaslatokat.²⁷ Ám az egyetemi párttervezet küldöttei sem olvashatták a tanárképzős észrevételeket, javaslatokat

²⁷ „Vonyó József: Kéri, hogy a PB erősítse meg a kari összevont taggyűlés állásfoglalását, és vagy dolgozza át a VB által készített összegzést, vagy küldje tovább a kari összegzést is. Felolvassa az összevont taggyűlésen elfogadott anyagot.” Baranya Megyei Levéltár (BML) MSZMP Archivum, 9/XIII. Fond, 2. Fcs. 1. ő.e. Jegyzőkönyv az 1985. január 28-án tartott Pártbizottsági ülésről

az ülés előtt kézhez kapott anyagban.²⁸ A kari titkár a legfelső egyetemi fórumon is korrekciós javaslatok előterjesztésére kényszerült a legfontosabb kérdések tekintetében.²⁹ Mindezt tapasztalva – a szervezeti szabályzat előírásait megszegve – hiába küldte meg a szöveget közvetlenül a városi és a megyei pártbizottság első titkárának, illetve a Központi Bizottságot az egyetemi pártértekezleten képviselő – hozzászólásában a titkár javaslatait „kemény”-nek ítéelő³⁰ – Timár Mátyásnak, a dokumentum sorsa a végleges elhallgatás lett. Azt az esélyt sem lehetett kihasználni, hogy az egyetem küldöttei képviseljék e nézeteket a felsőbb fórumokon. Mind a városi, mind a megyei pártértekezleten felszólaló egyetemi párttag küldött – bár kritikus elemzést adtak a felsőoktatás, illetve a diákság aktuális problémáiról – egyaránt került a párt szervezetével, működésével, a pártirányítás módszereivel kapcsolatos, radikálisabb javaslatok felvetését.³¹

Mindez a meginduló *erjedés* által generált „csendes forrongás” különböző eszközökkel történő *elfojtását* szolgálta és jelentette. Hozzá kell tennünk: nem erőszakkal. Az MSZMP-ben szokatlan, több színen és alkalommal is nyíltan megfogalmazott kritika miatt sem a kari párt-szervezetet, sem annak vezetőit nem érte bántódás. Még csak szóvá sem tették a párt fennálló rendje ellen indított támadásukat. Nem volt rá szükség, mert elegendő volt a hagyományos eszközök alkalmazása ahhoz, hogy véleményük „ne okozhasson kárt” a párt tekintélyének, ne „üssön rést” a pártegységen. Hatásuk mégis érvényesült a következő években. Ha rést nem is ütöttek a rendszer falazatán, hajszálrepedéseket jeleztek, illetve keltettek. Olyan, akkor alig érzékelhető változásokat a fejekben, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy a párttagok egyre jelentősebb része vált nyitottá az új gondolatok, a rendszer kritikusabb elemzése iránt, s fogadta el a különböző szintű változtatások szükségességét. Mindezek következményeként 1988–1989-ben nem csak az egyre izmosodó és aktívan fellépő, nagy társadalmi támogatottságot élvező ellenzéki erők nyomása készítette az MSZMP felső vezetését a rendszer-

²⁸ BML 9/XIII. Fond, 1. Fcs. 1. ő.e. Összegzés a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a Párt XIII. Kongresszusára kiadott irányelveinek alapszervezeti vitáiról.

²⁹ Uo. Jegyzőkönyv, a Janus Pannonius Tudományegyetem Pártbizottságának pártértekezlete (Pécs, 1985. február 6.) 12–14. oldal.

³⁰ Uo. 14. oldal.

³¹ BML 9/II. Fond (1985) 1. Fcs. 1/1 ő.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Pécs városi Pártbizottság Pártértekezletéről (1985. február 16.); *Dunántúli Napló*, 1985. március 4.

váltó döntések elfogadására. Hasonló hatások érték őket a párttagság egy része felől is. Utóbbiak, ha eltérő célok és elgondolások alapján, és más jelleggel is, mint az ellenzéki csoportok, szintén módosításokat szorgalmaztak, immár nemcsak a gazdaság, hanem a politikai rendszer tekintetében és a kultúra területén is. A tagság mentalitásának ilyen jellegű változásai nélkül bizonyára az állampárt 1989. októberi átalakulására sem kerülhetett volna sor.

A korabeli politikai folyamatok pontos és árnyalt megismerése érdekében szükség van az ilyen típusú és jellegű források feltárására és közreadására is. Ezek az MSZMP tagjai között – azaz a hatalmat kizárólagosan gyakorló párt *legális fórumán* – elhangzott, nem radikális, „csupán” a rendszeren belüli reformokat követelő felvetések éppúgy részei voltak a korabeli magyar valóságnak, mint az akkor még *illegálitásban* működő ellenzék radikális kritikája és követelései, illetve a tényleges hatalomgyakorlók valóságot elfedő, alaptalan és oktalan optimizmust sugárzó megállapításai. S a valóság része volt az a sajátos, de a korabeli viszonyokat jól jellemző ellentmondás is, hogy *a hatalmat gyakorló MSZMP legális fórumán* elfogadott dokumentum ugyanúgy „illegálitásra” ítéltetett, mint *a hatalom által üldözött, illegális ellenzék* kiadványai. Ezt az állásfoglalást ugyanis bizonyosan kevesebben ismerhették akkoriban és mind a mai napig, mint pl. a *Beszélő* titokban sokszorosított és terjesztett számait.

A dokumentum keletkezésének és sorsának, illetve mindezek körülményeinek van még egy – a téma kutatása szempontjából – nem kevésbé fontos módszertani tanulsága is: az MSZMP (és még inkább az MDP) belső működését, annak gyakorlatát és ellentmondásait nem lehet csak dokumentumok alapján megismerni. Annál is inkább, mert minden szervezetsége és dokumentáltsága ellenére fontos szerepet játszottak benne az informális döntések; mert a *demokratikus centralizmusból* a papíron rögzített *demokratikus elvek* rendre a papíron is maradtak, a gyakorlatban pedig a *centrális elem* érvényesült – meglehetősen egyoldalúan. Ennek gyakorlati hatásait pedig csak azok ismerhetik megbízhatóan, akik benne éltek, részesei voltak – még ha alacsony szervezeti szinteken is.

Az állampárt működésének elsődleges források alapján történő feltárását nehezíti a pártiratok archiválásának ésszerűtlen és káros gyakor-

lata. A helyi pártszervek iratanyagából ugyanis – az 1980-as években is érvényes selejtezési szabályzat szerint – csak a testületi ülések napirendjének, jegyzőkönyvének és határozatainak megőrzésére kerülhetett sor. A vita alapjául szolgáló, a helyzetelemzéseket és javaslatokat tartalmazó írásbeli előterjesztések sorsa – más fontos dokumentumokkal (mint pl. a levelezés) – a selejtezés, azaz a megsemmisítés volt. Csak azok maradhattak meg, melyeket egyes személyek megőriztek. Ez a magyarázata annak, hogy a tanárképző kari állásfoglalás – miként néhány más hivatkozott kari pártdokumentum is – nem idézhető levéltári forrásként.

Minden történész tudja, hogy egyetlen forrás önmagában nem bizonyít semmit, ahogy mondani szokás: „Egy forrás nem forrás”. Nem is a bizonyítás szándékával közöljük az alábbi dokumentumpárt. Célunk csupán az, hogy felhívjuk a figyelmet az állampárt „mélyebb rétegeiben”, a párttagság körében lezajlott folyamatok feltárásának, az ezt szolgáló aprólékos levéltári munka elvégzésének szükségességére. S arra, hogy ma még lehetőség van interjúkat készíteni e folyamatok részeseivel, szereplőivel, annak érdekében, hogy soha nem dokumentált jelenségeket is rekonstruálni tudjunk.

Dokumentumok

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

MAGYAR SZOCIALISTA
MUNKÁSPÁRT

Janus Pannonius Tudományegyetemi
Bizottsága
Tanárképző Kari Pártvezetőség
PÉCS

Az MSZMP KB kongresszusi
irányelvei, alapszervezeti vitáinak
tapasztalatai
*Állásfoglalás, javaslatok*¹

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezletének
összegzése
a Központi Bizottság kongresszusi
irányelveinek vitájáról²

Párttagságunk az eddigi két fórumon (pártcsoportok, alapszervezeti taggyűlés) *komolyan, igen kritikusan és felelősségteljesen* vitatta meg az irányelveket. E viták összegzett tapasztalatait terjesztjük az előírások értelmében az "Irányelvek" immár *harmadízben* történő megvitatása keretében az elvtársak elé, hogy az eddig külön-külön megfogalmazott vélemények eredőjeként – eleget téve a KB felhívásának – *együtt foglaljunk állást* e fontos dokumentum tartalmáról. Azzal a szándékkal, hogy megalapozott észrevételeinkkel érdemben vegyünk részt pártunk országos po-

A kongresszusi irányelvek vitáját a kommunisták aktivitása és a párttonkíviúliek érdeklődése kísérte. A nyílt és őszinte eszmecsereken az eredmények elismerése mellett szennvedélyesen, kritikusan tették szavá a meglévő gondokat.

Egyetértettek azzal, hogy a XIII. kongresszus hagyja jóvá az elvégzett munka értékelését, erősítse meg a párt politikai irányvonalát és jelölje ki a szocializmus építésének világos, középtávú programját.

¹ A szerző tulajdonában.

² BML 9/II. Fond (1985) 1. Fcs. 1/1 5.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Pécs városi Pártbizottság Pártértekezletéről (1985. február 16.) Dokumentummelléklet.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

litikájának alakításában. Ennek érdekében az elmúlt évek információs jelentéseiből is beépítettük azokat a kritikai javaslatokat, amelyek lényeges pontokon érintik az MSZMP helyzetét, politikáját, de nem kapcsolódnak közvetlenül az „Irányelvek”-ben megfogalmazott kérdésekhez. Összefoglalónk[ban] tehát nemcsak a kongresszusi irányelvekkel, hanem [a] pártunk egész politikájával kapcsolatos véleményeket és javaslatokat is összegeztük.

Tagságunk véleménye szerint az „Irányelvek” áttekinti társadalmunk életének összes fontos területét. Szerkezetében jól felépített, világos és logikus. Jól, reálisan tárgyalja az elmúlt öt év eredményeit, melyeket erősen romló körülmények között értünk el.

Egyetértünk a dokumentum által tárgyalt részkérdések, értékelések, feladatok nagy részével. Itt és most azonban *elsősorban a kritikai észrevételeket*, módosítási javaslatokat *összegezzük*; részben az *idő rövidsége* miatt, részben azért, mert, [arról] *amiről* szólunk, *érdemben, konkrétan akarunk* szólni. Annál is inkább, mert pártalapszervezeteink – teljesen egybecsengően – elsősorban a *fogalmazás túlzottan általános* voltát bírálták. Úgy ítélték meg, hogy „a jó szándékú, de túl általános kívánságok,

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

A jóváhagyott állásfoglalásokban kifejezésre jutott, hogy Pécs város több mint 12 000 kommunistája cselekvő részvételt vállal a XIII. kongresszus határozatait helyi végrehajtásából. Tudatában vannak, hogy céljaink elérése fegyelmezettebb és hatékonyabb munkát igényel a társadalom minden szintjén.

Az irányelvek egyes fejezeteivel kapcsolatban a következő vélemények, észrevételek, javaslatok hangzottak el:

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége****Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

óhajok nem ösztönöznek határozott, egyértelmű problémamegoldásra”, ellenkezőleg, azok megkerülésére, [a] szükséges intézkedések elodázására adnak lehetőséget. Különösen érvényes ez a különböző természetű gondjaink esetében. Az eredmények viszonylag konkrét megfogalmazásával szemben gazdaságunk, társadalmunk, politikai *életünk ellentmondásaira, hiányosságaira* többnyire csak a *megoldás nélkül jelzett feladatokból* lehet következtetni. Nem a részletező kifejtést igényeljük, hanem a *problémák* – valóságunkat árnyaltabban tükröző – *tömör, de nyílt, egyértelmű megfogalmazását*. Ezt nem csak azért tartjuk fontosnak, mert *a feladatok helyes kijelölésének nélkülözhetetlen feltétele*. Azért is, mert – pártunk története bizonyítja – gondjaink őszinte megfogalmazása *nem* bizonytalanságot, gyengeséget, netán a társadalom vezető szerepére való alkalmatlanságot bizonyít, hanem az *ellenkezőjét*. Önbizalmat sugároz – saját tagjaira és pártonkívüliekre: azt tudatosítja, hogy *szándékunkban áll* azok megoldása, s ehhez a *szükséges erő mozgósítása*. A párt és a tömegek jó kapcsolatának, a párt vezető szerepe általános elismerésének alapfeltétele, hogy a társadalom alapvető osztályai, rétegei lássák: az MSZMP az *általuk* érzékelt problémákat *regisztrálja*, és

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

konkrét elképzelései vannak azok megoldására.

Ezzel összefüggésben üdvözljük 1948–1956 közötti történelmünk részletezőbb, kritikus elemzését, tudományos és művészi alkotásokban, részben politikai megnyilatkozásokban. *Ugyanezt – a jelenleginél bátrabb – önkritikát hiányoljuk* mai helyzetünkkel kapcsolatban. Hiba lenne ezzel is évtizedeket várni – akadályozva annak lehetőségét, hogy ma elkövetett hibáinkat *azonnal kijavítva*, a lehetséges holnapiak egy részét elkerülve kedvező fejlődési lehetőségeket biztosítsunk országunk számára.

Pártságunk véleménye, hogy az „*Irányelvek*” *ettől eltérően túlzott optimizmust* tükröz. Az *optimizmus jogos és szükséges, de mértéke* indokolatlan. Jó néhány jelenség általános érvényű pozitív minősítése sokkal inkább *kívánalmainkat, céljainkat* tükrözi, *mintsem a valós helyzetet*. Ez pedig kétféle módon is negatív hatású lehet. *Elfogadása esetén félreorientál*, és az eredmények tudatában passzivitásra késztet. A sokkal árnyaltabb *valósággal összevetve* viszont *e részek rontják az „Irányelvek” hitelét*.

Ebből az alapállásból kiindulva ajánljuk az alábbi vélemények és javaslatok elfogadását.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

I.
A NEMZETKÖZI HELYZET,
KÜLPOLITIKÁNK

Teljes egészében *egyetértünk külpolitikánk céljaival, mind a szövetségi kapcsolatok erősítése, mind a fejlődő országokkal való szolidáris viszony, mind a tőkés országokkal folytatandó párbeszéd, gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok tekintetében. Összességében: támogatjuk a „béke és a leszerelés ügyének előmozdítását”, mint fejlődésünk legalapvetőbb feltételét.*

A fő kérdéseket tekintve egyetért párttagságunk a *nemzetközi helyzet megítélésében is*. Néhány részkérdésben azonban módosításokat javasol.

Árnyaltabb és realisabb kép felvázolását várjuk a kongresszustól a tőkés világ helyzetének megítélésében. Ez helyes külpolitikai tájékozódásunk és gyakorlatunk nélkülözhetetlen feltétele. Kételyek merülnek fel a kapitalizmus mélyülő általános válságának *egyoldalú és sommás* hangoztatásával kapcsolatban. A kétségtelenül tapasztalható válságjelenségek ellenére cseppet sem lebecsülendő *eredményeket is felmutatnak ezek az országok*. (Néhány fejlett tőkés ország gazdasági fellendülése, illetve azokban és másutt az életszínvonal stabilizálódása az utóbbi években stb.) *Akkor,*

I.
NEMZETKÖZI HELYZET,
KÜLPOLITIKÁNK

A kommunisták és a pártonkívüliek egyetértenek a nemzetközi helyzet értékelésével, helyeslik és megerősítik külpolitikánk elveit, gyakorlatát és irányvonalát. Támogatják a szocialista országokkal összehangolt aktív külpolitikai tevékenységünket. Ugyanakkor aggodalmukat fejezik ki a világ gazdasági helyzettel és a nemzetközi viszonyokkal kapcsolatban.

A dolgozók kinyilvánítják békeakarataikat, cselekvőkészségüket a nukleáris háború veszélyének elhárításáért. Aggodalmakat kelt, hogy a fegyverkezési verseny nagy anyagi áldozatokat kíván a szocialista országoktól.

Úgy vélik, hogy a fejlődő országok támogatásából erőnkhez képest többet vállalunk. Megerősítik a pártot abban, hogy a nemzetiségi kérdésben helyes politikát folytat.

Saját fejlődésünk fő tényezőjét a szocialista országokkal és a Szovjetunióval való együttműködés fokozásában látják, a KGST-n belül az integráció erősítését tartják szükségesnek.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

amikor a szocialista országok (így hazánk is) *gazdasági nehézségekkel*, szociális gondokkal küszködnek az eredmények mellett is.

Valós helyzetre utal „a vezető tőkés központok gazdasági, politikai érdekelletéi” növekedéséről szóló rész. Indokolatlan lenne azonban ezek túlértékelése, mert a realitások arra figyelmeztetnek bennünket, hogy amennyiben a Szovjetunió és az USA között nem jön létre (a nyugat-európai tőkés államok által is szorgalmazott) megállapodás, úgy az utóbbiak szövetségi kapcsolatainak megfelelően az Egyesült Államok mögött sorakoznak fel.

Hiányoljuk az utalást arra, hogy a *környező szocialista országokkal való kapcsolataink nem felhőtlenek* – első sorban a nemzetiségi kérdés, a gazdasági fejlődés szocialista útjainak vagy a nemzetközi kapcsolatok néhány kérdésének megítélésében, gyakorlatában.

Egyesek ellentmondást látnak nyugati exportorientáltságunk és kényszerünk gazdasági valósága, illetve a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok fejlesztésének határozatokban manifestálódott igénye és a gyakorlati megvalósítás között.

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy *a béke és a leszerelés ügye* nemcsak a felső vezetés, illetve a

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

társadalmi szervezetek és mozgalmak ügye, hanem az *egész magyar társadalomé*. Ezt a jövőben sokkal inkább figyelembe kell vennünk politikai gyakorlatunkban.

**II.
TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI
VISZONYAINK**

Tagságunk egyetért azzal, hogy több mutató a *társadalom alapvető osztályai és rétegei egymáshoz való közeledésének előrehaladását* jelzi. Ennek ellenére úgy látja, hogy a *megfogalmazás rosszul orientál*, mert nemcsak a *társadalmi-történelmi-etnológiai és művelődési eltérések* miatt maradtak számottevő eltérések, hanem az utóbbi években kialakult *gazdasági helyzet* gyakran az *egyenlőtlenség növekedését eredményezte*. Ennek leginkább látható megnyilvánulása a bérből és fizetésből élők, másrészt az egyéni jövedelemforrásokkal rendelkezők anyagi helyzetének növekvő különbsége. Ez főként a munkásosztály és az értelmiség helyzetét rontja. Ugyanakkor hozzájárul a közeledést akadályozó *társadalmi előítéletek konzerválódásához*. Mindez egyes rétegek esetében bizonyos bezárkózó, kasztosodási törekvéseket eredményez. Általában nem a társadalmi szükségletek által igényelt és az egyéni képességeknek legjobban

**II.
TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI
VISZONYAINK**

A párttagság egyetértett azzal, hogy hazánkban erősödött a népi nemzeti egység. Szélesedett a szocialista demokrácia, kiegyensúlyozott a belpolitikai helyzetünk, szocialista rendszerünk szilárd. A fő tendenciák egyetértő kiemelése mellett hangsúlyozták, hogy a XII. kongresszus óta sok olyan társadalmi ellentmondás keletkezett, amelyet fel kellene oldani.

Megerősítették a társadalmi tulajdon további gyarapításának, védelmének szükségességét.

A magánszektor, a kisiparosok, kiskereskedők tevékenységének megítélése ellentmondásos, ellenőrzésük nem megnyugtató. Az elmúlt időszakban tapasztalható a magánvagyon túlzott növekedése. A társadalmi és elosztási viszonyok éleződő ellentmondásai, a jövedelmi és vagyoni különbségek növekedése miatt romlott a közhangulat.

Egyetértés van abban, hogy a munkásosztály vezető szerepét

Az MSZMP JPTE Tanárképző Kari pártvezetősége

megfelelő pályák felé orientálja a fiatalokat, hanem a nagyobb jövedelemmel járó foglalkozások irányába.

Párttagságunk egyetért azzal az alapelvvel, hogy a *munkásosztály kell legyen társadalmunk vezető ereje*. Ez még inkább felerősíti azt a követelményt, amit az irányelvek a műszaki fejlődés diktálta elvárás-ként fogalmaz meg: „a munkások szakképzettségének, műveltségének további növelését”. Az „Irányelvek” azonban nem szól arról a súlyos elmentmondásról, hogy hosszú idő óta zömmel az általános iskolák *leggyengébb – magatartás, munkafegyelem szempontjából – legproblematisabb* végzősei kerülnek a szakmunkásképző intézetekbe, ahol a *diákok egészségtelenül nagy százaléka küszködik alapvető* (olvasási, íráskészséggel kapcsolatos) *problémákkal*, amelyek erősen gátolják a minimális műveltségi-politikai alapok elsajátítását is. Javasoljuk, hogy a kongresszus döntson arról: e probléma okait alapos kutatómunkával tárják fel, és tegyenek intézkedéseket a helyzet javítása érdekében.

Nagy egyetértéssel és helyesléssel fogadta tagságunk az *értelmiség növekvő szerepével és felelősségével* foglalkozó megállapításokat. Azonnal hozzátették azonban: ahhoz, hogy ez a gyakorlatban következetesen a va-

Az MSZMP Pécs városi pártértekezlete

alapvetően megtartotta, ugyanakkor felvetődött, hogy az utóbbi években a párt a munkásosztály gondjaival, problémáival kevesebbet foglalkozik.

A két alapvető osztály szövetségének minősítésével egyetértének, az osztályok és társadalmi rétegek közeledési folyamata azonban nem mindenki számára érzékelhető. Úgy látják, hogy a főváros és a vidék, a város és a falu közti különbségek nem csökkentek.

A párttagság egyetért a szervezet parasztság helyzetét rögzítő pozitív irányú minősítéssel.

Az értelmiség fokozottabb társadalmi megbecsülésében nagyobb differenciálást tartanak szükségesnek (műszaki értelmiségiek, pedagógusok).

Az ifjúsággal és az idős nyugdíjassokkal foglalkozó rész reális és kritikus helyzetelemzést ad a két réteg fokozódó gondjairól, a megoldásra azonban nem jelöl meg konkrét javaslatokat.

Megnyugtónak tartják az állam és az egyház rendezett viszonyát.

Az államigazgatási, kormányzati szervek munkájáról általában a fejlődést nyugtázva, elismeréssel szóltak. Ugyanakkor szenvedélyesen bírálták az ügyintézésben meglévő bürokratikus vonásokat.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége****Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

lós társadalmi igényeknek megfelelően érvényesüljön, szükséges egyrészt az értelmiség ennek arányában történő anyagi elismerése, másrészt az, hogy a képzést végző felsőoktatási intézmények jobb anyagi-technikai feltételekkel rendelkezzenek munkájuk eredményesebb végzése érdekében.

Reálisnak ítélve a *nők helyzetéről* írt megállapításokat, tagságunk utalt arra, hogy e megfogalmazás lényege évek óta ismétlődik, azaz igazán érdemi változások az eddig foganatosított intézkedések nyomán nem következtek be.

Túl sommásnak, egyoldalúnak, ezért nem a valóságos helyzetet tükröző értékelésnek tartjuk az *ifjúságról* szóló fejezetet. *Hiányoljuk* belőle a fiatalok körében tapasztalható *útkeresés*, másrészt kétségtelenül *meglévő problémák*, nemkívánatos jelenségek *regisztrálását*. Ezért javasoljuk a kongresszusnak azok társadalmi-politikai okainak *határozott feltárását*, az ebből adódó feladatok megfogalmazását. Azért is, mert ebből a szempontból nem tartjuk kielégítőnek a KB. 1984. évi októberi állásfoglalását.

Tagságunk igényli e megállapítás: „az állam és az egyház viszonya rendezett” kiegészítését, mert egyházi körök, csoportok a rendezett viszonyt megalapozó megállapodásokat gyakran sértik tevékenységükkel. Az eb-

Egyes vélemények szerint a közélet tisztasága nagyobb mértékben romlott, mint azt az irányelvek jelzik.

Egyetértenek a szocialista demokrácia tartalmi jegyeinek továbbfejlesztésével, a jogok és kötelességek, az állampolgári fegyelem megszilárdításával.

Igénylik a bűnözés emelkedő tendenciájának határozott megállítását, a közbiztonság fokozását, a megelőző-nevelő tevékenység javítását.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

ből származó folyamatos problémák szükségessé teszik a folyamatos párbeszédet.

Mind a szocialista állam hatékonyabb működése, mind társadalmunk fejlődése szempontjából döntő fontosságúnak és helyesnek értékeljük az országgyűlés és a tanácsok szerepének növekedését abban a szellemben, ahogy az „Irányelvek”-ben megfogalmazódik. De véleményünk szerint e rész kiegészítendő azzal, hogy mindkét fórum akkor láthatja el feladatát a kívánt módon, ha *mind a jelölésben, mind a választottak képviselői munkájának kontrolljában a választók aktivitásból táplálkozó, felelősségtudattal teli akarata dominál*. Ezt azonban minden bizonnyal akadályozza, hogy a parlamentáris demokrácia most előtérbe kerülő módszereinek gyakorlásában az utóbbi 35 évben lakosságunk túlnyomó többsége nem szerezhett tapasztalatokat. Ezért az „Irányelvek”-ben feladatként szólni kell a *választók ilyen jellegű ismereteinek újbóli kialakításáról*.

Tagságunk megállapította: jelenlegi gazdasági gyakorlatunk keretei között *nem lehet* „minden állampolgár számára világossá tenni, hogy egyéni érdekeinek érvényesítését a közérdek szolgálatával és figyelembevételével érheti el”, mert a hétköznapi valóság inkább arról győzi meg a lakos-

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége****Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

ságot, hogy gyakran mások rovására biztosítható, főként az anyagi gyarapodás.

Nagy érdeklődést váltott ki az *állampolgári fegyelemről, törvényességről*, illetve annak *megsértéséről* szóló fejezet. Egyetértünk az „Irányelvek” indokolt szigort sugalló határozott hangvételével. Szükségesnek tartjuk azonban kiegészíteni azzal, hogy minden másnál károsabb hatása miatt *különösen szigorúan* kell eljárni a fenti elveket sértő *pártagokkal és vezetőkkel* szemben. Az ennek érdekében hozott eddigi intézkedéseket, határozatokat (pl. a Pol. Biz. 1984. februári állásfoglalását) úgy ítéljük meg, hogy jó célokat szolgálnak. Mégsem érzékelhető ezek pozitív hatása. A kívánt változás meggyőződésünk szerint akkor következhet be, ha a nemkívánatos jelenségek, az elkövetők felelősségre vonása *nyilvánosságot* kapnak. Közvéleményünk ezt régóta hiányolja, amit csak úgy értelmezhetünk, hogy a *következetes ellenőrzés, felelősségre vonás és annak közzététele erősen növeli a párt és állami szervek tekintélyét a lakosság körében*. Ezért le kell számolnunk *azzal a hiedelemmel*, hogy pl. magasabb beosztású vezetők vétkeinek ismeretése rombolja a párt iránti bizalmat. Másrészt csak a *nyilvánosság következetes gyakorlata* adhat igazán

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

példát az alsóbb szinteknek, csak ez adhat garanciát arra, hogy ne lehessen elkendőzni ügyeket.

A belügyi szervek munkájának értékelésével kapcsolatban megemlítjük a közbiztonság romlását. Szükségesnek tartjuk okainak alapos elemzését és megszüntetését, ezzel együtt törvényeink és rendőrségünk bűnözőkkel szembeni szigorának növelését.

III.

A GAZDASÁGI ÉPÍTŐMUNKA

E kérdéskörben párttagjaink egyrészt megfogalmazták, hogy gazdasági és abból adódó szociális gondjaink ellenére *eredményeikről* is beszélhetünk. Ilyen eredmény, hogy népgazdaságunk talpon tudott maradni, és nem jutott a tőkés világ sok, velünk azonos fejlettségű népgazdaságának sorsára; hogy gazdaságunkban a fejlődést biztosító folyamatok bontakoztak ki; hogy meg tudtuk állítani a külgazdasági egyensúly romlását.

Másrészt azonban *hiányoljuk* annak megfogalmazását, *milyen okok következtében* alakultak ki azok az „*Irányelvek*” által felsorolt hibák és hiányosságok, amelyek a *kedvezőtlen külső körülményekkel* együtt előidézték a mai helyzetet. Ebben az összefüggésben *nem meggyőző* az a kategorikus kijelentés, mely szerint: „A párt-

III.

A GAZDASÁGI ÉPÍTŐMUNKA

A népgazdaság helyzetéről szóló értékelést a párttagság zöme reálisnak minősítette, de elhangzottak olyan vélemények is, amelyek szerint túl optimista a megítélés.

A párttagság jelentős eredménynek tartja, hogy a magyar gazdaság kibírta a ránehezedő nyomást, sőt bizonyos mértékben fejlődést ért el.

Pozitívan értékelik, hogy a szemléletben előtérbe került a jövedelemtermelő képesség fokozásának, a gazdaságosságnak a követelménye. Alapvetően egyetértenek a gazdaság fejlesztésének céljaival és feladataival.

Úgy látják, hogy rendelkezünk azokkal a feltételekkel, amelyek hatékony, fegyvelmezett és pontos munkával párosulva biztosítják célkitűzéseink eredményes megvalósítását.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

és állami vezetés az elmúlt években eredményesen irányította az ország gazdasági életét.”

A külső okokat illetően politikai dokumentumainkban is el kellene fogadnunk azt a közgazdasági felismerést, hogy „a *tőkés világ gazdaságának* nincs „önálló válsága”. A magyar gazdaságot – mint nyitott gazdaságot – a *világ gazdaság egészének válsága* befolyásolja kedvezőtlenül. Ebben pedig *csak másodlagosan* játszik szerepet a protekcionizmus és a diszkrimináció.

Mindezek alapján feltétlenül szükségesnek tartjuk a *gazdaság továbbfejlesztési lehetőségeinek alaposabb elméleti feltárását*. Annál is inkább, mert a *külvgazdasági viszonyok tükrében túl optimistának tűnik az „Írányelvek”-ben felvázolt gazdasági fejlődés*. Másrészt szükségét érezzük annak, hogy a kongresszus alakítson ki olyan *garanciákat*, amelyek *biztosítják*, hogy a *vezetés nem követ el az 1970-es évekhez hasonló hibákat*.

Egyetértés fogadta az intenzív fejlesztés és a termelési szerkezet átalakításának szorgalmazását. Ugyanakkor *aggályok* merültek fel azal kapcsolatban, hogy a *kettő együttes megvalósítása* lehetséges-e. Úgy látjuk, hogy *erre csak az életszínvonal romlása árán van lehetőség*. A bérből és fizetésből élő nagy tömegek helyze-

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

Figyelemre méltóak azok a vélemények, amelyek szerint a gazdasági élettel összefüggő gondok nagy része nem külső világ gazdasági okok, hanem a munkafegyelem lazaságának, a szervezetlenség, a bürokratikus irányítás, a vezetői hozzá nem értés, az elhatározások késedelmes végrehajtásának és az ellenőrzés hiányosságainak a következménye.

Az alapszervezetek egy részében élesen felvetették a politikai felelősséget, az elmúlt évek gazdasági döntéseiben elkövetett hibákért. A mulasztások esetében a határozott felelősségre vonást és a szigorúbb ellenőrzést, a hibák nyílt feltárását javasolják.

Szükségesnek tartják a munkafegyelem megszilárdítását. Nagy jelentőségűnek tekintik a gazdaság- és vállalatirányítási rendszer továbbfejlesztésére hozott döntéseket és az ezek megvalósítását szolgáló intézkedéseket.

Általános az a vélemény, hogy a legfontosabb kérdésekben (pl. energiaprogram), lassan halad a hosszú távú koncepciók és alternatívák kidolgozása.

A kiegészítő és kisegítő gazdasági tevékenység új formái szenvedélyes vitákat váltottak ki. A hozzászólók egy része úgy ítéli meg, hogy az új vállalkozási formák, valamint

Az MSZMP JPTE Tanárképző Kari pártvezetősége

tének további romlása viszont *veszélyes társadalmi feszültségeket* szülhet.

Helyesnek ítélik párttagjaink az *ipar szelektív fejlesztését*. Szükségesnek tartjuk azonban biztosítani, hogy annak differenciáló hatása *ne vezessen a regionális különbségek indokolatlan növekedéséhez*.

Mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk eredményei mellett feltétlenül szólni kellene a termelés szerkezetének fejlődési irányairól, a *magas termelési költségekről* stb. Az utóbbival összefüggésben vetődött fel a kedvezőtlen adottságú gazdaságok támogatásának radikális csökkentése. Az a kíváncsi, hogy a szövetkezetek szélesítsék külpiaci kapcsolataikat, *nem szándék*, hanem *jogosítványok* kérdése. Központi intézkedésekre van szükség a *lánckereskedelem megszüntetése* érdekében, de a probléma lényegi megoldása nem csak adminisztratív intézkedések kérdése.

Korunk nagy problémája, az *energiagazdálkodás*, teljesen kimaradt az „Irányelvek”-ből. E téren különösen fontosá teszi az állásfoglalást az elmúlt időszak többszöri koncepcióváltása.

Párttagságunk nem érez lényeges előrelépést a KGST-n belüli együttműködés tekintetében, nem érzékeli annak pozitív hatásait. A fejlett tőkés országokkal kialakult kapcsolatban az árucserén túl egyéb más progresz-

Az MSZMP Pécs városi pártértekezlete

a gmk-k városunkban is komoly feszültségek forrásaivá váltak. Felvetették, hogy a többletjövedelem és a teljesítmény nincs arányban, tevékenységük folyamatos ellenőrzése nem mindenütt megoldott.

A párttagság megfogalmazta azt a határozott igényt, hogy a megélhetés alapja a főállásban szerzett jövedelem legyen. Fegyelmezettebb, hatékonyabb és szervezettebb munkával a fő munkaidőben lehessen a szükséges kereseteket elérni.

A vitában résztvevők többsége bírálta a jelenlegi ár- és bérrendszert. Árpolitikánk nem elég nyílt, az árintézkedések és a burkolt áremelések politikai hangulati elemekké váltak, a közvélemény tűrőképességét erősen igénybe veszik. Bírálták egyes mezőgazdasági termékek termelői és fogyasztói árai közti nagy különbséget.

Néhány peremkerületben és a város környékén megfogalmazták, hogy romlott az áruellátás. A nyugdíjasok körében élesen felvetették a gyógyszer- és szénellátásban tapasztalható, egyre növekvő feszültségeket.

Határozottabb intézkedéseket várnak a hiánycikkek csökkentésére, és az ezzel kapcsolatos negatív társadalmi jelenségek felszámolására.

Néhány ágazatban (közlekedés, posta, szénbányászat, egészségügy)

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

szív gazdasági együttműködési formákat kell szorgalmazni.

IV.

**ÉLETSZÍNVONAL,
ÉLETKÖRÜLMÉNYEK,
SZOCIÁLPOLITIKA**

Egyetértünk a fejezetben megfogalmazott valamennyi fő törekvéssel. Hiányoljuk azonban jelenlegi problémáink kritikusabb felemlítését.

A legnagyobb *feszültségeket a bérből és fizetésből élők* (relatív és abszolút értelemben is) romló helyzete kelti. A *nagyüzemi munkásság* termelőmunkájának gazdaságossága nagyrészt a gazdasági vezetésen múlik (tervezés, gazdálkodás, értékesítés, munkaszervezés stb.). *Egyes értelmiségi rétegek* munkája csak nagyon áttételesen szolgálja a termelés hatékonyságát (pl. pedagógusok). Így *béreik kevésbé követik teljesítményük növekedését*. Ugyanakkor a mezőgazdaságban, kereskedelemben, szolgáltatásban dolgozó magánvállalkozók, a GMK-sok — igaz, nagyobb munkával —, de sok esetben aránytalanul magas haszonhoz is jutnak éppen a bérből és fizetésből élők rovására. Az utóbbi rétegek az egyre növekvő árak miatt mellékjövedelem szerzésére kényszerülnek, ami viszont munkájuktól von el energiát, rontva annak hatékonysá-

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

a fejlesztési gondokat, igényeket jelezték.

IV.

**ÉLETSZÍNVONAL,
ÉLETKÖRÜLMÉNYEK,
SZOCIÁLPOLITIKA**

A párt iránti bizalom erősítésének egyik alapvető feltételét a párttagok egy előremutató életszínvonal-politika programjának kimunkálásában, illetve megvalósításában látják.

A hozzászólók általánosságban elfogadták, hogy az életszínvonal megőrzése társadalmi méretekben teljessé, ugyanakkor konkrét helyzetüket vizsgálva visszaesésről számolnak be.

Különösen kedvezőtlennek ítélik meg a közvélemény a családalapító fiatalok, a nagycsaládosok és a nyugdíjasok rétegének helyzetét. Az a vélemény, hogy a nyugdíjak, a családi pótlék és társadalmi juttatások reálértékét nem sikerült megőrizni. Tovább nőtték az alacsony és a magas nyugdíjak közti különbségek. E kérdésekben konkrét intézkedéseket várnak.

A vitában résztvevők állást foglaltak az életszínvonal érezhető emelésének szükségessége mellett, melyet jobb gazdálkodással, a teljesítmények növelésével, a munkafegyelem javításával elérhetőnek tartanak.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

gát. Általános az *elégedetlenség* amiatt, hogy a *jogtalan jövedelemszerzést a kormányzat nem tudja megakadályozni* az eddig hozott intézkedésekkel.

Kétségesnek tarjuk azt a megállapítást, hogy a *reáljövedelem nőni fog*. Hiszen a reálbér csökken vagy stagnál, ugyanakkor viszont nőtt a nyugdíjárulék, nagyobb adókat vetnek ki, változik a táppénzfizetés mechanizmusa, nő a területfejlesztéshez való hozzájárulás, sokkal nagyobb anyagi áldozatot követel a lakáshoz jutás, nőtt a lakbér, emelkednek az árak alapvető cikkek esetében is.

Arra is figyelni kell, hogy a *részükre juttatott támogatás növekedése ellenére jelentősen rosszabbodik a többgyermekes családok helyzete*.

Egyetértünk azzal, hogy a népgazdaságnak szüksége lehet a *nyugdíjasok* munkájára, s számukra is előnyös, ha alkotó energiáikat még hasznosíthatják. Helytelennek tartjuk azonban azt a megállapítást, hogy a nyugdíjasok helyzetének javítását a munkavállalási lehetőségek révén *kell* megoldani. Ez *ellenkezik a nyugdíjazás alapelveivel*.

Örvendetesnek tartjuk, hogy külön rész foglalkozik a testneveléssel és a sporttal, de „a tömegsportra épülő versenysport” kifejezés nem a valóságot tükrözi. Több figyelmet és pénzt kell fordítani a testnevelés intézményi rendszerének fejlesztésére.

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

Megelégedéssel vették tudomásul, hogy szocialista államunk biztosítja a teljes foglalkoztatottságot.

A jelenlegi lakáselosztási rendszerrel a párttagság egyetért, ugyanakkor sürgeti a fiatal családalapítók gondjainak enyhítését szolgáló konkrétabb intézkedéseket.

A nők helyzetének további javítását nehezíti, hogy a munkájukat segítő szolgáltatások, konyhakész, illetve félkész élelmiszeripari termékek jelentősen megrágultak.

Sokan úgy látják, hogy a jelenlegi életszínvonal megőrzése az egyénektől jelentős többletmunkaidő-ráfordítást igényel. Csökken a közéleti, társadalmi és kulturális érdeklődés, kevesebb idő jut a gyermeknevelésre, a családi együttlétre.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

V.
**IDEOLÓGIA,
MŰVELŐDÉSPOLITIKA,
SZOCIALISTA ÉLETMÓD**

A bevezető megállapítás, mely szerint a „társadalom tudatát alapvetően a párt politikai céljaival való azonosulás” jellemzi — túlzottan általános és optimista. A fejezet több későbbi megállapítása ellentmond ennek.

Helyesnek, reálisnak tartjuk az „*eszméinktől idegen jelenségek*” felsorolását. *Hiányoljuk* azonban ezek okainak, kialakulásuk körülményeinek árnyalt elemzését, ami megnehezíti a *szükséges új és a valóban nemkívánatos* nézetek helyes *elkülönítését*.

Ezzel kapcsolatos *hiba*, hogy *társadalmunk életének negatív* jelenségeit gyakran a *valóságosnál nagyobb mértékben* tulajdonítjuk *külső tényezők* (az imperialista propaganda, a burzsoá ideológiai maradványok hatásai) *eredményének*, miközben *alábecsüljük a belső okok, saját gyengeségeink* ebben játszott szerepét. A burzsoá ideológiai hatások *csak ott és olyan területeken* érhetnek el jelentős hatást, ahol *munkánk hiányérzetet kelt*, politikánk, gyakorlatunk *elégedetlenséget vált ki*. Ezzel *vagy* olyan vákuum keletkezik, ahová a külső hatások betörhetnek, *vagy* az irán-
tunk táplált *bizalom csökken*, ami

V.
**IDEOLÓGIA,
MŰVELŐDÉSPOLITIKA,
SZOCIALISTA ÉLETMÓD**

Általános vélemény, hogy ideológiai és kulturális életünkben ellentétes folyamatok jelentkeztek, esetenként az elbizonytalanodás jelei mutatkoznak. A szocializmus eszméivel szembenálló nézetek ellen kellő információk hiányában nehéz felvenni a harcot.

Ideológiánk számos kérdésben késésben van, a mai társadalmi kérdések elméleti feldolgozása elmarad az igényektől.

A kommunisták megfogalmazták, hogy szükséges a folyamatos megújulás, az ideológiai és az agitációs munkában az offenzív jelleg erősítése, a gyors és határozott reagálás az új jelenségekre.

Néhány vélemény szerint a politikai és közéleti érdektelenség a másodlagos gazdaság bővülésével egyenes arányban növekszik. Terjed a kispolgári életmód, az anyagiasság, a harácsolás, a korrupció, amely ellen a pártnak és a kormánynak is következetesebben fel kell lépnie.

Szükség van arra, hogy propagandánk jobban szolgálja a gazdaságpolitika célkitűzéseit. Általános igény az információs munka és az agitáció kapcsolatának erősítése.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

mások felé fordítja a lakosság egyes csoportjait.

Másrészt különböző politikai vezetési szintek, szervek gyakran *nem kellően veszik figyelembe* tudományos produktumok ideológiai megítélésakor, hogy társadalomtudományaink és részben művészetünk *napjaink szocialista gyakorlata által felvetett problémákra keresnek új válaszokat.* Olyan *ellentmondásokra*, amelyeket *eddig* tudásunkkal *nem voltunk képesek jól megoldani.* Részben a problémák és körülményeink változásai következtében, részben azért, mert korábban fontos gazdasági, társadalmi, politikai jelenségekről *sematikus, hiányos képpünk volt*, sőt *egyesekről hallgattunk is.* A *változó körülmények között új kérdések*, vagy *régiek új módon történő elemzése* más történelmi-társadalmi szituációkban alkalmazottaktól *eltérő megközelítéseket igényel*, és szükség-szerűen *korábbiaktól eltérő összefüggéseket is feltár.* Ez kétségtelenül *teret nyit antimarxista eszméknek is*, amelyeket *nem engedhetünk érvényesülni.* Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell: az, hogy új gondolatokat gyakran *érdemi elemzés, érvelő vita nélkül* illetünk „*polgári*”, „*nacionalista*” vagy más *elitélő jelzőkkel, elbátortalanítja, kényelmességre, igénytelenségre* készíti azokat, akikre társadalmunk problémái megoldásának tudományos-el-

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

Kifogásolták, hogy az irányelvek a vallásos ideológia terjedéséről nem tesz említést. Megítélésük szerint különösen a fiatalok között terjed a vallásosság. Ez mindenekelőtt a vallási szertartásokon való részvételben és a vallási szimbólumok viselésének divatjában nyilvánul meg.

Szóltak arról, hogy a művészeti alkotásokban sok az ízléstelenség, terjednek a szocializmus eszméitől idegen nézetek. A kulturális szolgáztatások és eszközök drágulása a művelődéspolitikai törekvéseink ellen ható tényezők.

Kiemelték, hogy a nevelés-oktatás fejlesztését valóban össztársadalmi ügyvé kell tenni. A tankötelezettségi törvénynek következetesebben kell érvényt szerezni.

Az oktató-nevelő munkában kapjon kiemelt szerepet a szakmunkásképzés, a jövő munkásosztályának szakmai-ideológiai képzése.

Észrevételezték, hogy a felsőfokú tanintézetekben végzett hallgatók politikai felkészültsége elmarad a követelményektől.

Úgy látják, hogy az ifjúság világnézetű nevelése, ideológiai felkészítése hiányos, az iskola hazafias nevelőmunkája nem elég hatékony. Többen kifogásolták, hogy a szocialista életmód fejlesztésével kapcsolatos kérdésekről nem esik szó.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

méleti megalapozásában kulcsfeladatok hárulnak. A tudományos eredményeknek és művészeti alkotásoknak, a hétköznapi gyakorlat nem kellő ismerete, nem kielégítő mélységű elméleti tudás alapján történő értékelése – az „Irányelvek” szavaival szólva – „*fékezi az alkotó gondolkodást*”.

Az ideológiai munkáról, közgondolkodásról szóló fejtegetések *voluntarista megoldásokat* sugallnak, azt, hogy *elméletnek, propagandának, szavaknak* meghatározó szerepe lehet az emberek mentalitásának alakításában. *Ezzel szemben* párttagságunk hangsúlyozta, hogy „az értelmes és tartalmas emberi élet” „nemcsak szubjektív óhajoktól és törekvésektől függ, hanem alapvetően az össztársadalmi folyamatok pozitív hatásaitól”. *A bennünket körülvevő valóság és az azt átalakító tevékenység hatása mindig meggyőzőbb volt és lesz a szavakénál.*

A hírközlő eszközökkel kapcsolatos gyakori kritika, hogy tényyszerű hírt sem közölnek, vagy csak megkésve, olyan megtörtént hazai és külföldi eseményekről, amelyek nyugati hírforrásokban megjelennek. Ezt a lakosság *tájékozott része* vele szembeni *bizalmatlanságnak* tekinti, és fordítva, *bizalmatlanná válik a sajtóval szemben*, kételkedve fogadja helytálló híradásait, helyesen orientáló elemzéseit is. Rossznak tartják, hogy az

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

Általános az igény, hogy a szocializmus reális értékeiről megalapozottabb elméleti ismereteink legyenek. A szocializmus erkölcsi normái kapjanak nagyobb szerepet a magatartás alakításában.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

„Irányelvek” által is igényelt marxista szemléletű, életünk vagy általában a *létező szocializmus ellentmondásait kritikusan tükröző, belőlük kiutat kereső, önálló gondolkodásra, állásfoglalásra serkentő műsorok* közül egyesek megszűnnek, mások kritikusabb hangvétele tompul (TV). Az sem meggyőző, sokkal inkább *hitelünket romboló jelenség, hogy a sajtónkban időnként megjelenő téves nézetek nem kapnak tudományosan megalapozott választ, cáfolatot*. Sok emberben, köztük párttagokban alakul ki az az érzés, *nem vállaljuk, nem merjük vállalni e nézetekkel a nyílt vitát*.

Elégedetten olvastuk a tudományos kutatás jelentőségéről írt sorokat. Megjegyezzük azonban, hogy – különösen a társadalomtudományok esetében – a *politika kévsve, vagy egyáltalán nem hasznosítja a tudomány egyes fontos eredményeit*. Különösen vonatkozik ez a tudományosan jobban megalapozott országos döntések helyi megvalósításának, a helyi feladatok megfogalmazásának és végrehajtásának módjára. A kutatómunka finanszírozásával kapcsolatban helyesebbnek tartanánk olyan megfogalmazást, hogy az egyetemeken, főiskolákon folyó kutatások a *kutatóintézetekéhez hasonló támogatásban* részesüljenek.

Nem tartjuk *elegendőnek*, hogy „az oktatási rendszer lényegében

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

ellátja a reá háruló feladatokat". Véleményünk szerint a közoktatás és a felsőoktatás fejlődése *egész gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyik kulcskérdése*. Ez így nem kap hangot az „*Irányelvek*”-ben, *akárcsak a gyakorlatban!* Ezért kell konkrétan szólni oktatási rendszerünk számos, a dokumentumban meg nem említett gondjáról: az iskolák állapotáról, anyagi támogatásáról, az átgondolatlan reformok káros hatásairól, „a képesítés nélküli rendszer példátlan, permanens társadalomkárosító hatásáról” stb. A fejlesztés során – e gondok megoldásán túl – feltétlen[ül] megfogalmazandók azok az *új, szigorúbb követelmények*, amelyeket az *ifjúsággal szemben* kell támasztanunk szakmai, politikai, etikai tekintetben. Széles körben fogalmazódott meg az igény, hogy az *oktatási intézmények, egyetemek, főiskolák véleményét sokkal nagyobb súllyal kell figyelembe venni a közoktatás fejlesztésével kapcsolatos döntésekben*.

**VI.
A PÁRT
ÉS A TÖMEGSZERVEZETEK**

Párttagságunk teljes egészében egyetért az MSZMP munkájának leírt alapelveivel, a párttagság körében tapasztalható jelenségek minősíté-

**VI.
A PÁRT
ÉS A TÖMEGSZERVEZETEK**

A kommunisták egyetértésüket fejezték ki, megerősítették az eddigi politikai irányvonal helyességét. Fontos feladatnak tartják, hogy erősödjön

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

sével. Több kérdésben azonban az „Irányelvektől” eltérően értékeli a helyzetet.

Valósnak tartjuk, hogy a *tömegek jelentős része „bizik a pártban, támogatja politikáját”*. Politikai hiba lenne azonban *nem észrevenni* azt, hogy az utóbbi években – különösen gazdasági és szociálpolitikai, értelmiségi körökben pedig egyes ideológiai, művelődéspolitikai intézkedések, jelenségek hatására – a bizalom és a támogatás *csökkenő tendenciájú*. A Kongresszus *legfontosabb feladatai közé kell*, hogy tartozzon ezzel szembenézni és az *okokat alaposan megvizsgálni*.

A pártmunka „formális, bürokratikus vonásait” illetően a „*még sok*” megállapítás nem helyes, sokkal inkább az *egyre több* minősítés helytálló. Másrészt ennek az *alapszervezetek és intézményi pártszervezetek nem okozói, hanem elszervedői*. A formalizmus és [a] bürokratikus vonások *felsőbb pártszerveink* olyan előírásaiból származnak, mint pl. a kötelezően előírt taggyűlési napirendek *indokolatlanul magas száma, felesleges ismétlések megkövetelése* (pl. az Irányelvek vitája). Ehhez hasonló jelenségek *feleslegesen vonnak el időt és energiát lényeges helyi problémák megoldásától*, sok párttagunk *aktivitását csökkentik*.

Tagságunk véleménye szerint *pártunk akkor tudja betölteni vezető sze-*

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

a párt munkás- és élcsapat jellege, vezető, irányító és ellenőrző szerepe.

Egyetértenek a munkamódszer és munkastílus korszerűsítésével, a politikai munka mozgalmi jellegének erősítésével. Sürgetik a pártmunkában is fellelhető bürokratikus vonások felszámolását.

Egyesek szerint az utóbbi időben lazult a pártfegyelem és a pártegyesség, ezért következetesebben számon kell kérni a Szervezeti Szabályzatban foglaltakat.

Megfogalmazták, hogy javítani kell a politikai információt, érdemibb választ várnak felvetéseikre. Kifogásolták, hogy a párttagság tájékoztatása nem elég gyors, esetenként kétségbe vonják őszinteségét.

Szenvedélyesen vitáztak a párttagok a tagfelvételi politikáról. Bírálták az irányító pártszervek merev pártépítési gyakorlatát. Megfogalmazták, hogy a tagfelvételeknél elsősorban az alkalmasság döntsön. Erősödjön a párt munkás jellege, de nélkülözze a statisztikai szemléletet.

Egyetértettek azzal, hogy a párt káderpolitikájának következetes megvalósítása a jövőben is előrehaladásunk egyik fontos feltétele.

Meglévő gondjaink egyik alapvető okát sokan abban látják, hogy nem megfelelő a határozatok végrehajtása és ellenőrzése.

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

repét, ha „központi és helyi vezető szervei az érdekkonfliktusokban határozottabban foglalnak állást, és az eredmények pozitív alakításában kezdeményezőbbben lépnek fel (...) politikájának igazi tartalmát a konfliktusok megismerése, mozgatórugóinak feltárása és egyeztetéssel való megoldása” kell, hogy jelentse.

Alapvető igazságnak tartjuk, hogy a párton belüli viszonyok kihatnak az egész társadalmi közéletre. Ezért is tartjuk igen kedvezőtlen hatásúnak, hogy az MSZMP gyakorlata néhány kérdésben – pl. a választások tekintetében – elmarad az állami vagy társadalmi szervezetekben kialakult gyakorlattól. Az alapszervezetek feletti szinteken (felfelé haladva egyre növekvő mértékben) nem a választás, hanem kiválasztás határozza meg a vezetők személyét, a vezető szervek összetételét. A kiválasztást pedig felsőbb vezető testületek, illetve helyi vezetők egy csoportja végzi. Így a választott nem azt érzi elsősorban, hogy választótól függ, hogy nekik tartozik beszámolósi kötelezettséggel, felelősséggel.

Ez egyik alapvető oka annak, hogy a demokratikus centralizmus elvéből gyakorlatunkban könnyebben érvényesülhet a centralizmus, mint a demokratizmus.

A Központi Bizottság következtetésen előzetes vitára bocsátja jelentős

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

Hangsúlyozták, hogy a jövőben a szakszervezetek legyenek aktívabb szervezői a munkaverseny-mozgalomnak, törekedjenek a formális vonások csökkentésére, segítsék elő a munkafegyelem megerősítését.

Szükségesnek tartják a KISZ pártirányításának, kommunista jellegének erősítését, az ifjúság ideológiai felkészültségének javítását. Felvetődött, hogy a KISZ tevékenységének minősítése optimistább, mint a valóságban.

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

határozatainak tervezetét. A határozatok végleges szövegében azonban *ritkábban érzékelhető a közvélemény által megfogalmazott, a vitákban elhangzó vélemények módosító hatása.* Ennek okait részben abban látjuk, hogy a *felsőbb testületekbe választott párttagok nem következetesen képviselik saját pártszervezetük tagságának véleményét.* Másrészt azt tapasztaltuk, hogy a *javaslatok lényege, sok kritikus észrevétel, a gyakran 3-5 lépéscsőfokon történő ismételt összegzés során letompul vagy elvész.* Mindezek következtében – e véleménykérések alkalmával hangoztatott *kételyek bizonyossága szerint* – *tagságunk nagy része nem lát intézményes garanciákat a javaslatok érdemi felhasználására.* Többen fogalmaznak úgy, hogy e fórumok inkább csak *formálisan tesznek eleget [a] demokratizmus követelményeinek.*

További probléma, hogy a tagság elé vitára bocsátott dokumentumok mindig *egységet* tükröznek, pedig a múltban *több kérdésben* (mint pl. a gazdaságpolitikai koncepciók esetében) *köztudottá vált, hogy a legfelsőbb vezetésen belül is jelentős véleményeltérések vannak.*

Pártunk történetének az ötvenes évekre eső szakasza *negatív*e bizonyítja azt, hogy az *eltérő (köztük kisebbségi) véleményeknek a tagság elé tárása*

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége****Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

a döntéshozatal előtt egyik alapvető biztosítéka lehetne nagy politikai hibák elkerülésének. Kádár János, Kállay Gyula és mások – akik vezetésével lezajlott az 1956 novembere utáni, országunk kedvező fejlődését biztosító konszolidáció –, ha nem is folyamatosan, tagjai voltak az 1956 előtti vezetésnek. Már akkor is a Rákosi-Gerő vezette csoporttól eltérő nézeteket vallottak alapvető politikai és főként módszerbeli kérdésekben. A vezetésen belül azonban kisebbségben lévén, akaratukat nem juttathatták érvényre. Véleményüket a pártegység ma is érvényes értelmezése miatt nem tárhatták a párttagság elé. Pedig – az 1957 tavaszát követő időszak bizonyítja –, az általuk képviselt helyes, de (a vezetésen belül kisebbségbe szorult) politikának volt nagyobb tömegbázisa Magyarországon. Ez a tömegbázis biztosíthatta volna, hogy vezetésükkel az elégedetlenség a szocializmus érdekeit szolgálva, annak megkérdőjelezése nélkül, s ne ellenforradalmi keretek között érvényesüljön. Természetesen csak akkor, ha az adott vezető csoport és a tömegek időben kapcsolódnak egymáshoz. Ennek feltétele, hogy az ilyen garanciát jelentő intézményes keretek állandóan, folyamatosan létezzenek.

A jelzett problémák véleményünk szerint *nem* az MSZMP szervezeti

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége****Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

felépítéséből, működési elveiből, hanem azok *érvényesítésének módjából* fakadnak: *központilag megválasztott módszerekből és a végrehajtók emberi gyengéiből. Nem látunk azonban olyan szervezeti garanciákat, amelyek a hibák megelőzését, illetve felszámolását a jelenleginél jobban szolgálnák.* Ezért indokoltnak tartjuk: a kongresszus döntsön arról, hogy a következő ciklusban folytatandó *alapos vizsgálatra építve* készüljön *tervezet* (szervezeti szabályzat, illetve más szervezeti dokumentumok formájában) és kerüljön a XIV. kongresszus elé olyan kérésekben, mint a *párton belüli jelölések és választások módja; a különböző szintű testületekbe választottak és az általuk képviselt közösségek* (benne saját alapszervezetük) *kapcsolata, függősége; a választott testületek és apparátusok kapcsolata, hatásköre* a pártélet gyakorlati irányításában. Szükségesnek tartjuk – minden szinten – a *rotáció elvének jól átgondolt keretek között történő gyakorlati alkalmazását.* Mindez szolgálja a párt különböző szintű *vezetőinek és egész tagságának szorosabb kapcsolatát,* amihez például az is jó lehetőséget adna, ha az *MSZMP függetlenített politikai munkatársai* (városi, megyei és központi apparátusok tagjai) *előző munkahelyük pártalapszervezetének vagy más, eredeti szakmájuk-*

**Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége**

**Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete**

nak, apparátuson belüli munkakörüknek megfelelő pártalapszervezet tagjai lennének.

Azért is hangsúlyozzuk e kérdések megoldásának fontosságát, mert a *mögöttük meghúzódó hibák* szerepet játszanak a *párt iránti bizalom helyenkénti és időnkénti csökkenésében*. Ezt, a párt vonzerejét tükrözi a tagjaink sorába jelentkezők arányának változása. Másrészt elégedetlenséget tükröz, pártunk gyakorlatának kritikáját is jelenti a *vezetői feladatok aggasztóan növekvő arányú elutasítása*.

VII.

**A PÁRT NEMZETKÖZI
TEVÉKENYSÉGE**

[*A dokumentum a témára vonatkozó részt nem tartalmaz.*]

VII.

**A PÁRT NEMZETKÖZI
TEVÉKENYSÉGE**

A kommunisták egyetértettek a párt nemzetközi tevékenységének értékelésével. Kiemelték, hogy pártunk nemzetközi tekintélye tovább erősödött.

Bírálták, hogy nem egységes a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, nincs egy világos és egységes nemzetközi kommunista stratégia.

Egyetértenek azzal, hogy a testvérpártok a közös célok elérése érdekében erősítsék együttműködésüket.

MSZMP Pécs Városi Bizottsága

Az MSZMP JPTE Tanárképző
Kari pártvezetősége

Az MSZMP Pécs városi
pártértekezlete

A Kari Pártvezetőség nyílt megfogalmazással összegezte a tagságunk körében elhangzott kritikát, konkrét észrevételeket. Nem azzal a szándékkal, hogy feszültséget keltve gyengítsük pártunk egységét. Ellenkezőleg: azért, hogy az általunk tapasztalt gondok őszinte feltárásával segítsük azok megoldását, így az általuk keltett és a párt egységét veszélyeztető feszültségek csökkentését. Az előterjesztés és a vele kapcsolatos felszólalások jelentsenek – az „Irányelvek” szavaival – „az egység létrehozásában a közös cselekvés alapjainak megteremtésében és erősítésében” fontos szerepet játszó szabad vitát. Ezzel járulunk hozzá az MSZMP politikájának fejlesztéséhez – abban a tudatban, hogy a mi hétköznapi munkáinkon is múlik, mennyire eredményesen formálják majd az ország életét a véleményünk által is befolyásolt kongresszusi határozatok.

Pécs, 1985. január 17.

MSZMP JPTE Tanárképző Kari
Pártvezetősége

A kongresszusi tézisek vitájának időrendje
(1985)

<i>Dátum</i>	<i>Kari szint</i>	<i>Egyetemi szint</i>	<i>Városi szint</i>	<i>Megyei szint</i>	<i>Országos szint</i>
Március 28.					Kongresszus
Március 27.					
Március 26.					
Március 25.					
Március 24.					
Március 23.					
Március 22.					
Március 21.					
Március 20.					
Március 19.					
Március 18.					
Március 17.					
Március 16.					
Március 15.					
Március 14.					
Március 13.					
Március 12.					
Március 11.					
Március 10.					
Március 9.					
Március 8.					
Március 7.					
Március 6.					
Március 5.					
Március 4.					
Március 3.					
Március 2.					
Március 1.					
Február 28.				<i>Pártértekezlet*</i>	
Február 27.					<i>KB-ülés</i>
Február 26.					
Február 25.					
Február 24.					
Február 23.					

<i>Dátum</i>	<i>Kari szint</i>	<i>Egyetemi szint</i>	<i>Városi szint</i>	<i>Megyei szint</i>	<i>Országos szint</i>
Február 22.					
Február 21.					
Február 20.					
Február 19.				<i>PB-ülés</i>	
Február 18.					<i>PB-ülés*</i>
Február 17.					
Február 16.			<i>Pártértekezlet</i>		
Február 15.					
Február 14.					
Február 13.					
Február 12.					
Február 11.					<i>Postázás*</i>
Február 10.					<i>Összegzés. Írásos előterjesztés elkészítése*</i>
Február 9.					
Február 8.				<i>VB-ülés*</i>	
Február 7.			<i>PB-ülés</i>		
Február 6.		<i>Pártértekezlet</i>			
Február 5.					
Február 4.					
Február 3.					
Február 2.					
Február 1.				<i>Postázás*</i>	
Január 31.				<i>Összegzés. Írásos előterjesztés elkészítése*</i>	
Január 30.			<i>VB-ülés</i>		
Január 29.					
Január 28.		<i>PB-ülés</i>			
Január 27.					
Január 26.					
Január 25.					
Január 24.					
Január 23.	<i>Összevont taggyűlés</i>		<i>Postázás*</i>		

Dátum	Kari szint	Egyetemi szint	Városi szint	Megyei szint	Országos szint
Január 22.			Összegzés. Írásos előter- jesztés elkészítése*		
Január 21.		VB-ülés			
Január 20.					
Január 19.					
Január 18.					
Január 17.	Kari pártvez. ülése				
Január 16.		Postázás*			
Január 15.		Összegzés. Írásos előter- jesztés elkészítése*			
Január 14.					
Január 13.					
Január 12.					
Január 11.					
Január 10.	Alapszer- vezeti tag- gyűlések				
Január 9.					
Január 8.					
Január 7.					
Január 6.					
Január 5.					
Január 4.					
Január 3.					
Január 2.					
Január 1.					

* Nem dokumentált időpont. A szokásos ügymenet alapján becsült időpont.

PB - országos szinten: Politikai Bizottság, megyei, városi és intézményi szinten:

Pártbizottság

VB - végrehajtó bizottság

Az állampárt bomlási folyamata és az MSZP létrejötte Pécsen

A kérdéskör érdemi tárgyalása, a folyamatok és azok okainak sikeres feltárása érdekében időben és térben is ki kell terjeszteni vizsgálódásunkat. Időben azért, mert a „bomlási folyamat” nem a rendszervált(oz)ást közvetlenül megelőző időszakban kezdődött; fontos előzményei voltak, miként az új – akkori – ellenzéki szervezetek, pártok megalakulásának is. Térben azért, mert az állampárt pécsi szervezete nem vizsgálható önmagában. És itt nem csak arról van szó, hogy egy országos szervezet része volt. Több más tényező is befolyásolta a pécsi pártszervezet(ek) en belül lezajló folyamatokat. Egyrészt az ország egész helyzetének alakulása, másrészt olyan helyi tényezők, mint például az, hogy a „sárga ház” egyaránt székháza volt a megyei és a városi pártbizottság apparátusának, s munkatársai napi kapcsolatot tartottak egymással. Így a megyei szervezet apparátusában meginduló folyamatok közvetlenül hatottak a városi munkatársakra is. Annál is inkább, mert a megyei bizottság, illetve VB is elsősorban a megye központjában, Pécsen zajló eseményekre figyelt, azokra reagált, a legjelentősebb megyei hatókörű akciókat a városban rendezték, azok pécsi párttagokat, illetve párton kívülieket érintették, az ő részvételükkel zajlottak.

Az MSZMP bomlási folyamata jóval a rendszerváltást megelőzően indult. Ennek lehetősége eleve bele volt kódolva a pártba, miként minden szervezetbe – különösen a politikai jellegűekbe. Az MSZMP-t mind a mai napig sokan – nemcsak laikusok, hanem politológusok, történészek, újságírók és főként ebben érdekelt politikusok – monolitikus, megbonthatatlanul egységes szervezetként aposztrofálják. Nem véletlenül, hisz szervezeti elvei szerint az volt – pontosabban: annak kellett (volna) lennie; önképének és szervezési gyakorlatának egyik legfontosabb elemeként deklarálták ugyanis a párt (és tagjai) ideológiái,

politikai, szervezeti és cselekvési egységét.¹ Ennek megfelelően kifele – hosszú ideig – ilyennek is tűnt, illetve kívülről ilyennek látszott. Azonban az MSZMP-t és annak vezető szerveit is emberek alkották: eltérő szociális helyzetű, illetve iskolázottsággal, mentalitással, gondolkodásmóddal rendelkező egyének. Ezt a sokszínűséget a szervezeti szabályzat és annak érvényesítése sem tudta megszüntetni. Rövidebb-hosszabb „nyugalmi időszakokban” e különbségek nem érvényesültek, de válsághelyzetekre, vagy akár az országhatáron túlról érkező hatásokra eltérő módon reagáltak, különbözőképpen értelmeztek jelenségeket, kerestek megoldásokat, ami többé vagy kevésbé heves belső vitákat eredményezett, s ezek – különösen kritikus helyzetekben – dokumentumokban is manifesztálódtak, a rendszer utolsó éveiben a párt keretein kívül is megismerhetővé váltak. E folyamatokat legalább az 1980-as évek elejétől érdemes szemügyre venni.²

Arra is tekintettel kell lennünk, hogy a folyamat több összetevő eredményeként írható le. A politikai nézetek differenciálódásával, valamint a nemzetközi politikai és a belföldi gazdasági-kulturális folyamatok hatására fokozatosan megindult a merev, bolsevik típusú pártszervezési elvek eróziója. Ezek egyes elemei jórészt a tagságból induló kezdeményezések nyomán jöttek létre. A pártvezetés a nyolcvanas években ezeket kényszerűségből tudomásul vette, s csak arra törekedett, hogy ellenőrzése alatt tartsa a folyamatot. Másrészt ezt szolgálta az is, hogy több esetben maga döntött a pártszervek működésének, például a választás gyakorlatának demokratizálásáról. E változásokat segítették elő a korszakra jellemző személyi változások. A gazdaságban zajló átalakulás és a – külföld felé is mind nyitottabb – ország mind bonyolultabb társadalmi, kulturális folyamatai megkövetelték, hogy a vezető párttisztviselőket egyre inkább magasan képzett szakemberek töltsék be. Ők pedig a – jószerével csak pártiskolákban, tanfolyamokon pallérozódott – régi kádereknél sokkal árnyaltabban elemezték a valós helyzetet, s nyitottabbak voltak a reális szükségleteket kielégítő megoldásokra az ideologikus válaszok helyett.

¹ Lásd az MSZMP szervezeti szabályzatát.

² Az időpontot több tényező indokolja. Közülük a két legfontosabb: 1. a korabeli lengyel-országi eseményeket a párttagság egy jelentős része – különösen értelmiségi körökben – a „hivatalos pártállásponttól” eltérően értékelte; 2. az ország eladósodási folyamatának felgyorsulása, ebből is fakadóan gazdasági helyzetének fokozatos romlása erősítette a kritikai hangot, melynek nyíltabb kifejezésre juttatását – különösen az évtized közepétől – a párt belső működésének néhány fontos elemét liberalizáló intézkedések is lehetővé tették.

Hasonló tendencia érvényesült a pártapparátusok személyi összetételének alakulásában is. Mindez a hivatalos állásfoglalásoktól eltérő álláspontok nyíltabb megfogalmazását és szélesebb körben történő megismertetését is lehetővé tette, ami törvényszerűen vezetett az azonos nézeteket valló párttagok csoportosulásához, a különböző tagozatok kialakulásához. Ez pedig már a szervezeti bomlás megindulását jelezte.

A fenti megfontolásokból az is következik, hogy a téma érdemi feldolgozása kisebb monográfiát igényelne, amit sem a rendelkezésre álló idő, sem a kötet terjedelme nem tesz lehetővé. Ezért a szerző kénytelen a korabeli pártdokumentumok és a sajtóanyag feltárását egy-egy kulcsfontosságú időpontra-időszakra, illetve jellemző szervezeti keretekre korlátozni, másrészt erősen támaszkodni saját személyes emlékeire. Ezt az is indokolja, hogy a levéltári forrásokban található jegyzőkönyvek, határozatok, s a pártvezetés által irányított korabeli sajtó tudósításai épp a bomlási jelenségekre vonatkozó adatokat vagy azok fontos elemeit „hallgatták el”. A személyes emlékezés révén – működési területemből következően – elsősorban a Janus Pannonius Tudományegyetemen (JPTE) belüli tapasztalatokat tudok felidézni.³ Különösen érvényes ez a kiindulópontra, a bomlás alapelemére: az eltérő véleményekre, az egyes társadalmi, politikai, gazdasági jelenségek más-más módon történő megítélésére, amit csak a pártcsoportok és alapszervezetek ún. hangulatjelentései rögzítettek – részlegesen. E dokumentumokat pedig nem őrizték meg az archívumban.

Választott korszakunkban először a lengyelországi változások osztották meg a párttagságot. Voltak, akik – a változatlanul üdvösnek tartott szocialista rendszerre nézve – veszélyként értékelték a lengyel társadalom forrongását, a Szolidaritás létrejöttét és tevékenységét, s annak felszámolását kívánták, akár radikális eszközökkel is. Mások viszont a merev politikai szisztéma okozta károkkal magyarázták a jelenséget, s ennek hatékonnyá tétele érdekében üdvözölték az akkor Stanisław Kania

³ A szerző a vizsgált korszakban 1982-ig a Pécsi Tanárképző Főiskola MSZMP csúcsvezetőségének tagja, 1982–1988 között a JPTE Tanárképző Kari Pártvezetőségének titkára, az egyetemi pártbizottság tagja, a VB-ülések állandó meghívottja, 1988. november és 1989. október között a JPTE pártbizottságának – *nem függetlenített* – titkára. A Baranya Megyei Pártbizottság által delegált tagként részt vett az 1989. októberi kongresszust előkészítő, Pozsgai Imre vezette országos programbizottság munkájában. Küldötként részt vett és többször felszólalt az MSZMP utolsó, egyben az MSZP alakuló kongresszusán. A kongresszust követően, 1989. december 22-én lezajlott választásig az MSZP Baranya megyei szervezetének megbízott elnöke.

vezette Lengyel Egyesült Munkáspárt belső reformkísérleteit a párt és a társadalom életének demokratizálására. Többek között azt – a kommunista pártok esetében egyedi – gyakorlatot, hogy a pártkongresszus küldöttei a döntések előtt kikérhették szervezetük tagjainak véleményét, s annak megfelelően foglalhattak állást a határozatok megszavazásakor. Ez a kör elítélte Jaruzelski katonai puccsát, s – ha szervezett formában nem is – esetenként taggyűléseken hangoztatta elítélő véleményét.

Mindez kihatott a Magyarországon belüli események megítélésére. Ilyennek tekinthető az 1982 tavaszától induló, s év végétől Pécsett is aktív szerepet játszó *Dialógus* békemozgalom. A belső elhárítás (III/III) és a pártvezetés kezdetől figyelemmel kísérte az egyetemeken, főként a Janus Pannonius Tudományegyetem (JPTE) Állam- és Jogtudományi, illetve Tanárképző Karán megjelenő mozgalmat.⁴ Ebben az esetben nemcsak a tagság, hanem a pártvezetés különböző testületeinek és vezetőinek álláspontjában és magatartásában is jelentős különbség mutatkozott. Míg az egyetemi, illetve jogi kari pártvezetés – az elhárítással szorosan együttműködve – adminisztratív lépésekhez folyamodott (a csoport felhívásainak levétele a faliújságról, megfigyelés stb.), a tanárképző kari pártvezetők a párbeszéd folytatását preferálták. Utóbbiak azt hangoztatták, hogy tartalmi vitát kell folytatni, s ha nem képesek meggyőzni hallgatóikat saját véleményükről, az a gyengeség jele: érveik vagy érvelőképességük gyengeségéé. Ez az alapállás jellemezte a kari KISZ-vezetést, és annak titkárát, Gyurcsány Ferencet is.⁵ A kari párttitkár – a fentiek szellemében – előbb személyesen folytatott párbeszédet a pécsi csoport (nem csak tanárképzős) tagjaival, majd hasonló beszélgetést szervezett, melyen a kar dékánja és KISZ-titkára, illetve az egyetemi párt VB agitprop felelőse is részt vett. Mindkét fórum valódi párbeszéd volt, melyen semmiféle presszió nem érte a résztvevőket.⁶ Nem véletlen, hogy a tanárképző kari pártvezetést kihagyták a *Dialógus* elleni akcióból, s az ezzel kapcsolatos lépéseket a karon belül is közvetlenül az egyetemi párttitkár tette meg. A tagok álláspontjának eltérő voltát meggyőzően illusztrálja, hogy míg a Dékáni Hivatal párttag vezetője

⁴ Lásd Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. 1956-os Intézet – Corvina, Budapest, 2008. 397–427, különösen 414–427.

⁵ Uo. 417.

⁶ Ungváry tévesen jegyzi meg, hogy a kari titkár ezt „felsőbb utasítás alapján” tette. Épp a „felsőbb” szervvel szembeni álláspont vezérelte a lépés megtételére. Uo.

SZT-tisztként⁷ operatív végrehatója volt a csoport megfigyelésének és az ellenük tett lépéseknek, az egyik, szintén párttag dékánhelyettes döntő szerepet játszott abban, hogy a „hivatalos szervek” és az egyetemi párttitkár szorgalmazása ellenére a legaktívabb hallgatókat sem zárták ki az egyetemről. Igaz, számukra kedvezőtlen elemeket tartalmazó hivatalos jellemzésük miatt később hátrányt szenvedtek elhelyezkedésük során. A Dialógus körrel kapcsolatos reagálások túlmutattak a konkrét eseten: egyértelműen jelezték, hogy a pártvezetők nem egységesen értelmezik az MSZMP szerepét, a politikai munka feladatait, s ennek megfelelően eltérő módszereket alkalmaztak.

Ezek a különbségek vitatott esetek kapcsán tömegesen jelentkeztek a tagság körében is. Ez nyilvánult meg 1984 tavaszán, amikor két hallgatói megnyilvánulás borzolta a kedélyeket a Tanárképző Karon. Egyrészt a kari KISZ-vezetőség⁸ támogatásával két alkalommal megjelent „Igen–Nem” című kiadvány, melyek a rendszer egyes elemeit igenlő, másokat élesen kritizáló, különböző műfajú írásokat tartalmaztak. Másrészt egy tartalmát és megformálását tekintve egyaránt indulatokat keltő kiállítás.⁹ E két – kiváltképp az utóbbi – esemény hatalmas vitákat gerjesztett a karon és a párttagok körében is, melyben épp úgy megfogalmazódtak szigorú intézkedéseket követelő, mint a diákokat megértő, sőt támogató vélemények. A kari pártvezetőség – a tagság meghatározó részének álláspontját tükrözve, s hasonlóan a Dialógus kör esetében tanúsított magatartásához – minden esetben elutasította az adminisztratív eszközök alkalmazását, s helyette a nyílt párbeszédet, a meggyőzés kizárólagos alkalmazását szorgalmazta.¹⁰

Más kérdésekben is hasonló megosztottságról lehetne számot adni. Az 1980-as évek első felében mindenekelőtt a gazdasági, és ennek nyomán a szociális problémák halmozódása, az oktatásügy és benne a tanárok helyzete stb. kapcsán. Az ország életének különböző területein

⁷ SZT: „Szigorúan titkos állomány: polgári foglalkozással rendelkező és munkahelyen dolgozó személy, aki [...] tevékenységét fedőmunkahelyével kapcsolatban fejtette ki.” Uo. 145.

⁸ Titkára ekkor Gyurcsány Ferenc volt.

⁹ A kiállítás többek között egy halom száraz emberi ürülék is tartalmazott, előtte címfelirattal: Révai. A kiállítás egészének kontextusában ezzel Aczél Györgyre utalhattak.

¹⁰ A Kari Pártvezetőség állásfoglalása a hallgatók körében tapasztalt néhány aktuális politikai probléma tanulságairól. (A szerző tulajdonában) Fontos dokumentumok esetében nem lehet levéltári jelzetekre hivatkozni, mert a pártiratok archiválása során a JPTE Tanárképző Kar MSZMP-vezetőségének iratai nem kerültek be a megyei pártarchívumba.

jelentkező új, esetenként kedvezőtlen jelenségek társadalmi, illetve foglalkozási csoportok szerint is megosztották a párttagságot. Egy alapos forráskutatás és az oral history módszerének alkalmazása révén minden bizonnyal az egyetemihez hasonló, polarizált megnyilvánulásokat, állásfoglalásokat tárhatnánk fel más jellegű – üzemi, intézményi stb. – szervezetekben, azaz nemcsak értelmiségi, hanem munkás és alkalmazotti munkakörben dolgozó párttagok esetében is. Ezzel párhuzamosan egyre jellemzőbbé vált a tagság és a vezetés álláspontja közötti különbségek növekedése, amit az is fokozott, hogy az alapszervezetekben felvetett problémák, javaslatok nem találtak visszhangra a felsőbb fórumokon. Ennek jellemző példája volt annak az összegző jelentésnek a tartalma és sorsa, melyet az MSZMP JPTE tanárképző kari vezetősége készített a XIII. Kongresszus téziseinek vitájáról.¹¹

A kari vezetőség úgy határozott, hogy nem csupán a pártcsoportok és az alapszervezetek e dokumentumot vitató értekezletein elhangzottakat összegzi. Azok tartalmán túl felhasználta a szövegezés során azok 1980 elejétől 1984 végéig havonta készített ún. információs jelentéseinek releváns megállapításait is. Utóbbiakban pedig ezekben az években egyre több volt a rendszer és egyes elemeinek működését illető kritika, s elhalkult a méltató hang.¹²

Ennek megfelelően a kari pártszervezet dokumentumában problémák sorát foglalmazták meg majd minden területen, különösen az ideológia és művelődéspolitikai terén, illetve a párt belső szervezetével, működésével és irányító szerepével kapcsolatban. Témánk szempontjából olyan fontos megfogalmazások olvashatók, melyek az éppen zajló folyamatnak a párt szervezeti szabályzatában megfogalmazott elveket sértő

¹¹ A dokumentumot és a helyzet elemzését részletesebben lásd Vonyó József: *Erjedés és lefajítás – 1980–1985. (Adalék az MSZMP-ben zajló folyamatok természetrajzához)* In: MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2009. Szerk.: Réfi Attila – Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009. 79–113. (Kötetünkben: 124–171.)

¹² Itt kell megjegyeznünk, hogy ezekben a jelentésekben ekkor már rég legalább annyi volt a rendszer működésével, az országos, megyei-városi és intézményi problémákkal, mindezek kapcsán a párt és szervezeti működésével kapcsolatos kritika, mint az intézmény oktatóinak, hallgatóinak általános (és nem személyre szóló) hangulatának értékelése. Ellentétben a pártönkívüliek körében általánosnak tekinthető, s máig virulens véleménnyel, miszerint ezek alapvető funkciója a „besúgás” volt, azaz „ügynökjelentések” is tekinthetők.

jellegét kritizálták. „Az alapszervezetek *feletti szinteken* (felfelé haladva egyre növekvő mértékben) *nem a választás, hanem kiválasztás* határozza meg a vezetők személyét, a vezető szervek összetételét.” Ezért a választott vezetők nem a tagság akaratát közvetítik és érvényesítik, hanem feletteseiknek kívánnak megfelelni. Az a mondat, mely szerint: „A határozatok végleges szövegében azonban *ritkábban érzékelhető a közvélemény által megfogalmazott, a vitákban elhangzó vélemények módosító hatása*” – a korábbi tapasztalatok alapján előre vetítette a nagy gonddal összeállított dokumentum sorsát. Határozottan fogalmazták meg a kisebbségi vélemények szabad nyilvánossá tételére és nyílt megvitatására vonatkozó igényt, mint a politikai hibák elkerülésének egyik fontos garanciáját. Ez utóbbi elem már nem a demokratikus elvek gyakorlati megvalósítását kérte számon a felsőbb pártvezetéstől, hanem a centrális irányítás egyik kulcsfontosságú eszközének megsemmisítését követelte. Ezzel függött össze, hogy az ideológiai kérdésekben – kritikus helyzetekben „házon belül” általuk már korábban is gyakorolt módszernek megfelelően – nem a represszív eszközök alkalmazását, hanem a tartalmi vita felvállalását szorgalmazták. A rendpártiakkal szemben azt hangoztatták, hogy ennek elmaradása, az adminisztratív eszközök alkalmazása nem erőt, hanem – ideológiai, politikai – gyengeséget mutat. A kívánatos változtatások érdekében javasolták a szervezeti szabályzat sarkalatos pontjainak módosítását.

A további részletek taglalása nélkül is megállapíthatjuk: a tanárképző kari dokumentum kritikus, de megalapozott, komoly és tartalmas elemzés volt, mely konstruktív megoldásokat javasolt a felvetett problémákra. Szemben az MSZMP Pécs Városi Bizottságának összegzésével, melyben ennek egyetlen tartalmi eleme sem ismerhető fel. A városi dokumentum minden területen azt sugallja, hogy a pécsi párttagság egyetértett az MSZMP addigi politikájának valamennyi elemével. A benne felvetett problémák olyan gazdasági és társadalmi, részben ideológiai jelenségekre utalnak, melyek a korábbi évek gazdasági reformjai, illetve az ország nyitottabbá válása következtében alakultak ki. Az összegzők úgy értékelték a tagság véleményét, hogy nem a rendszer további reformját, a párt és az államszervezet átalakítását kívánják, hanem a korábbi, szigorú politika visszaállításától várják a társadalom gondjainak megoldását. Rendpárti hangvétel jellemzi a szöveget, mely szerint a párt pécsi tagjai a szervezeti szabályzat szigorú betartását, a pártfegyelem és a pártegység erősítését követelték. Mindazt, ami a

kritikus vélemények, új kezdeményezések érvényesítésének alapvető akadálya volt a bolsevik típusú pártokban. A városi dokumentum szövege két, egymással összefüggő jelenséget tükröz. Egyrészt azt, hogy a Tanárképző Karon megfogalmazottakhoz hasonló – bizonyára a szervezetek jelentős részében megfogalmazott – nézetek nem kaptak hangot. Másrészt azt, hogy összeállítói formálisan és felsőbb elvárásoknak megfelelően igyekeztek teljesíteni egy adminisztratív feladatot. Másként fogalmazva: a kari összegzésben változásokat szorgalmazó, újító, a városiban a régít konzerváló szándékok tükröződnek.¹³

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kritikus hangú dokumentum nem pillanatnyi reagálás, hanem egy több éves folyamat eredménye. Másrészt nem egy kis csoport, hanem a kétszáz fős tagság többségének álláspontját tartalmazza. Ezt bizonyítja, hogy a titkár által készített szövegtervezetet a kari pártvezetőség nemcsak elfogadta, hanem kritikai élet erősítve tett kiegészítéseket. S nemcsak e testület értett vele egyet maradéktalanul, hanem a szervezet tagsága is, amit az *egyhangú szavazást* megelőző, a felolvasását követő – a korabeli pártgyűlésekre egyáltalán nem jellemző – *spontán, őszinte*, hosszan tartó *vastaps* fejezett ki.

A két dokumentum ékes bizonyítéka annak, hogy – ha törésvonalakról még nem is beszélhetünk – politikai értelemben vett hajszáltrepedések már megjelentek az MSZMP szervezeteiben. Ezt jelezte a tanárképző kari összegzés egyetemi pártszervezeten belüli sorsa is, amit mindenekelőtt két tényező befolyásolt. Egyrészt a kongresszust előkészítő pártfórumoknak – az alsó szinteken megfogalmazott vélemények érdemi figyelembe vételét akadályozó – időbeli ütemezése.¹⁴ Másrészt a függetlenített apparátusi alkalmazottként dolgozó egyetemi titkár egzisztenciális függő helyzetéből is fakadó mentalitás, illetve a vezető testületek tagjai és a tagság nagy része álláspontjának eltérései. Amikor a kari összegzés tervezetét tárgyalta a kari pártvezetőség, már postázták a hasonló funkciójú egyetemi dokumentum – végrehajtó bizottság (VB) által tárgyalandó – tervezetét. Ebben csak az alapszervezeti viták jegyzőkönyveit vehették figyelembe, melyek nem tartalmazták az előző évek információs jelentéseiben megfogalmazott kritikai észrevételeket, pedig ezekből került a kari állásfoglalásba a legfontosabb megállapítások többsége. Így a kari titkár a VB ülésén csupán szóban javasolhatta

¹³ Lásd Vonyó József: *Erjedés és lefojtás...* i. m.

¹⁴ Uo. 87–88. és 112–113. E kötetben: 169–171.

– az akkor még csak a vezetőség által megtárgyalt – összegzés legfontosabb megállapításainak beépítését az egyetemi dokumentumba. Jóllehet, a testület elfogadta a javaslatot, a pártbizottság (PB) elé terjesztett szövegbe is csak néhány, az egyetemi pártvezetés által kevésbé „kényesnek” ítélt részlet került be, s azok is tompított megfogalmazásban. Ezen a fórumon tehát majdnem teljesen megismétlődött az, ami a VB ülésén, azzal a különbséggel, hogy a kari titkár itt már az egyetemi párttagság többségét tömörítő kari szervezet egésszének felhatalmazása alapján tehetett módosítási javaslatokat.¹⁵ Ám az egyetemi pártértekezlet küldöttei sem olvashatták a tanárképzős észrevételeket, javaslatokat az ülés előtt kézhez kapott anyagban.¹⁶ A kari titkár a legfelső egyetemi fórumon is korrekciós javaslatok előterjesztésére kényszerült a legfontosabb kérdések tekintetében.¹⁷ Mindezt tapasztalva – a szervezeti szabályzat előírásait megszegve – hiába küldte meg a szöveget közvetlenül a városi és a megyei pártbizottság első titkárának, illetve a Központi Bizottságot az egyetemi pártértekezleten képviselő – hozzászólásában a titkár javaslatait „kemény”-nek ítéelő¹⁸ – Timár Mátyásnak, a dokumentum sorsa a végleges elhallgatás lett. Azt az esélyt sem lehetett kihasználni, hogy az egyetem küldöttei képviseljék e nézeteket a felsőbb fórumokon. Mind a városi, mind a megyei pártértekezleten felszólaló egyetemi párttag küldött – bár kritikus elemzést adtak a felsőoktatás, illetve a diákság aktuális problémáiról – egyaránt kerülte a párt szervezetével, működésével, a pártirányítás módszereivel kapcsolatos, radikálisabb javaslatok felvetését.¹⁹

Mindez a meginduló *erjedés* által generált „csendes forrongás” különböző eszközökkel történő *elfojtását* szolgálta és jelentette. Hozzá kell tennünk: nem erőszakkal. Az MSZMP-ben szokatlan, több színen

¹⁵ „Vonyó József: Kéri, hogy a PB erősítse meg a kari összevont taggyűlés állásfoglalását, és vagy dolgozza át a VB által készített összegzést, vagy küldje tovább a kari összegzést is. Felolvassa az összevont taggyűlésen elfogadott anyagot.” Baranya Megyei Levéltár (BML) MSZMP Archívum, 9/XIII. Fond, 2. Fcs. 1. ő.e. Jegyzőkönyv az 1985. január 28-án tartott Pártbizottsági ülésről

¹⁶ BML 9/XIII. Fond, 1. Fcs. 1. ő.e. Összegzés a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a Párt XIII. Kongresszusára kiadott irányelveinek alapszervezeti vitáiról.

¹⁷ Uo. Jegyzőkönyv, a Janus Pannonius Tudományegyetem Pártbizottságának pártértekezlete (Pécs, 1985. február 6.) 12–14. oldal.

¹⁸ Uo. 14. oldal.

¹⁹ BML 9/II. Fond (1985) 1. Fcs. 1/1 ő.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Pécs városi Pártbizottság Pártértekezletéről (1985. február 16.); *Dunántúli Napló*, 1985. március 4.

és alkalommal is nyíltan megfogalmazott kritika miatt sem a kari párt-szervezetet, sem annak vezetőit nem érte bántódás. Még csak szóvá sem tették a párt fennálló rendje ellen indított támadásukat. Nem volt rá szükség, mert elegendő volt a hagyományos eszközök alkalmazása ahhoz, hogy véleményük „ne okozhasson kárt” a párt tekintélyének, ne „üssön rést” a pártegységen. Hatásuk mégis érvényesült a következő években. Ha rést nem is ütöttek a rendszer falazatán – mint fentebb már utaltunk rá –, hajszálrepedéseket jeleztek, illetve keltettek. Olyan, akkor még nem mindenki által érzékelt változásokat a fejekben, melyek szerepet játszottak abban, hogy a párttagok egyre jelentősebb része vált nyitottá az új gondolatok, a rendszer kritikusabb elemzése iránt, s látta be a különböző szintű változtatások szükségességét.

A Tanárképző Kar pártszervezetében elhangzottakhoz hasonló megnyilatkozások a JPTE más karain is elhangzottak. Ezt igazolta, hogy az egyetemi küldötttertekezleten azok delegáltjainak többsége is megszavazta a tanárképző kari javaslatokat. A vázolt jelenségek közel sem tekinthetők egyedi, egyetlen intézményre jellemző tünetnek. Bizonyára – más konkrétumokkal – hasonló tendenciák bontakoztak ki más szervezetekben is.

E folyamatot 1985 után tovább erősítették külpolitikai hatások és az ország belső helyzetének változásai. Gorbacsov politikájának két eleme, a peresztrojka és a glasznoszty immár követhető „legális” példaként is szolgált a hivatalos pártállásponttól eltérő vélemények nyilvánosságra hozásához. Ezeket az egyre kritikusabb nézeteket pedig mind indokoltabbá tette a gazdasági helyzet romlása, a lakosság szociális problémáinak ebből fakadó szaporodása, s az a tény, hogy az országos pártvezetés mindezzel nem vetett számot. A hangulat változását pontosan tükrözték az 1987–1988 fordulóján lebonyolított tagkönyvcseré során elhangzott vélemények.

A párttagság szinte egységesen érzékelte a pártegység megbomlását. Az okok és a megoldás tekintetében azonban két markáns, egymással ellentétes álláspont alakult ki. Egy kisebbség a fegyelem megbomlásával magyarázta a kialakult helyzetet, s a szervezeti szigor erősítésével kívánta helyreállítani a megbomlott rendet. A többség azonban a pártvezetés hibáit kárhoztatta, és a gazdaság, a kultúra, a politikai intézményrendszer és a párt belső működésének reformját követelte.²⁰

²⁰ A tagkönyvcseré előkészítésével kapcsolatos beszélgetéseket összegző és értékelő taggyűlések tapasztalatai. Az MSZMP JPTE Pártbizottsága pártépítési munkabizottságának

Az utóbbiak alapvetően kétféle módon reagáltak. Kisebb hányaduk tiltakozásként nem újította meg párttagságát. A JPTE 374 párttagja közül 16 fő (4,28%) tette ezt.²¹ Országosan 878 658 főről 844 046-ra csökkent a taglétszám, azaz 34 612 tag (3,94%) lépett ki az MSZMP-ből.²² Közülük többen a szerveződő ellenzéki erők valamelyi-kéhez csatlakoztak. A kritikusok többsége maradt, és az MSZMP-n belül kezdett szervezkedni – mindenekelőtt a reformkörökben.

A tagkönyvcseré tapasztalatai jelezték a következő másfél évben bekövetkezett változásokat, melyekben meghatározó szerepe volt az MSZMP 1988. májusi pártértekezletének is. A fórum politikai előkészítése, az azon zajló vita és a közvélemény számára meglepő személyi változások is tükrözték a tagság körében egyre erőteljesebben megfogalmazott követelések hatását. Ezek megmutatkoztak a baranyai és pécsi szervezeten belüli személyi változásokban is. A régi kádereket olyan magas képzettségű, helyüket szakemberként is megálló új vezetők váltották, mint Dányi Pál közgazdász (1987. július 1-jétől az MSZMP Baranya Megyei Bizottságának titkára), Dr. Szirtes Gábor kandidátus²³ a megyei PB ideológiai, Dr. Geisz Mihály, a MÁV mérnöke pedig a gazdaságpolitikai titkára. Az 1988. őszi pécsi pártértekezleten mind az elsőtitkári (Dr. Koltai Dénes kandidátus), mind a titkári posztokra (Dr. Kisbán Gábor vegyész-mérnök, Dr. Szelestey György jogász és dr. Varga Jenő közgazdász) fiatal szakembereket választottak. A megyei és városi pártapparátusok munkatársai körében jelentős arányban váltották a régi, jószerével csak pártiskolán nevelkedett kádereket fiatal, de

jelentése – 1988. március 8. (*Jelentés 1988*) A szerző tulajdonában lévő dokumentum 25 gépelt oldalon részletesen ismerteti a tagság körében az országos és helyi viszonyokkal, s ezen belül a párt működésével kapcsolatos, jelentős eltéréseket is mutató véleményeket. A kérdésről – részleges – országos áttekintést ad Réfi Attila: A párttagok viszonya az MSZMP politikájához az 1980-as évek végén. In: *Politikai pártok a 19–20. században. Tanulmányok*. Szerk.: Réfi Attila – Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2008. 149–159.

²¹ *Jelentés 1988. 2.*

²² Réfi: A párttagok viszonya... i. m. 152. 15. sz. lábjegyzet.

²³ Dányi Pál egy, az MSZMP és az MDF vezetői részvételével 1989-ben zajlott vitában, melyen a két párt közötti esetleges koalíció kérdése is téma volt, úgy foglalt állást, hogy a hatalmi szempontok alapján kell döntenet, hanem „az ország sorsának kell mindent alárendelni”. 1989: *Legyen-e MSZMP–MDF-koalíció?* http://index.hu/belfold/tegnapiujsg/2009/01/19/1989_legyen_e_mszmp_ndash_mdf_koalicio/?rnd=766 (2011. 01. 25.) Szirtes Gábor 1988–1989 folyamán a reformeröket támogatta, maga is részt vett olyan fórumokon, melyek a változásokat szorgalmazták.

már tapasztalatokkal is rendelkező jogászok, közgazdászok, tanárok, művelődési szakemberek, akik közül többen a megújulást szorgalmazó párton belüli szerveződések aktív szereplői lettek. Az alsóbb szervek új vezetői nyilvánosan is markánsan fogalmazták meg ellenvéleményüket a felső pártvezetés változásokat halogató vagy ellenző álláspontjával szemben. A JPTE frissen megválasztott – utolsó – MSZMP-titkára erősen kritizálta a jogi kari diáklapnak adott interjújában Grósz Károly 1988. november 29-i, elhíresült „fehérterroros” beszédét.²⁴ Szerinte a főtitkár nem a valóságnak megfelelően értékelte a politikai helyzetet, s tartalmilag, illetve hangvételét tekintve egyaránt károsnak értékelte a megnyilatkozást mind bel-, mind külpolitikai vonatkozásban.²⁵

Ezek a változások határozták meg a megyei és városi pártszervek viszonyát az új alternatív (ellenzéki) szervezetekhez. Ez mindenekelőtt abban realizálódott, hogy a megyei pártbizottság (PB) a reformok iránt elkötelezett személyeket bízott meg a fenti csoportosulások képviselőivel történő konzultációk lebonyolítására. A munkabizottság többek között azt javasolta a megyei PB-nek, hogy folytasson rendszeres párbeszédet az új szerveződésekkel; segítse elő az „alternatív szervezetek működési nehézségeinek megoldását, fenyegetettségi érzésük és bizalmatlanságuk megszűnését”; továbbá azt, hogy a legerősebb szervezettel, az MDF-fel folytatott konzultáció terjedjen ki „a programok egyeztetésére, a megye-politikai koncepció kialakítására, a választásokkal kapcsolatban követhető módszerekre és a szükségessé váló személycserék kérdésére”.²⁶

Az MSZMP-n belül zajló demokratizálódási folyamatot és a belső erőviszonyok változásait tükrözte az 1989. októberi pártértekezlet előkészítése, illetve a küldöttek kiválasztása és összetétele. A városi pártbizottság 1989. július 7-én – korábban elképzelhetetlen módon – a sajátban tette közzé a küldöttválasztás elveit és módszereit. Valamennyi

²⁴ Az ominózus részt idézi: Ripp: *Rendszerváltás Magyarországon...* i. m. 256. A beszéd részlete eredeti felvételen megtekinthető és meghallgatható az interneten: Grósz Károly beszéde. IndaVideo. Tegnapiúság. http://indavideo.hu/video/Grosz_Karoly_beszede (2011. 03. 03.);

²⁵ „Kényes kérdések nincsenek, csak kényes emberek.” Interjú egyetemünk új párttitkárával. *Lucidum Intervallum. REFormmagazin*. 1988. 7. sz. (1988. december) Az interjúban többek között az alábbiak hangzottak el: „A beszéd zavart és bizalmatlanságot kelthet azok körében, akik a reformok hívei és potenciális megvalósítói. Megerősíti a reform ellenzőit, önbizalmat adhat azoknak, akik ezzel az országot alapvető érdekeit veszélyeztetik.”

²⁶ *JAVASLAT az MSZMP Baranya Megyei Bizottsága és az alternatív szervezetek, mozgalmak viszny[á]ra.* (Sokszorosított gépirat – a szerző tulajdonában)

alapszervezetnek, intézményi pártbizottságnak és a városi pártbizottságnak is joga volt jelölteket állítani.²⁷ Az alapszervezetek végül Pécsett 50, a városkörnyéken 4 jelöltet állítottak. Ezt a számot a PB további 8 fővel egészítette ki.²⁸ A 10 023 pécsi párttag közül 7582 (76,5%) szavazott a listára, s választotta ki a jelöltek közül a 18 küldöttet.²⁹

A párttagság politikai megosztottságát és a körében terjedő új szemléletet tükrözte a jelöltek és a közülük kiválasztott küldöttek kor és munkahely szerinti összetétele. (Lásd az 1. és 2. sz. táblázatot.)³⁰

1. sz. táblázat

A jelöltek és a küldöttek kor szerinti összetétele

Kor	Jelöltek		Küldöttek	
	Szám	%	Szám	%
– 30	1	1,72	0	0,00
31 – 40	17	29,31	5	27,78
41 – 50	21	36,21	10	55,56
51 – 60	12	20,69	2	11,11
61 –	7	12,07	1	5,55
Összesen	58	100,00	18	100,00

2. sz. táblázat

A jelöltek és a küldöttek munkahely szerinti összetétele

Munkahely	Jelöltek		Küldöttek	
	Szám	%	Szám	%
Ipar, kereskedelem, közlekedés	23	39,66	3	16,67
Felső- és középzoktatás, kultúra	14	24,14	5	27,78
Párt- és szakszervezeti apparátus	10	17,24	6	33,33
Közigazgatás	3	5,17	2	11,11
Rendvédelem	8	13,79	2	11,11
Összesen	58	100,00	18	100,00
Közülük <i>doktori címmel, tudományos fokozattal</i> rendelkezett	19	32,76	12	66,67

²⁷ A kongresszusi küldöttek megválasztásának elveiről és módszereiről. A Pécs városi pártbizottság állásfoglalása. *Dunántúli Napló*, 1989. július 7. 5.

²⁸ Küldöttjelöltek az MSZMP kongresszusára. *Dunántúli Napló*, 1989. július 31. 3.

²⁹ Pécs küldöttei az MSZMP kongresszusára. *Dunántúli Napló*, 1989. szeptember 9. 1-2.

³⁰ A táblázatok adatainak forrását lásd a 28 és 29 sz. lábjegyzetben

Már a jelöltek korösszetétele is azt mutatta, hogy a tagság a relatíve fiatal, de már tapasztalatokkal is rendelkező (50 év alatti) korosztályhoz tartozókat (összesen 67,24%) tartotta alkalmasnak véleményük képviselésére. Ez az arány még inkább a javukra tolódott el a küldöttek között. A személyenkénti életkorok szerint a 18 küldött közül 15 (83,24%) 36 és 46 év közötti volt. A munkahely szerinti megoszlása – különös tekintettel az iparból és a rendvédelmi szervekből kikerültek magas arányára a jelöltek, és a pártapparátus túlreprezentáltságára a küldöttek között – részben a régi időket jelezte. Új jelenség volt viszont a felsőoktatásból kikerülők magas száma, s az, hogy a pártapparátusból kizárólag tudományos fokozattal, illetve doktori címmel rendelkező, felkészült szakembereket delegáltak, akiknek túlnyomó többsége már a kongresszust megelőző állásfoglalásaival, politikai lépéseivel is igazolta, hogy a változások híve.

A két csoport politikai megosztottságát jelezte, hogy az 58 jelölt közül 13 fő vallotta magát valamely platform – 10 az MSZMP-n belül a legradikálisabb változtatásokat támogató Reformkör, 2 a visszarendezés érdekében fellépő, főleg a rendőrség munkatársai körében szervezett Münnich Ferenc Társaság (MFT), 1 az Összefogás az MSZMP Megújulásáért Mozgalom – elkötelezett hívének. A küldöttek közé 5 (27,8%) reformkörös és 1 (5,56%) MFT-tag került.³¹

Ez az összetétel éreztette hatását a delegációra is. Az összesen 44 tagú baranyai küldöttcsoportból a kongresszust előkészítő két legfontosabb munkabizottságba a reformok iránt elkötelezett személyeket küldtek: a szervezeti és működési szabályzat tervezetét megfogalmazóba Gráf Józsefet (Szigetvár), a programnyilatkozatot előkészítőbe pedig Vonyó Józsefet.³² Ugyanők kaptak lehetőséget a kongresszuson történő felszólalásra is. Mindketten az elkerülhetetlen változásokat, az új párt ehhez történő alkalmazkodása politikai és szervezeti feltételeinek megteremtését szorgalmazták és támogatták.³³ A tagság – és ennek következtében a küldöttek – megosztottságát nem csak a platformok kialakulása és nézeteik ütköztetése jelezte a kongresszus vitáiban. Az is, hogy hazaérve a küldöttek egyaránt kaptak elismerést és kemény kritikát, sőt szidalmakat is a pártalapszervezetekben tartott beszámolóik alkalmával. Utóbbiban azért részesültek, mert „szétverték a pártot”.

³¹ Uo.

³² Az MSZMP Baranya Megyei kongresszusi küldötteinek munkamegbeszélése. *Dunántúli Napló*, 1989. szeptember 12. 1–2.

³³ Lásd: *Dunántúli Napló*, 1989. október 7. 4. és október 9. 3.

Az új párt szervezésének kezdete tele volt ellentmondásokkal, bizonytalansággal.³⁴ A kongresszus baranyai küldöttei valamennyien megszavazták a Magyar Szocialista Párt megalakításáról szóló határozatot. Aláírták azt a nyilatkozatot, melyben átigazolásra szólították fel az MSZMP tagjait, s csatlakozásra a páronkívülieket.³⁵ Hazaérve azonban közülük sem mindenki regisztrálta magát az MSZP-be. Volt, aki ezt csak hetek múlva tette meg. Az aláírók közül sem mindenki vállalt aktív szerepet az új pártban.

A kialakult helyzet ellentmondásai mindenkit elbizonytalanítottak, egymásnak ellentmondó vélemények megfogalmazására, eltérő tettekre sarkalltak pártvezetőket és tagokat egyaránt.

Az alaphelyzetet maga a kongresszus teremtette meg. Új párt alakítását mondta ki, mely „állampártból korszerű baloldali szocialista mozgalommá, a tagság által ellenőrzött politikai tömegpárttá” válik. Ezzel olyan pártot feltételezett, mely az MSZMP-ből alakult, de kizárólag a benne korábban érvényesült reformtörekvések folytatója kíván lenni, elhatárolja magát az állampárt politikai stratégiájától, általános gyakorlatától. Ez politikailag szükséges és helyes döntés volt, mert a párttagságon belül és – akkor még – a társadalom egy viszonylag jelentős részében megfogalmazódott igényt elégített ki.

Ezt a politikai döntést szervezeti vonatkozásban is megerősítette az új, valóban demokratikus működést biztosító alapszabály elfogadása. Megszülettek tehát az átalakulás politikai és szervezeti feltételei – de nem született döntés az átszervezés részleteiről, a végrehajtás módjáról, felelőseiről stb. A kongresszus e tekintetben csupán annyit tett, hogy felhívta az MSZMP tagjait: október 31-ig nyilatkozzanak, egyetértenek-e az MSZP programnyilatkozatával és alapszabályával, s ezáltal – fenntartva párttagságuk folyamatosságát – tagjai kívánnak-e lenni az új pártnak. Ezért a kongresszus elrendelte: október 31-ig össze kell hívni a régi MSZMP-alapszervezeteket. A döntés tehát nemcsak elégtelen volt, hanem ellentmondásos is, amivel bizonytalanságot keltett a feladatok pontos meghatározása helyett. Ezzel kezdődtek a szervezési problémák.

Az új párt megalakulásával a régi vezetők egy része – az alapszervezeti titkároktól a megyei vezetésig – nem értett egyet,³⁶ s nem lett

³⁴ Lásd pl. *Ellentmondásos helyzetben szerveződik az MSZP. Dunántúli Napló*, 1989. november 2. 1.

³⁵ *Dunántúli Napló*, 1989. október 10. 1.

³⁶ Dr. Jerszi István, az MSZMP Baranya Megyei Bizottságának volt titkára még a megyei

tagja. Többen közülük a Grósz Károly és Ribánszky Róbert által újjászervezett Magyar Szocialista Munkaspárthoz csatlakoztak.³⁷ Ők eleve nem segítették a szervezőmunkát. Legjobb esetben közömbösek voltak iránta. Nem egy esetben azonban akadályozták is megindítását. Közülük sokat a tanácstalanság tett passzívává: hogyan szervezhetik az új pártot ők, akik az általa megszüntetett régi párt vezetői voltak? Ebben a helyzetben kérdésessé vált, hogy ki és milyen fórum jogosult szervezőként fellépni, aláírásokat gyűjteni. Az sem volt egyértelmű, kihez kell azokat eljuttatni.³⁸

Vitathatatlan legitimitással csak az a 43 baranyai kongresszusi küldött rendelkezett, akik tevékenyen részt vettek az MSZP megalakításában. Többen a kongresszust követő napoktól kezdve tartották tájékoztatóikat, tagtoborzó gyűléseiket, s tettek eleget MSZMP-alapszervezetek meghívásainak. Ennyien azonban nem győzhették a munkát. Az eredményességhez nélkülözhetetlen volt a szervezés összehangolása, egy irányító centrum létrehozása.

A fordulat november 2-án következett be, amikor az MSZMP utolsó megyei pártbizottságának az MSZP-be átigazolt tagjai és a kongresszusi küldöttek összesen mintegy 40 fős csoportja megalakította a megyei szervezőbizottságot. Elnökévé Vonyó József egyetemi adjunktust, kongresszusi küldöttet választották, s tagjai a kialakulóban lévő városi irodák vezetői, illetve a platformok és tagozatok képviselői lettek. A fórum megyei irodavezetőnek bízta meg Szirtes Gábor kongresszusi küldöttet, az MSZMP Baranya Megyei Bizottságának utolsó ideológiai titkárát.³⁹

Az ekkor már három hete tartó bizonytalanság az új szerv létrejöttével oldódott, de nem szűnt meg teljesen. A bizottság – összetételénél fogva – alkalmas volt a szervezőmunka irányítására, legitimitása azonban kérdéses volt. Az új párt alapszabálya szerint csak az alapszervezetek, illetve helyi szervezetek dönthettek arról, milyen koordináló szerveket emelnek maguk fölé. Ezek a szervezetek azonban még csak kialakulóban voltak – jórészt épp a szervezőmunkát irányító megyei

lapban is közzétette elhatárolódó véleményét. Jerszi István: A nép-fenség demagógiája. A szavak és a tettek egysége, illetve annak hiánya. *Dunántúli Napló*, 1989. november 22. Dunántúli Napló Plusz. A DN politikai vitafóruma.

³⁷ *Dunántúli Napló*, 1989. november 12. 2.

³⁸ A helyzet általános jellemzéséhez lásd Ellentmondásos helyzetben szerveződik az MSZP. *Dunántúli Napló*, 1989. november 2. 1-2.

³⁹ *Dunántúli Napló*, 1989. november 3. 1-2.

szerv hiánya miatt. A bizonytalan legitimitás különösen akkor bénította a szervezőbizottságot, ha nem csupán rendezvényeket kellett szervezni,⁴⁰ a tagtoborzást koordinálni, hanem döntéseket kellett hozni. Olyan döntéseket, melyek egyúttal a párt hitelét, társadalmi elfogadottságát is befolyásolták. Ilyen volt pl. a pártvagyonnal való elszámolás,⁴¹ az MSZMP megyei pártapparátusának leépítése stb.

Az ideiglenes megyei szervezőbizottság legfontosabb teendője volt a területi vezetőségek felállítására is a nagyobb központokban – Komlón, Mohácson, Szigetváron, Siklóson, illetve Pécsen. Ezen a szervezeti szinten jobb volt a helyzet. A közben létrejött új alapszervezetek tagjainak részvételével tartott összevont taggyűléseken már az MSZP szervezeti szabályzatának megfelelő testületeket alakítottak. Ezáltal a szervek legitimitása erősebb volt, mint a megyei szervezőbizottságé. Pécsen 1989. november közepén közel 700 tagja volt az új pártnak, akik november 14-én összevont taggyűlésen választották meg az MSZP ideiglenes választmányának elnökévé Kisbán Gábort, városi irodavezetővé pedig Szelestey Györgyöt, az MSZMP utolsó városi bizottságának két titkárát. Az ülésen – többek között – döntöttek arról, hogy a választmányban egyaránt helyet kapnak az alapszervezetek, illetve a platformok, tagozatok delegáltjai.⁴²

A gondok végérvényesen csak 1989. december 20-án szűntek meg, amikor a megyei értekezlet, a tagságból induló jelölés alapján megválasztotta a Magyar Szocialista Párt megyei elnökének dr. Menczer Gábor pécsváradi körzeti orvost, illetve az elnökség tagjait: Cziegler Jánost, Komáromi Istvánt, Kovács Józsefet, Meixner Andrást, Ősi Jánost és dr. Tóth Sándort. Egyikük sem volt tagja az MSZMP apparátusának, csupán Tóth Sándor töltött be magasabb állami funkciót a Baranya Megyei Tanács elnökhelyetteseként. Irodavezetőnek Kocsi Lászlót, a korábbi megyei pártbizottság agitációs és propagandaosztályának volt fiatal munkatársát választották, aki apparátusi tagsága ellenére is aktív szerepet játszott a reformkörü mozgalomban. Az országos választmányba dr. Cseh Sándort, a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát igazgatóhelyettesét és dr. Horváth Gyulát, a Dunántúli Tudományos Intézet igazgatóját delegálták. A pécsi szervezet közvetlenül delegálhatta saját elnökét,

⁴⁰ Ilyen volt a párt politikai fesztiválja Pécsen.

⁴¹ December közepéig elkészül a pártvagyonleltár Baranyában. *Dunántúli Napló*, 1989. december 2. 7.

⁴² *Dunántúli Napló*, 1989. november 15. 2.

Kisbán Gábort.⁴³ Ezzel az aktussal kezdődött meg Baranyában, s ennek következményeként Pécssett is a Magyar Szocialista Párt működése.

A városi szervezet három területi egységbe szerveződött a megtartott három párthelyiségben: a *keleti* a Lánc utcában,⁴⁴ a *déli* a Kertvárosban, a Németh László utcában, a *nyugati* pedig a Tüzér utcai pártházban, mely egyúttal helyet adott a városi és a megyei irodának is.

A címben az „állampárt bomlási folyamata” kifejezés szerepel. Nem egészen alaptalanul. A fentiek azonban egyértelműen jelzik: ebben az esetben nem a szervezet hirtelen széteséséről, s még csak nem is pusztán „bomlásról” volt szó, hanem elsősorban *átalakulásról*. Az 1980-as évek elejétől folyamatosan és fokozatosan felerősödtek, s az utolsó két évben meg is szerveződtek azok az MSZMP-ben régóta meglévő erők, melyek nem, vagy nem csak ideológiai megfontolások, hanem a társadalom tényleges igényei szerint kívánták alakítani az állampárt politikáját. Ennek eredményeként pedig – Baranyában és Pécssett is – létrejött a párton belül egy, az MSZMP belső helyzetét és az ország kormányzását tekintve egyaránt változásokat sürgető, s mindinkább meghatározóvá váló mag. Mindezek következményeként 1988–1989-ben nem csak az egyre izmosodó és aktívan fellépő, jelentős társadalmi támogatottságot élvező ellenzéki erők nyomása késztette az MSZMP felső vezetését a rendszerváltó döntések elfogadására. Hasonló hatások érték őket a párttagság egyre nagyobb hányada felől is. Utóbbiak, ha eltérő célok és elgondolások alapján, és más jelleggel is, mint az ellenzéki csoportok, szintén módosításokat szorgalmaztak, immár nemcsak a gazdaság, hanem a politikai rendszer tekintetében és a kultúra területén is. A tagság mentalitásának ilyen jellegű változásai nélkül bizonyára az állampárt 1989. októberi átalakulására és a *békés, megegyezésses* rendszerváltozásra sem kerülhetett volna sor.

⁴³ *Dunántúli Napló*, 1989. december 21. 1–2.

⁴⁴ Később itt működött a Pécs TV stúdiója.

A közlemények eredeti megjelenési helye

Hogyan lettem történész?

Eredeti cím: A hóhér akaszt – ezúttal önmagát. *Korall* 21-22. 2005. November, 279-283.

A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon (1949-1989)

In: *Tanulmányok A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szerk.: J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009. 135-155.

A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzésében

In: *Soproni Szemle*, 2006. negyedik szám, 380-394.

A Magyarországi németek önszerveződésének korlátai a Rákosi-korszakban (1949-1956)

Megjelent németül: Schranken der gesellschaftlichen Organisierung der Ungarndeutschen in der Rákosi-Ära (1949-1956). *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. Jahrgang 5 (59) München 2010 Heft 4, 365-380.

A magyarországi németekről alkotott kép. Torzképek, sztereotípiák és korrekciójuk a magyar történetírásban

In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Zsolt Vitári. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009. 221-230.

A vesztesek dicsősége. Gondolatok az 1956-os magyar forradalomról és szabadságharcról

In: *A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére*. Szerk.: Fedeles Tamás, Horváth István, Kiss Gergely. METEM, Budapest, 2007. 333–344. A forradalom 50. évfordulója alkalmából a Magyar Köztársaság luxemburgi nagykövetségén rendezett ünnepi ülésen tartott előadás szövege (Luxemburg, 2006. október 25.)

Totalitás, lokalitás, parcialitás, perszonalitás (Töprengés a történetíró módszereiről az '56-os forradalom kapcsán)

In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk.: Kovács Zoltán és Püski Levente. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 435–440.

A Kádár-éra Magyarországon

Németül elhangzott előadás szövege – *Die Kádár-Ära in Ungarn*. (Humboldt–Universität, Berlin, 2006. november 14.)

Erjedés és lefojtás – 1980–1985 (Adalék az MSZMP-ben zajló folyamatok természetrajzához)

In: *MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2009*. Szerk.: Réfi Attila – Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009. 79–113.

Az állampárt bomlási folyamata és az MSZP létrejötte Pécssett

In: *Rendszervált(oz)ás Pécssett 1989–1990*. Szerk.: Csefkő Ferenc és Horváth Csaba. Pécs, 2012. 45–62.

Kiadja a Kronosz Kiadó (Virágmandula Kft.)

Felelős kiadó: a kft. ügyvezetője

Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Nyomdai előkészítés, borítóterv és nyomdai munkák:
Virágmandula Kft.

Terjedelem: 12 A/5 ív

ISBN 978 615 5181 94 8

www.kronoszkiado.hu

„Lehetséges-e monolit rendszer? Tudniillik a valóságban. Mert emberek képzeletében igen. Olyanokéban, akik megálmodnak és működtetni próbálnak monolit rendszereket. És olyanokéban, akik azok (szükségszerű) felbomlása után – politikai érdekből – szeretnék annak láttatni, másokkal is. Politikai híveikkel és azzá megnyerni kívánt emberekkel. S főként: az adott korszakokat személyes élmények révén nem ismerő ifjúsággal. Pedig maga a tény, hogy valamennyi eddigi monolit(nak hitt) rendszer – előbb vagy utóbb – megszűnt, mást bizonyít. Éppen azért bomlott fel, dőlt össze minden ilyen konstrukció, mert a valóságban egyik sem volt monolit. Nem csak a rendszer egésze. Az az egyeduralgó párt sem, melyben alapját és (egyik) legfőbb eszközét látták 'megtervezőik'.”

Kötetünk szerzője – az 1980–1990-es években politikai szerepeket is vállalt kutató – levéltári és sajtóforrások feltárásán túl saját élményei és tapasztalatai alapján vizsgálta tárgyát, s – azt „belülről” is látva, kritikusan elemezve – ad képet Magyarország 1945 utáni történetének néhány részkezdéséről. A tanulmányok és közölt források tematikája a rendszer struktúrájának és működési mechanizmusának – szerkezeti ábrákkal is illusztrált – áttekintésétől a magyarországi németek 1945 utáni sorsának okain, az 1956-os forradalom jellemzésén át az állampárton (MSZMP) belül megjelenő különböző nézetekig, s azoknak a rendszerváltás jellegére gyakorolt hatásáig terjed. Az olvasó épp úgy találhat köztük országos áttekintést, mint pécsi-baranyai történések részletes leírását.

Vonyó József (1945) címzetes egyetemi tanár, a Janus Pannonius majd a Pécsi Tudományegyetem oktatójaként Magyarország 20. századi történetét tárgyaló kurzusokat tartott. Jelentős részük a két világháború közötti, illetve a pártállam időszakának politikai intézményrendszerét vizsgálta – abból kiindulva, hogy az események csak annak a rendszernek a pontos ismeretében értelmezhetők valójában, melynek keretében zajlottak. Egyes tanulmányai e kurzusok tapasztalatai alapján készültek, nem egy esetben a hallgatók kérdései, problémafelvetései által inspirálva.

2600

